

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В АРМЕНИИ

№ 22

ДВИН
III

Г. Г. КОЧАРЯН

ДВИН В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1991

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

№ 22

Դ Վ Ի Ն

III

Գ. Գ. Ք Ո Ջ Ա Ր Ց Ա Ն

ԴՎԻՆԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1991

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր
Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՑԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների քեկնածուներ
Ա. Ա. ՔԱՆԱԹԱՐՏԱՆԸ և Ֆ. Ի. ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՎԸ

Քոչարյան Գ. Գ.

Ք 822 *Դվինը անտրյ դարաշրջանում/Պատ. իմր. Գ. Ա. Տիրացյան:*
Հայաստանի ԳԱ հնագիտ. և ազգագր. ին-ա.—Եր.: ՀԳԱ հրատ.,
1991.—115 էջ. 14 թ. նկ. (Հնագիտ. պեղումները Հայաստանում
№ 22. Դվին III)

Աշխատությունը նվիրված է Դվինի անտիկ դարաշրջանի բնակավայրի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը: Ներկայացվում է բնակավայրի, դամբարանադաշտի և ջրչակ տարածքի հնագիտական ուսումնասիրությունը: Փննարկվում են նյութական մշակույթի ասարհը բնագավառները արտացոլող և տնտեսական կյանքին, արաադրական դործունեությանն առնչվող նյութերը, պատմական աղբյուրները, սրանց հիման վրա տրվում մի շարք եզրահանգումներ: Հնագիտական նյութի նման ուսումնասիրությունը բացահայտում է ոչ միայն վերջինիս օրգանական կապը տվյալ դարաշրջանի հուշարձանների հետ, այլև նպաստում Հայաստանի կուլտուր-պատմական առնչությունների բացահայտմանը առաջավորասիական, հատկապես՝ իրանական, մասամբ նաև հունա-հռոմեական աշխարհի հետ:

Նախատեսված է պատմարան-հնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0504000000
Ք 85—89
703(02)—91

ԳՄԴ 63.4(22)

ISBN 5—8080—0039—4

Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1991

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Անտիկ Դվինը ձևավորվում է այն ժամանակ, երբ հելլենիստական քաղաքակրթության փուլը թեակոխած Հայաստանը առաջավորատիական մյուս երկրների հետ ընթանում էր ստրկատիրական հասարակարգի ուղիներով: Դվինի անտիկ շրջանի մշակույթը իր մօջ յուրովը արտացոլել է Հայաստանի տվյալ պատմաշրջանի ինքնատիպ դժբեր, որոնց հետադոտությունը դալիս է նպաստելու Հելլենիստական Հայաստանի պատմության ու մշակույթի ընդհանուր ուսումնասիրությանը:

Դվինի բնակավայրի ուսումնասիրության այժմեականությունը պայմանավորված է Հայաստանի անտիկ հնագիտության զարգացման հրատապ խնդիրներով: Հին Հայաստանի հնագիտության առաջընթացի արդի փուլում, երբ ուսումնասիրվում են այդ դարաշրջանի նշանավոր կենտրոնները՝ Արմավիրը, Արտաշատը, Գառնին, Շիրակավանը, համեմատարար «շարքային» բնակավայրերի-ուսումնասիրության պրոբլեմի լուծման և ստեղծված բացիլրացման նպատակով ձեռնարկված՝ Կարճաղբյուրի, Մոխրարլուրի, Շամիրամի, Ավանի, Դվինի պեղումները առանձնակի կարևորություն են սաանում: Սրանց շնորհիվ բացահայտվում են այդ իսկ բնակավայրերի բնույթը, վերջիններիս դերը երկրի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, թերևս նաև քաղաքական կյանքում, հետևաբար և, մեծապես նպաստում են երկրի տվյալ դարաշրջանի կյանքի պատկերը խոր և համակողմանիորեն հետազոտելուն:

Այսօր, երբ Դվինի անտիկ դարաշրջանի բնակավայրը դարձել է հատուկ ուսումնասիրության առարկա, գիտական նոր իմաստավորում են ստանում դրավոր տարբեր աղբյուրներում Դվինի մասին եղած տեղեկությունները:

Դվինի մասին արժեքավոր վկայություններ են հաղորդում հայ միջնադարյան գրավոր աղբյուրները, որոնց անդրադառնալով մասնագետներից ումանք շոշափում են նաև անտիկ դարաշրջանի Դվինին առնչվող ուշագրավ շատ հարցեր: Առաջին տեղեկությունները պատկանում են Փավստոս Բուզանդին և Մովսես Խորենացուն. «Ու հտ հրաման թագաւորն ղօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհն բազում, և բերել ղվայրենի կողին մայրեաց,

և տրնկել զայն յկյրարատեան զաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչև ՚ի դաշան Մեծամօրի ՚ի բլուրն՝ սր անուանեալ կոչի ՚Իուիճ. որ կայ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արսաշատու, զգետն խոնարճ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղնիսն՝: «Նա (խոսրով Բ Կոտակը—Գ. Ք.) և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարսնս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկապետն լեզուին Դուին կոչի, որ քարգմանի բլուր»²:

Պատմիչների այս վկայություններից ելնելով, Դվին անվան և նրա ստուգարանության հարցերով զբաղվել են մի շարք հայագետներ: Ըստ Սեն-Մարտենի, ժամանակակից պարսկերենում չնա Դվին բառը, սակայն չի բացառվում նման բառի ղոյությունը հին պարսկերենում³: Ն. Ադոնցը Դվին անվան ստուգաբանությունը փորձում է բխեցնել Փոքր Հայքի Դարանա, Իոկ Կ. Ղաֆաղարյանը՝ դեռևս էնեոլիթյան շրջանում ըլրի վրա ապրող ցեղի կամ տոհմի անուններից⁴: Գ. Ք. Զահուկյանը, նկատի առնելով Ն. Բյուզանդացու մասնանիշ արված կելտական զուգահեռները, հնդեվրոպական լեզուների նորագույն ստուգարանական բառարանների համեմատական տվյալների լսզմակողմանի հաշվառման հիման վրա, բացահայտում է, որ հիշյալ կելտական բառերը ծագում են հնդեվրոպական ձիւս-արմաաից և զուգահեռներ ունենալով հունարենում, գերսանական լեզուներում և այլուր, նշանակում են՝ ռավազաթումբ, հողաթումբ, թումբ, բարձունք, լեռ, ըլուր»⁵:

Դվին անվան ստուգաբանության ընդունելի վտրկածը պահպանում է Մ. Վ. Մինորսկուն⁶: Վերջինս Դվին բառը ավանդված է դանում Կասպից ծովի հարավարևելյան խիստ որոշակի շրջանի տեղանվանության մեջ: Այդ շրջանն այժմ պատկանում է Ասարաբազի նահանգին և Կամուպատասխանում է հին Հիրկանիայի (Վրկանաց աշխարհ) մի մասին: Այստեղ հայանի են Գիրա-դուվին (Gira—dovīn), Լալա-դուվին (Lala—dovīn), Սուլթան-դուվին (Sultān-dovīn), Կաֆիր-դուվին (Kāfir-dovīn), Սանգ-դուվին (Sāng-dovīn) տեղանուններով արհեստական բլուրներ: Հին ժամանակներում դրանք կազմել են ամրացված բնակավայրերի շարք՝ ընդդեմ հյուսիսային քոչվոր ցեղերի: Ըստ հայերենի հնչյունական օրենքների, Դուվինը (dovīn) իրանցիներից փոխանցված պետք է ապր Դվին (dvīn): Խորենացու մեթոհիշյալ հատվածը լիովին արգարացվում է. Դվին բառը համարվում է ներմուծված հայ Արշակունիների ժամանակ⁷, որպես կուլտուր-ախնիկական տերմին, ռերված նրանց նախնիների կողմից իրանց արևելյան հայրենիքից: Ավելին, հեղինակը վկայակոչում է Յաքուտի աշխարհագրական բառարանից Դավին (Davin) գյուղը, Դավին (= Դվին) քաղաքի նույնանունը, որ գտնվում էր Ուսաուվայում՝ ներկայումս Քուլան: Իսկ Ուստուվա ('Аусту҃҃҃҃), նահանգն, ընկած պարթևական թագավորության հյուսիսարևելյան ծայրամասում, Արշակունիների հարստության օրրան էր, քանի որ այստեղ էր նրանց հիմնա-

² Հյուսիսային Միջագետքում (Ջազոստոս 'ձի' արևմուտք), որտեղ Արշակունյաց ազգերությունը նույնպես ուժեղ է եղել, հատուկ են երկու տեղավայր ևս Դուվին բաղադրիչով Խալա-Դուին (Kal'a-Dovīn) և Ավի-Դուվին (Āwi-Dovīn):

կան սրբավայր Ասաակ (Aosax) քաղաքը*, որտեղ պարթևական թագավորության անգրանիկ արքան՝ Արշակն առաջինն էր, որ արքա հռչակվեց, ուր և պահպանվում էր հավերժական կրակը⁷:

Ս. Ս. Երեմյանը անդրադարձած այս հոդվածին՝ Ասաակի կապակցությամբ՝ Ասուակը «Աշխարհացոյցում» Քուսաի Խորասան վարչական միավորի մեջ հիշատակվում է «Դվին-Աւազակ»⁸ (պետք է լինի՝ Դվին-Ազաակ): Ս. Երեմյանը այս և Մ. Մինորսկու վերոհիշյալ կարծիքի, ինչպես նաև Ազաթանգեղոսի հաղորդած վկայության¹⁰ հիման վրա ենթադրում է, որ Տըրդատ Առաջինը պարթև Արշակունիների առհմի ավանդույթի համաձայն, սրբազործել է իր գահակալութունը՝ Արտաշատի հյուսիսարևելյան արվարձանում հիմնելով Դվին-Ասաակ սրբավայրը՝ Տիր աստծուն նվիրված «Երազամունջ» նույնտղ տաճարով**:

Սաացվում է, որ Դուին-Դվինը կուլտուր-տեխնիկական տերմին է, որ առնչվում է Արշակունիների գերիշխանության և իրանական կուլտուր-պատմական միջավայրին. ուստի պատահական չէ, որ պատմահայրը՝ Դվին անվանը փակցնում է «պարսիկների» պրակալը: Այս բոլորից ելնելով, Դվին անվան տակ պետք է հասկանալ նախ պաշտպանական համակարգ՝ բլուրամրոց, որ հայանի էր Հիրկանիայում, ապա նաև պաշտամունքային-կրոնական համալիր, որպիսին էր Ասաակը. ուր թագադրվել է Արշակունի առաջին թագավորը:

Դվինի մասին հալ պատմիչների վկայությունների քննությունները ընդհանուր են այն համոզման, որ Դվին և Բլուր հասկացությունները սերտորեն ազդեցված են եղել միմյանց. մի ռեպրում (Բուզանդ, Արծրունի)*** բլուրն անվանել են Դվին, մյուս դեպքում (Խորենացի, Բարձրբերդցի)**** Դվին և Բլուր հասկացությունները հանդես են գալիս իբրև բառային կամ սինվանական հոմանիշներ, մեկը՝ պարսկերեն, մյուսը՝ հայերեն և փոխարինում են իրար:

Ուշադրավ է, որ «Ասաակ» անունը ևս պահպանվել է հայ իրականության մեջ, ի գեմս հայոց հին տոմարի 17-րդ օրվա, որ կոչվել է «Ասաակ»¹¹:

* Վ. Տոմաշեկը Ասաակը նույնացնում է Քուսան վայրի հետ, որը գտնվում է Մելիտեից 148 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Գուրգան տանող աղեղնաձև ճանապարհի վրա: Գ. Հոֆմանը և Ն. Դիրվոլը նույն կարծիքն են հայտնում (Schippmann K. Die iranischen Feuerheiligtümer. Berlin-New York, 1971, S. 33):

** Ս. Երեմյանը Դվինի կաթողիկեի նախկին շինությունը համարում է Ազաթանգեղոսի հիշատակած «Երազամունջ» կոչված տաճարը, որը հավաստի կովանների բացակայություն պատճառով չի ապացուցվում (Խաչատրյան Օ. Դ. Իրանահայկական դիցարանական ուղերսների հարցի շուրջ, ԼՂԳ, 1981, № 2, էջ 59—62):

*** Ըստ Քոմմա Արծրունու. «...յիննն քարամբք ղմծծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգոր ի Բլուր անդվազն, ...»: «...հանդեպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Դուինն, ...» (Թովմայի վարգապետի Արծրունույ Պատմութիւն ասանն Արծրունեսց, ՍՊԲ., 1887, էջ 28, 230):

**** Ըստ վարգան Բարձրբերդցու. «Իսկ մերն Խոսրով... շրնէ գԴուինն, որ ասի Բլուր...» (Մեծին վարդանայ Բարձրբերդցույ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 65):

Սա նույնպես առնչվել է Տրդատ Առաջինի գործունեության հետ¹²: Նշենք նաև, որ հայոց հին առատրի ամիսների օրանունների մի մասը կապվում է հեթանոսական աստվածների և՛ նրանց պաշտամունքի նշանավոր աեղավայրերի հետ:

Վերը հիշատակված տարբեր աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները մեզ բերում են այն հետևություն, որ ինչպես Հիրկանիայում, Դվին անվանական րաղադրիչով կազմված աեղավայրերը եղել են պաշտպանական համակարգի արհեստական ըլուրներ, իրենց կրոնապաշտամունքային համալիրներով, այնպես էլ Հայաստանի նոր տերերը՝ Արշակունիները, իրենց բուն Հայրենիքի՝ Պարթևստանի ավանդական օրինակով հնամենի ըլուր-տեղավայրը անվանել են կուլտուր-աեխնիկական նոր տերմինով՝ Դվին իբրև Արքադան ըլուր և գարձրել պաշտպանական ու պաշտամունքային կարևոր աեղավայր (հավանաբար, քրիստոնեության լայն տարածման, հասատման շրջանում արդեն նոր գավառանքի կենտրոն՝ հայոց կաթողիկոսների նստավայր դարձած Դվինը ընդմիջտ մոռացության է մատնել իր հեթանոսական պիտակը՝ «Ասաակ» անունը):

Պատմական այս հետևությունները տակավին հնագիտական ամուր հիմքեր չունեն, քանի որ դեռևս բացահայտված չեն մ.թ. առաջին դարերի հնագիտական շերտը, ինչպես նաև Դվին-Ասաակ սրբավայրի գլխավոր տաճարը: Այսուհանդերձ չի կարելի անտեսել Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելքում գտնվող Հայաստանում Դվին անունով միակ ըլրի և հայ իրականության մեջ պահպանված «Ասաակ» անվան գոյության փաստերը: Սրտնք բացահայտում են ոչ միայն Դվինի անտիկ ընկավայրի կյանքի ցարդ անհայտ մնացած կարևորագույն կողմերը, այլև բացում հայ-իրանական, մասնավորապես հայ-պարթևական, կուլտուր-պատմական առնչությունների ուսումնասիրության մի նոր և հետաքրքիր ասպարեղ:

Ի տարբերություն վերը հիշատակված մասնագետների, Դվինի հնագիտական գիտարշավախմբի ղեկավար (1946—1976 թթ.)՝ Կ. Դ. Ղաֆադարյանը իր մի շարք աշխատություններում ոչ միայն գրավոր աղբյուրների, այլև հնագիտական նյութի ընդգրկմամբ անդրադառնում է քննվող դարաշրջանի Դվինին: 1952 թ. լույս տեսավ Կ. Ղաֆադարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» գիրքը՝ 1937—1950 թթ. միջնադարյան Դվինի պեղումների արդյունքները ընդհանրացնող, դիտական սմփոփ մի աշխատություն, որը արժեքավոր ներդրում էր միջնադարյան հնագիտության մեջ ընդհանրապես: Հեղինակը այս աշխատության մեջ անդրադարձավ նաև Դվինի կյանքի ավելի վաղ շրջափուլերին և առաջին անգամ հայտնեց այն միտքը, որ անտիկ դարաշրջանում միջնաբերդում գոյություն է ունեցել բնակավայր, իսկ կենտրոնական թաղամասում՝ դամբարանադաշտ¹³: Այստեղ, ինչպես նաև հեղինակի՝ «Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հոդվածում կենտրոնական տեղ է գրավում Դվինի վաղ քրիստոնեական դարաշրջանի հուշարձաններից՝ սր. Գր'գոր կաթողիկե եկեղեցուն հեթանոսական ծագում վերագրելու հարցը¹⁴: Դեռևս ճար-

տարապետ թ. Թորամանյանը, ինչիկ վարգապետ Դադյանի պեղումների շնորհիվ միայն ծանոթ լինելով Դվինի կաթողիկեին, ինչպես նաև հենվելով մատենագրական տվյալների վրա, ենթագրել է, որ եկեղեցին շինված է մեհյանի տեղում, նույն իսկ մեհյանի քարերով¹⁵։ Նման ենթագրությունը հիմնված էր ուշ շրջանի պատմիչների (Հովհաննես Դրասխանալիբրտցու, Թովմա Արծրունու և Վարդան Բարձրբերդցու) վկայությունների վրա, որոնք քաղված են մեղ անհայտ լուրերից, համարվում են ժամանակավրեպ և արտացոլում Սասանյանների V—VI դդ. կրոնական քաղաքականությունը՝ պայմանավորված Հայաստանում կրակապաշտական մեհյանների կառուցմամբ և դրանով իսկ ոչ մի անշուք շունեն նախկին հեթանոսական աս-ճարների հետ¹⁶։

Կ. Ղաֆաղարյանը ենթադրում է, որ եկեղեցու հնագույն մ.թ. IV դ. տրևելյան կիսաբոլոր արտիդը չի կապվում սյգրնական շինության հետ, և որ շենքն իր արևելյան կողմում ուղիղ պատ է ունեցել։ Բացի այդ, արտիդի քարերի վրա առկա են նտխաքրիստոնեական ընույթի որմնանկարները՝ հետքեր, որոնք միմյանց հետ չեն կապվում, քանի որ քարերը բերվել են ավելի հին շինության վրայից։ Քրիստոնեություն մուտքի ժամանակ քանդել են տաճարի արևելյան ուղիղ պատի կենտրոնական մասը և նրա տեղում կառուցել շենքի ընդհանուր քառանկյունի կազմությունից դուրս շեշաված անկյունավոր ավագ խորանը¹⁷։

Դվինի կաթողիկե եկեղեցուն հեթանոսական ծագում վերադրելու հարցը պատմամշակութային կարևոր մի պրոբլեմ է, որ առնչվում է ընդհանրապես անտիկ գարաշրջանի տաճարաշինության հետ։ Հայ մատենագրություն մեջ պահպանվել են կարևոր տեղեկություններ Հին Հայաստանում գոյություն ունեցող տաճարական շենքերի մասին։ Դրանց մի մասը ոչնչացվել է քրիստոնեության տարածման ժամանակ, և տաճարների արտաքին տեսքի մասին մնում է միայն կոահումներ անել։ Սակայն հեթանոսական մի շարք մեհյաններ վերածվեցին քրիստոնեական եկեղեցիների։ Փավստոս Բուղանդի վկայությամբ, հեթանոսական կառույցները սրբազործվում էին և անփոփոխ վերածվում քրիստոնեական պաշամունքի շենքերի¹⁸։ Քանզված որոշ հեթանոսական տաճարների տեղում էլ կանգնեցվել են քրիստոնեական պաշամունքի կառույցներ, ընդ որում, ինչպես երևում է Ձինոբ Գյակի կարևոր մի վկայությունից, քրիստոնեական եկեղեցու համար ընդունվել է հատակագծային ան հորինվածքը, որն ունեցել է հեթանոսական տաճարը, ընդերկայնական ուղղանկյուն հատակագծով¹⁹։ Նման իրողությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մի շարք վաղմիջնադարյան եկեղեցիներ ունեցել են հեթանոսական ծագում։ Սակայն վերջին տարիների հնագիտական, հատկապես շերտագրական տվյալները ժխտում են՝ Դվինի կաթողիկեն դասել նման վաղ քրիստոնեական եկեղեցիների շարքին։

«Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին» հիշյալ հոդվածում Կ. Ղաֆաղարյանը փորձում է նաև մատենագրական վկայությունների հիման վրա արծարծել ընկալվայրի գոյու-

թիան հարցը Դվինում՝ նախքան միջնադարյան քաղաքի հիմնադրվելը²⁰։ Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում հայ և օտար այն աղբյուրների վրա, ուր Դվինը հիշատակված է ավելի վաղ, քան խոսքով Կոտակի կողմից արքունիքի տեղափոխելը Արտաշատից Դվին, այսինքն՝ մինչև մ. թ. IV դ. 30-ական թվականները։ Հեղինակը այս առիթով վկայակոչում է «Ակրտու-թիւն Հայոց, Վրաց, Արխաղաց և Ալանաց ի սրրոյն Գրիգորէ» գրքի այն վկայությունը, որի համաձայն Դվինը հիշատակվում է IV դ. սկզբին։ Հայաստանում քրիստոնեությունն ասրածոյ Գրիգոր Լուսավորիչը առանձին եպիսկոպոսություն է հաստատում այստեղ՝ Դվինում²¹։ Ասորի պատմիչ Զենտր Գյուկը գրում է, որ քրիստոնեության մուտքի ժամանակ՝ Գրիգոր Լուսավորիչը Դվինի եպիսկոպոս է նշանակում ասորի Դիմառոսին²²։ Ուխտանեսն պատմիչը ևս հիշատակում է Դվինը՝ հայոց սոաջին եպիսկոպոսների և Հոփփոսիմյանց կույսերի կապալցոթիւյամբ²³։ Եվ, վերջապես հեղինակը վկայակոչում է նաև «Քարթլիս ցխովրեբան», ուր Դվինը IV դ. արգեն հիշատակվում է իրրև քաղաք²⁴։ Կ. Ղաֆազարյանը փորձում է գիտական շրջանառության մեջ դնել դրավոր աղբյուրների վերահիշյալ տեղեկությունները, որոնք համարվելով ժամանակավրեպ, երբեք անհրաժեշտ արձագանք չեն ստացել։ Փաստորեն այս հոգվածում դարձյալ շոշափվում է մեր թվականության առաջին դարերում Դվինի դոյություն հարցը, որը, հատկապես, հնադիտական առումով, դեռևս ենթակա է լուրջ հետազոտության։

Ի սկզբանե առանձին ուսումնասիրության առարկա դարձավ 1925 թ. Դվինի տարածքից հայտնաբերված արձանների քարե գլուխների քննարկման և թվագրման հարցը։ Կ. Գ. Ղաֆազարյանը քննվող արձանների գլուխների հարդարանքները նմանեցնելով Արտաշիսյան հարստության թագավորների «հայկական թագին» համարել է աշխարհիկ իշխանավորների քանդակներ, դիաբելով գրանք՝ Հայաստանի անտիկ գարաշրջանի քանդակագործության սոսկ որպես ժողովրդական ոճի արտահայտություն²⁵։ Գ. Ա. Տիրացյանը ընդունելով՝ մոխրագույն տուֆեց կերաված, բորձը կոնաձև թագ կրող գլխի քանդակի ցայտուն արտահայտված տեղական արձաններն ու բնույթը, այն նմանեցրել է Հայաստանի հեա քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային սերտ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվող հարևան կոմմագենեի՝ Նեմրութ լեռան նշանավոր սրբավայրի աստվածների քանդակներին²⁶։ Հ. Ա. Մարտիրոսյանը, ևս համակարծիք լինելով վերը հիշատակված մասնագետների հետ, դրանք վերագրեց անախկ դարաշրջանի ժողովրդական քանդակագործության դպրոցին, որի ակունքները գալիս են դեռևս առաջին հաղարամյակի սկզբից²⁷։ Բ. Ն. Առաքելյանը Հայաստանի անախկ դարաշրջանի քանդակագործության ժողովրդական-ավանդաձև ուղղության ավելի մանրադնին ուսումնասիրության շնորհիվ՝ Դվինի քննվող քանդակների վերաբերյալ հանգեց այն նույն կարծիքին, որ դրանք կերտված են հին հայկական ժողովրդական քանդակագործության ոճով, վերջիններս ավելի որոշակի թվագրելով՝ մ.թ.ա. I-ին դ., թերևս՝ հին ու նոր թվականությունների սահմանագծով։ Բացի այդ, ընդունելով, որ դրանք աշխարհիկ մարդկանց

արձանների գլուխներ են, կա պեց թագավորների նախնիների պաշտամունքի հետ²⁸,

Այս արձանների գլուխները ի հայտ են եկել Ներքին Դվրն գյուղի կուտնտեսությունից գաղտերի տարածքում, որտեղից հետագայում (1969, 1975 թթ.) հայտնաբերվեցին մ.թ.ա. I-ին հազարամյակի սկզբի դամբարաններ՝ երկու տասնյակի շահ մահարձաններով, որոնք կերտված են գրեթե նույն ոճով, ինչ Շամիրամի համաժամանակյա բնակավայրի դամբարանադաշտի քանդակագործական հուշարձանները²⁹։ Այսուհանդերձ, հատկապես, ընդհանուր առմամբ թագ կրող արձանի գլուխը, ձևաբանական և գեղագիտական առումներով ավելի ավարտուն գործ է (տախտ. XXVIII, 1)։ Վերջինիս գլխի հարգարանքի նմանությունը Արտաշեսյան հարստության թագավորների «հայկական թագին», երկճյուղանի գնդիկավոր քունքի օղերի առկայությունը*, պատկերագրական ընդհանուր առնչությունը Կոմմադենների նմանությամբ լեռան սրբավայրի քանդակներին, ինչպես և 1975 թ. նույն միջավայրում անտիկ դարաշրջանի մատնեքավոր սյան բնի գլուխը, վերջերս նաև Շիրակավանի³⁰ մ. թ. ա. I—մ.թ. I և մ.թ. III դդ. շերտերից հայտնաբերված նույն՝ արխտիկ ոճով կերտված գլուխները**, իրավամբ, կարևոր կովաններ կարող են հանգիստնալ ապագա հնագիտական նոր փաստարկների և նյութական վկայությունների շնորհիվ քննվող հարցի վերջնական լուծման համար։

Դվրնում 1937—1938 թթ. պեղումների շնորհիվ ի հայտ եկած V—VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանների համալիրները հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձան Վ. Մ. Հարությունյանի «Դվրնի 5—7-րդ դդ. ճարտարապետական հուշարձանները» մենագրական աշխատության մեջ³¹։ Այստեղ հիշատակվում են նաև սյան «առտիկական» խարիսխներ և մատնեքավոր գլանի բեկոր, որոնց առկայությունը հեղինակին խորհել է տալիս Դվրնում և նրա շրջակայքում անտիկ ճարտարապետական կառույցների գոյության մասին։

Դվրնի ամենամյա պեղումների շնորհիվ կուտակվել էր հնագետական առաջնություն և վերջինիս հետ կապված ծագել բաղմամբիվ խնդիրներ։ Հետևաբար, 60-ական թվականներից սկսած նկատվեց ընդգծված մի հակում ուսումնասիրության առարկա դարձնել ավելի նեղ հարցեր, հետազոտել նյութական մշակույթի այս նման այն որոշակի ոլորտ կամ հատուկ անգրագանալ հնավայրի կյանքի ավելի վաղ փուլերը։

Խ. Ա. Մուշեղյանի 1962 թ. հրատարակած «Դվրնի դրամական շրջանառությունը դրամագիտության տվյալներով» մենագրության մեջ մասնագիտական քննության են առնվում այսանդից հայտնաբերված՝ V—XIII դդ. պատկանող դրամագիտական նյութերը³²։ Հեղինակը վերլուծելով միջնադարյան

* Ճյուղավորված, գնդիկավոր, քունքի օղերը Հայաստանում և հարակից երկրներում երևան են գալիս ոչ վաղ, քան մ.թ.ա. VI—V դարերում։

** Նման ոճի քարե գլուխներ հայտնաբերվել են Օշականի մ.թ.ա. 7—8-րդ դդ. պատկան համալիրում (Евзян С. А., Раскопки колонного зала в Ошакане. —АО 1979, XI. 1980, с. 424).

այս հսկայական նյութը, մի քանի խոսքով ներկայացնում է նաև քաղաքի տարածքից հայտնարեբրված հոռմեական կայսերական և Բոսփորի թագավորության գրամներ, դրանցից առաջինները կապելով Դվինի նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի պամոնիայան հետ:

1982 թ. հրատարակված «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» աշխատության երկրորդ հատորում Կ. Ղաֆադարյանը՝ հետազոտության հիմնական առարկա գարձենելով միջնադարյան Դվինը, զուտ միայն հնագիտական դիտարկումների շնորհիվ, փորձում է վեր հանել և ըստ հայտել Դվին հնավայրի ամրոցական պատկերը ընդհանրապես՝ գիտական ասպարեզ բացելով անտիկ և ավելի հին ժամանակների նյութական մշակույթների հետագա ուսումնասիրության համար³³:

Դվինի հնագիտական սրշավախմբի աւգամ, իսկ 1976 թ. նաև ղեկավար, Ա. Ա. Քալանթարյանը իր «Դվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ.» մենագրական աշխատության մեջ ընդհանուր միջնադարյան նյութից զատելով վաղմիջնագարյանը, բնութագրում է նշված ժամանակի նյութական մշակույթը իր բոլոր առանձնահատկություններով, վերհանում ժառանգական, օրգանական կապը նախորդ և հաջորդ ժամանակների մշակույթների միջև³⁴: Հեղինակը իր աշխատության տողատակում անդրադառնում է նաև Դվինի նախորդ շրջանի պամոնիայան, մատնանշելով անտիկ դարաշրջանի բնակավայրի գոյությունը այստեղ: Նույն հեղինակը «Կենտրոնական թաղամասի պեղումները» իր երկրորդ մենագրական աշխատության մեջ, հուշարձանի շերտագրական գիտարկումների առիթով, անգրագառնում է վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հնագիտական շերտին՝ բնորոշ նյութերով և հիշատակում հելլենիստական գարաշրջանի նյութեր՝ պատահական հայտնարեբրված կենտրոնական թաղամասում, որտեղ չի բացառում նաև անտիկ շինությունների գոյությունը³⁵:

Այսպիսով Դվինի պեղումները՝ լուսաբանելով միջնագարյան քաղաքի ընդամենի հարցեր, պարզաբանում են նաև նրա կյանքի վաղագույն փուլերը՝ ամրոցացնելով ընդամենը հնավայրի պատկերը:

Տարիների ընթացքում կուտակվել էին վաղագույն շրջանի նյութեր, որոնք վկայում էին կյանքի գոյությունը քննվող հուշարձանում սկսած դեռևս մ.թ.ա. III հաղարամյակից: Սակայն հատկապես 60-ական թվականներին, երբ հնավայրի որոշ հատվածներում՝ արդեն պեղված միջնագարյան շերտերի տակ բացահայտվում են հնագույն մշակութային շերտեր բնորոշ նյութական մնացորդներով, հարց է ծագում ձեռնամուխ լինել նաև սրանց ծրագրված, սխտեմատիկ ուսումնասիրությանը: Վերջինիս արգյունքը հնագիտացավ Կ. Ք. Քուշնարյուվայի «Դվինի հնագույն հուշարձանները» գիրքը, որը լույս տեսավ 1977 թ.³⁶: Այս մենագրությունը նվիրված է Դվինի մ.թ.ա. I հաղարամյակի սկզբի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը, որի շնորհիվ ուրվագծվում է քննվող ժամանակի ընկալվալը՝ որպես Արարատյան դաշտավայրի արհեստագործական և պաշտամունքային խոշորագույն կենտրոն՝ ուրարտական նվաճումների նախաշեմին: Ներկայացվում է Դվինի կյանքի մ.թ.ա. I հաղարամյակի սկզբի պատկերը իր բարե մոտումեն-

տալ ճարտարապետութեամբ, հարուստ և ինքնատիպ խեցեղինով, ուղիստանքային գործիքներ, զինք և բողմազան դարդեր արտադրող մետաղամշակման արհեստանոցով, պաշտամունքային յուրօրինակ համալիրով, որի պատկերադարձ կալե զոհարանների առջև կատարվել են կրոնածիսական արարողութիւններ, սերտորեն աղերսված ընկալութեան կյանքի և կենցաղի՝ էրկրագործութեան արգասսովորման, որսորդութեան և հատկապես մետաղամշակման հետ: Հեղինակը, Դվինի շերտագրական հարցերը շոշափելիս՝ արձանագրում է նաև հելլենիստական դունազարդ խեցեղենի հայտնաբերման փաստը՝ վազ և միջնադարյան հորիզոնների միջև նշմարվող, աղյուսանի բեկորներով հարուստ, հրդեհված շերտում:

Մասնագետներից ոմանք երբեմն անդրադարձել են նաև Դվինում հայտնաբերված անտիկ դարաշրջանի նյութական մշակույթին պատկանող առանձին նյութերի ուսումնասիրութեանը:

Այսպես, բաղմիցս հասուկ ուսումնասիրութեան առարկա գարձան Դվին րաղաքի տարածքից՝ վերին Արտաշատի կարասային թաղամիջ հայտնաբերված ապակե սրվակները³⁷:

Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտում՝ կարասային թաղման մեջ հայտնաբերված քարե րաղմանիստ կնիքը մանրակրկիտ վերլուծութեան է ենթարկել Ժ. Դ. Խաչատրյանը «Հայաստանում հայտնաբերված բաղմանիստ կնիքները» հոգվածում³⁸: Հեղինակը այդ կնիքը՝ պատրաստման աեխնիկայի, ձևի, սյուսեի և գեղարվեստական ոճի, ինչպես նաև համապատասխան աղերսների համաձայն կապում է հունա-պարսկական կնիքների հետ՝ թվագրելով մ.թ.ա. V դ. կեսով: Նա գրում է. որ. «... այս ժամանակագրութեանը շին հակասում նաև կնիքի հետ դտնված հնագիտական նյութերը»: Մեզ թվում է. որ նման եղրակացութեանը առարկելի է, քանի որ Դվինի դամբարանադաշտը պահանում է հելլենիստական՝ մ.թ.ա. II—մ.թ. I դարերին: Քննվող կարասային թաղման նյութերը, որոնք ամենայն մանրամասնութեամբ ուսումնասիրված և թվագրված են 1980 թ. հրատարակված մեր իսկ հոգվածում³⁹ բնորոշ են նշված՝ մ.թ.ա. II—մ.թ. I դարերին: կնիքների ուսումնասիրութեան րածնում փորձում ենք բերել հնագիտական լրացուցիչ կովաններ, որոնք մասամբ հնարավորութեան են ընձեռում բաղմանիստ կնիքների ընգունված՝ մ.թ.ա. V—I դդ. ընդգրկող ժամանակագրական շրջանակները սեղմել:

1981 թ. հրատարակվեց Ժ. Դ. Խաչատրյանի «Թրանա-հայկական գիցարանական աղերսների հարցի շուրջ» հոգվածը, որտեղ հեղինակը Հայաստանի անաիկ գարաշրջանի հուշարձաններում, գլխավորապես՝ Արտաշատում հայտնաբերված որոշակի տիպի կալե արձանիկների քննարկման առիթով, անդրագտնում է պաշտամունքային մի շարք կարևոր հարցերի այդիսկ կապակցութեամբ փորձում է վերաշարադրել նաև Դվինի անտիկ ընակավայրի ողջ պատմութեանը մի շարք գիտողութեաններով: Առկա հնագիտական նյութերը, ինչպես իրավացիորեն գտնում է հեղինակը, վկայում են, որ մ.թ.ա. VIII դ. հետ կյանքը հառնում է Դվինում մ.թ.ա. II դ.՝ նորստեղծ Արտաշատ մայրաքաղաքի հետ միասին: Ժ. Խաչատրյանի կողմից

կտրականապես ժխտվում են՝ Դվին-Ասաակ սրբավայրի գոյության, սբ. Գրիգոր կաթողիկէ եկեղեցուն հեթանոսական ծաղում վերագրելու հարցերը: Հեղինակը Դվինում հայտնաբերված որոշ նյութեր (ղոհասեղան, ծածկի սալ) համարում է բերված կամ Արտաշատից, կամ էլ Գառնիից¹⁰: Խուսափելով կրկնութուններից, քանի որ այս բոլոր հարցերը իրենց պատշաճ մակարդակի պատասխանն են դառնում համապատասխան դուրիսերում, նշենք միայն հետևյալը: Օձաքարից, տուֆրց, սպիտակ ավաղաքտրից վարպետորեն կերտված աաւրեր չափերի սյան խարխսխների, մատնեքավոր գլանի, սրբասաւ սաւրի օրեցօր համալրվող հավաքածուն, այժմ արդեն բլրի դադաթին հայտնարերված շինարարական համալիրը, սյունաղտրդ և կտնոնավոր սրահներով, հասարակական կամ պաշտամունքային ընույթի շինութունների երբեմնի գոյության նյութական վկայութուններն են: Ընդ որում ուսումնասիրութունը չի բացառում հիշյալ ճարտարապետական մանրամասների մի մասի պահպանելութունը մեր դարասկզբին, ուստի հեղինակի ընդգծված հակումը՝ քննվող իսկ հուշարձանի տարածքից հայտնարերված անտիկ նյութերը համարել բերված Գառնիից կամ Արտաշատից, փորձելով պարզունակ դարձնել մեր պատկերացումները անտիկ Դվինի պատմության որոշ ասպեկտների վերաբերյալ համողիչ չի թվում:

Ինչպես վերը տեսանք, Դվինի պեղումների և ուսումնասիրության պատմության ամբողջ ընթացքում այստեղից հայտնարերված անտիկ գարաշրջանի նյութերը թեև երբեք չեն անահսվել և միջնագարյան հուշարձանը հետադոտող շատ մասնագետներ անդրագարձել են դրանց, սակայն սոսկ միայն մասնակիորեն գլխավորապես՝ շերտագրական դիտողութունների կամ բաղմաշերտ հնավայրի ամբողջական պատկերը վեր հանելու նպատակով: հայանել են իրենց արժեքավոր ենթադրութուններն ու կարծիքները հուշարձանի կյանքի քննվող փուլի մասին կամ հրապարակել որոշ նյութեր առանձին առիթներով: Այսուհանդերձ հարկ է նշել, որ 70-ական թվականների պեղումների արգունքները պահանջեցին հանրագումարի բերել, սխասնավորել մինչե այդ ձեռք բերտծը, լրացնելով, ամբողջացնելով և ամփոփելով այն նորագույն պեղումների, գիտողութունների և ուսումնասիրությունների ավյալների հիման վրա: Այսինքն՝ Դվինի անտիկ դարտշրջանի նյութական մշակույթը ևս նպատակային ուսումնասիրության առանձին առարկա դարձնել, քննության առնել այն՝ Հայաստանի անտիկ ժամանակի նյութական մշակույթի ամբողջության մեջ՝ անկախ միջնագարյան կամ հնագույն Դվինին վերարերող իւրնդիրներից:

Դվինի բաղմակողմանի ուսումնասիրութունը՝ հավաքտելով հելլենիստական գարաշրջանի մի ամբողջական հուշարձան համալիրի դոյութունը, շարունակվում է: Այսպիսով, քննվող հնավայրի ուսումնասիրութունը հասել է մի մակարգակի, որը պարզաբանելով հին և միջնագարյան Դվինին առընչվող բաղմաթիվ հարցեր, հնարավորութուն է ընձեռում Հայաստանի պատմական դարգացման տարբեր դարաշրջանների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի վերարերյալ կարեւորագույն ընդհանրացումների և եղրահանգումների:

I. ԴՎԻՆԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ
ԵՎ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԸ

Հելլենիստական Հայաստանում ծավալված բուռն քաղաքաշինութեան ժամանակաշրջանում, մասնավորապես Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման առնչութեամբ՝ վերջինիցս հյուսիս-արևելք, Արարատյան դաշտի բերրի հողերում, շրջակայքի նկատմամբ իշխող գիրք գրավող բլրի վրա ձևավորվում է անտիկ Դվինը (տախտ. I, 1): Նորաստեղծ ընկալվալորի տնտեսական և քաղաքական բարգաւաճմանը մեծապես նպաստում է նաև Արտաշատի և Գառնիի երկու արքայազան նստավայրերի հաղորդակցման հանգուցակետում և, հատկապես, միջադպային առևտրի կարևորագույն խաչմերուկում գտնվելու իրողութունը:

Քննվող անտիկ ընկալվալորը այսօր գտնվում է միջնագարյան Դվինի տվերակների տակ:

Միջնագարյան Հայաստանի մայրաքաղաք՝ վաըչակտն, տնտեսական և պատմամշակութային խոշորագույն կենտրոն Դվինի ավերակները գտնվում են ՀՀ տարածքում Արտաշատի շրջանում, Երևանից հարավ՝ 35 կմ հեռավորութեան վրա: Քաղաքի միջնաբերդը տեղագրված է բլրի վրա, որը 30 մ բարձրութեամբ և 4000 քառ.մ գտգաթի հարթութեան մակերեսով հատած կոն է հիշեցնում: Միջնաբերդին արևմուտքից հարել է քաղաքի այսպես կոչված կենտրոնական թաղամասը՝ կրոնական կենտրոնը եկեղեցական (սր. Գրիգոր կաթողիկե և միանավ եկեղեցիներ, V և VII դդ. կաթողիկոսական պալատներ) և աշխարհիկ շինութուններով: Բուն քաղաքային թաղամասերը ընդգրկել են ներկայիս Այգեստան Բերգիկ, Վերին Արտաշատ, Նորաշեն, Ներքին Դվին և Հնաբերդ գյուղերի աարածքը:

Հուշարձանի սիստեմատիկ հնագիտական աշխատանքները ընթացել և շարունակվում են գլխավորապես՝ միջնաբերդում և կենտրոնական թաղամասում:

Դվին քաղաքի ուսումնասիրութեան առաջին օրվն արվեց անցյալ գարի 90-ական թվականներին: 1899 թ., Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հանձնարարութեամբ, Ն. Յա. Մառը ձեռնարկեց հետախուղական պեղումներ այստեղ՝ Հին Հայաստանի մայրաքաղաքներ՝ Արտաշատի կամ Դվինի (այն ժամանակ գեոևս անհայտ) տվերակները ի հայտ բերելու նպատակով: Կարճատև պեղումների, ինչպես նաև շրջակայքի

րնակիչների ջանքերի շնորհիվ հավաքվեց հնագիտական իրերի և զրամների ժողովածու, հայնաբերվեցին միմյանց ազուցված ջրաաար կավ խողովակների մի հատված, թոնիրների, սուրկերկրյա զաղտնուղու հետքեր և աղն: Այս արդյունքները և ամբողջ անդանբը՝ մեծ բլուրը անկանոն ետանկյուն կաղմող բլրակներով շղթայված, ակնհայտորեն վկայում էին հին և հղոր ընակավարի ավերակների գոյությունն այստեղ: Սակայն այն ույժ կարևոր հարցը՝ Արտաշատի թե՞ Դվինի ավերակներն են, լուծվեց ավելի ուշ՝ 1907—1908 թթ. էջմիածնի միտրան՝ հաշիկ վարդապետ Դադյանի պեղումների շնորհիվ: Պեղումների ընթացքում հայնաբերվեցին սր. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին՝ տիրամոր խճանկար պատկերի մնացորդներով, միանավ տաճարը, ճորտարապետական մնացորդներ և հնագիտական առարկաների ուշագրտվ մի հավաքածու:

Այսպիսով, նախախորհրդային շրջանում մասնակիորեն կատարված հնագիտական այս սշիւստանքները՝ թեպետ կարճատև, անպլանային և անկանոն էին, սակայն ուրվադժեցին և խթանեցին Հին Հայաստանի պատմամշակութային կարեորտղույն հուշարձաններից մեկի՝ միջնադարյան Դվինի հետադա գիտական ուսումնասիրությունը: Ուստի պատմահական յէ, որ Դվինը հանդիսացավ Խորհրդային Վայաստանի պատմական հուշարձանների սիստեմատիկ ուսումնասիրության առաջնեկներից մեկը: ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի պատմության ինստիտուտի գիտարշավախումբը 1937 թ. ձեռնամուխ եղավ Դվինի սիստեմատիկ պեղումներին: 1937—1939 թթ. պեղումները ղեկավարել է Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը, 1946—1976 թթ.՝ Կ. Գ. Ղաֆուզարյանը, 1976 թ. առ այսօր՝ Ա. Ա. Քալանթարյանը:

Դվինը համարվել է նախ և ոտուջ միջնադարյան իռոչորագույն հուշարձան, ուստի պեղմել և ֆիքսացվել է ասրիներ շարունակ սոսկ որպես այդպիսին: Եվ միայն 60-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսվեց վաղ մ.թ.ա. I հաղարամյակի սկզբի իսկ 70-ական թվականներից՝ անտիկ դարաշրջանի հնագիտական շերտերի կանոնավոր և նպատակային ուսումնասիրությունը:

Անտիկ դարաշրջանի Դվինի նախնական պաակերը վերհանելու և որոշ ընդհանրացումներ կատարելու համար անհրաժեշտ էր ի մի բերել՝ 1937 թ. ի վեր տարիների ընթացքում կուտակված նյութերը՝ շաղկապելով նոր ձեռքբերված տվյալների հետ: Այսպիսով, Դվինի հնագէտական արշավախմբի անդամների դաշտային օրագրերի⁴, որոշ հրապարտկումների, և հասկապես վերջին տարիների պեղումների և շերտագրական գիտողությունների շնորհիվ միայն սահղծվում է Դվինի անտիկ բնակավայրի, շարագրանքում ներկայացվող, հնագիտական պաակերը:

Քննվող շերտի ուսումնասիրությունը ընկանարար սկսվում է բլրից, որտեղ վերին մայարգտկից սկսված հաստատված է՝ միջնադարյան (IV—XIII դդ.), հելենիստական (մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ.), վաղ երկաթի (մ.թ.ա. I հաղարամյակի սկիզբ) և վերջուպես՝ վաղ բրոնզի (մ.թ.ա. III հաղարամյ.

յակ) դարաշրջանների հնագիտական շերտերի հիշյալ հերթագայությունը Գիտարկումները ցույց են տալիս, որ հելլենիստական դարաշրջանի շերտը, համատարած սփռված լինելով բլրի վրա, միշտ է՝ որ պահպանում է հիշյալ հաջորդականությունը՝ հանդես գալով յուրաքանչյուր հատվածում (ուրովի)։

Այսպես, կան արդեն պեղված հատվածներ (սրունց թիվը մեծ է)՝ որտեղ միջնադարյան՝ դրեթե հաղարամյա կյանքի տեղումնամբ հղոր շերտը շրջել և ասկնավրա է արել հելլենիստական դարաշրջանի՝ ներկայիս տվյալներով ընդամենը երկու հարյուրամյա հղորության շերտը։ Ավերիչ դեր են կատարել նաև բաղամտթիվ միջնադարյան հորեր, որոնց մեծագույն մասը կտրել անցել է տարբեր դարաշրջանների մշակութային շերտերը՝ հիմնովին տեղահանելով դրանք։ Ուստի հիշյալ հատվածներում՝ ցայտուն միջնադարյան նյութի հետ մեկտեղ, հայտնաբերվում են հելլենիստական՝ դունաղարդ և նույնիսկ վաղ երկաթի դարաշրջանի՝ սև փայլեցված խեցեղեն։

Հելլենիստական խեցեղեն հաճախ նաև երևան է դալիս րացառապես վաղ միջնադարյան կամ միայն՝ վաղ երկաթի դարաշրջանների նյութերի՝ Լուսիկերոհիշյալ երեսույթները դիտվում են հատկապես բլրի հարավարևմտյան հատվածում դտնվող՝ «չրտվաղան» կոչվող, քարե կտր շինության շրջակայքում և սրանից արևելք՝ հյուսիսից հաղավ ձգվող սի՝ շաքք քառակուսիներում (-h-5, -g-5, -f-5, -h-4, -g-4, -f-4), ինչպես նաև այլ՝ առանձին հատվածներում (-a-13, -c/d-3, -e-13/14, -c-1, -a-3, -e-12)։

Այսուհանդերձ բլրի մոտ առկա են հատվածներ, որտեղ պեղումների ընթացքում դիտվում է տարբեր դարաշրջանների հնագիտական շերտերի կանոնավոր հաջորդականության ամբողջ դինամիկան, սկսած՝ մ.թ. XIII դ.—մ.թ.ա. III հազարամյակը ներառյալ։ Նման արդյունքներ տվեցին 70-ական թվականներին բլրի հարավային կողմում՝ 1000 քառ.մ մակերեսով պեղավալրին կից նոր՝ —1+5, —1+6, —1+7, —1+8, —1+9, —1+10 քառակուսիների (յուրաքանչյուրը՝ 5×5 մ մակերեսով) պեղումները՝ կրկին անդամ պարզորոշ ընդգծելով՝ վաղ միջնադարյան և վաղ երկաթի դարաշրջանների միջև՝ մոխրառատ, այրված աղյուսներով և գունաղարդ խեցեղենով հաղեցած հելլենիստական շերտը։

Հելլենիստական շերտ՝ in situ. պահպանվել է նաև միջնաբերդի գաղաթում՝ «բակ» կոչված պեղավայրում, որանդ դեռևս 1948—1955 թթ. բացվել էր VIII դ. հում աղյուսե մեծ շինությունը⁵ (աախա. II, 1)։ 1966—1967 թթ. այդ շփքը ընդարձակ րակը պեղելիս ի հայտ եկան վաղ միջնադարյան մոնումենտալ քարե շինությունը պատկանող հիմնապատեր, ժամանակին բնորոշ խարխախներ և V—VI դդ. նյութեր՝ խեցեղեն, կղմինդրներ, ապակյա անոթներ, դարդեր և այլն։ Այստեղ՝ 50 քառ.մ մակերեսով մի հատված (—b—11, —b—12 քառ.) հեռացնելիս, անմիջապես վաղ միջնադարյան հատակի տակ՝ 0,2 մ խորությունից հայտնաբերվեցին բայառապես հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր՝ խոշոր գունաղարդ ապիաշշի կանթավոր բեկոր, օլնոխոլայի վերնամաս, ձիթածրագ,

թաս-քրեղաններ և բազմաթիվ դուրսագարդ խեցեղենի այլ բեկորներ, լույն-խակ՝ դուրդի անիվի ստորին մաս, դետաքարից պատրաստված սրաքարեր և վերջապես, խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ: 1982 թ. նույն տեղանքում շերտազրական նպատակով կատարված պեղումները արդեն 250 քառ.մ ընդարձակ մակերեսով բացահայտեցին հելլենիստական շերտի առկայությունը, որը հստակ սահմանադրամաս էր վազ միջնադարյան և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերի միջև: Հրվահված և որոշ տեղերում նույնիսկ մոխրաշերտի վերածված այս շերտը պարունակում էր կրակից թրծված աղյուսների կտորտանք և դուրսագարդ ու հասարակ խեցանոթների բազմաթիվ բեկորներ: որոնք հիմնականում կրկնում էին արդեն վերը հիշատակված խեցեղենի ձևերը:

Այսուհանդերձ հելլենիստական շերտի շրջափակումը և ընդլայնված բացահայտվեցին միայն 1982—1985 թթ. ընթացքում միջնաբերդի դադաթի արևելյան մասում կատարված հնադիտական աշխատանքների շնորհիվ: Այստեղ, հիջյալ տարիների ընթացքում, վաղ միջնադարյան՝ IV—V դդ. մեծ բազիլիկ և V—VI դդ. սյունադարձ կառույցների միջև ընկած հայտնարիքվել է հելլենիստական դարաշրջանին պատկանող շինարարական համալիրի՝ 300 քառ.մ ասրածք դրավող, մի ընդարձակ հատված: Պարզվել է, որ վերջինս ներկայացնում է ուսումնասիրվող շինությունից սոսկ ծայր հյուսիստեղծարարական հասվածք: Մինչդեռ համալիրը հիմնականում տարածվում է դեպի հարավ, բլրի կենտրոնական մասը, որտեղ բազիլիկ սրահի ներկայիս գոյությունը, բնականաբար, թույլ չի տալիս պեղելու և տմրոզացնելու քննվող շինությունը:

Համալիրի դրեթե կենտրոնական մասում ուղղաձիգում է բավական հզոր քարե պատերով (1,0—1,15 մ լայն., 0,60—1,0 մ բարձր.) կազմված, հյուսիսից հարավ ձգվող դահլիճը (տախտ. IV, 1), որի պահպանված հատվածի (7,0×8,0 մ) ստորին հասակի վրա, իրենից նախնական տեղում, հայտնարիքվեցին սպիտակ ավաղաքարից կերտված ղույզ տորածե խարիսխներ (դտնվում են յուրաքանչյուր պատից՝ 2,25, իսկ միմյանցից՝ 3 մ հեռավորությամբ վրա): Սյունադարձ դահլիճին անմիջապես դիմադրող արևելյան կողմում, վերականգնվեց նույնպիսի քարե պատերով (1,0 մ լայն., 0,80—0,90 մ բարձր.) կազմված ևս մեկ կանոնավոր սրահ (մոտավորապես՝ 5,30×4,5 մ մակերեսով): Վերջինիս, ինչպես և սյունադարձ դահլիճի հիմնական մասը՝ ձգվելով դեպի հարավ, շարունակվում էր բազիլիկ սրահի տակ (տախտ. V): Համալիրի պահպանված մասի արևելյան թևի հնադիտական ուսումնասիրությունը և ստուգողական ընթացքի պեղումները բազիլիկ սրահի առանձին հասվածներում բացահայտեցին, որ միջնաբերդի նոր կառուցապատման նպատակով Դվինի 12—13-րդ դդ. ընտելիչները՝ ներթափանցելով մշակութային ստորին շերտերը, հսկայական կորուստ են պատճառել ոչ միայն վտղ միջնադարյան, այլ նաև ոչնչացրել անտիկ դարաշրջանի շերտը, որի երբեմնի դոյուսյան մասին են վկայում սոսկ հիմնապատերի մնացորդների և ժամանակին հատկանշական խեցեղենի հայտնարիքումները:

Համալիրի արևմտյան թևում հայտնաբերված միջնորմների մնացորդները՝ կառուցողական անասնկյուծից, վկայում են սյունադուրգ դահլիճին կից՝ արևմտյան սենյակների երբեմնի գոյութունը (տախա. IV, 2): Ուսումնասիրության ենթարկվեց նաև համալիրի հյուսիսարևմտյան ընդարձակ հատվածը, որտեղ դեռևս 60-ական թվականներին բացահայտվել էր անսիւ դարաշրջանի շերտը՝ շինարարական մնացորդներով՝ սպիտակ ավազաքարից կերտված զույգ ստորածև խարիսխների առկայությամբ (տախա. VII, 1—4): Այստեղ հայտնաբերվեցին կավակերտ վերնամասերի հետքերով քտրե իմնապատեր, որոնք հասվելով և կազմելով առանձին ըջիջներ առնչվում են ընդհանուր համալիրին: Պարզվում է, որ այս հիմնապատերը կառուցված են ուղղակի նախորդ (մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի) մշակութային շերտին պատկանող քարե շինվածքների վրա:

Այսպիսով համալիրի պեղումների շնորհիվ փաստարկվում են կարևորագույն շերտագրական անցումներ. վաղ միջնադարյանից՝ անտիկ և վերջինիցս՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերի (տախա. VI):

Քննվող շինությունը թեև չէր ամրոցանում, այսուհանդերձ առանձին հատվածների հստակ հստակագծային պատկերների շնորհիվ բացահայտվում է. որ սյունադարձ դահլիճը կազմել է համալիրի կենտրոնական մասը, որին անմիջապես կից արեելյան և արևմտյան թևերում հարել են այլ սենյակներ (տախա. III):

Համալիրի կառուցման ժամանակ կիրառվել է հետևյալ շինարարական տեխնիկա: Պատերը շարված են խառը և անկանոն, հիմնականում միջին շափերի ($0,18 \times 0,26 - 0,15 \times 0,27$ մ), մոխրագույն և անտաշ, միմյանց կավե շաղախով շաղկապված դետաքարերի հորիզոնական շարքերից: Առանձնակի ուշադրության է արժանի սյունազարդ դահլիճի արևմտյան պատի հյուսիսային ծայրում, քարե շաղվածքի մեջ՝ կրկնակի օգտագործված սպիտակ ավազաքարե սրբատաշ սալը (շափերն են՝ $0,57 \times 0,9 \times 0,22$ մ), որը նյութով և մշակումով աղերսվում է նույն տարածքից հայտնաբերված ևս երեք նման սրբատաշ սալերին (շափերն են՝ $0,50 \times 0,54 \times 0,26 - 0,51 \times 0,31 \times 0,26 - 0,50 \times 0,35 \times 0,22$ մ): Միջնորմների քարե հիմնախարիսխները օժտված են եղել հում աղյուսե վերնամասերով: Բացված հատակները կավակերտ են, խնամքով ծեփված և կոկված:

Շինությունը, հավանաբար, ընդգրկել է ժամանակագրական ընդհանուր շրջանակներ (շուրջ 200 տարի), քանի որ իր գոյության ընթացքում վերանառուցվել և կրել է մի շարք փոփոխություններ, որոնք ակնհայտորեն նկատվում են տարրեր մակարդակների՝ թվով երեք կավակերտ հատակների առկայության և պատերի վերանորոգումների շնորհիվ: Իսկ երկրորդ հատակի վրա առաջացած ավերված և հրդեհված շերտը՝ կազմված մոխրաշերտի վերածված վեղի՝ երրորդ կավակերտ հատակից, բանդված պատերի հում աղյուսների կտորտանքից (հաճախ հրդեհից թրծված) և ուղղակի շարդուփշուր արված խեցանոթների բազմաթիվ բեկորներից. վերջապես, երես-

նիվայր ընկած գանգի առկայութիւնը անմիջապէս սյունաղարդ գահիճի հաաակի վրա վկայում են, որ ուսումնասիրվող համալիրը վերջնականապէս դազարել է գոյութիւն ունենալուց ինչ-որ հարձակման՝ մեծ ավերման և հըր-գեհի հետեանքով:

Շինարարական համալիրը ներկայացնող 1,5 մ հղորութիւնը հնագի-տական մշակութային շերտը հագեցված էր Արմավիրի, Արտաշատի, Գառնիի, Դվինի մ.թ.ա. II—I գդ. համանման՝ գունաղարդման բազմապիսի տարբե-րակներով առատ, խեցանոթների ընկերներով: Հեաաքրքիր է նրբախեցի սըր վտկը (բեկոր) ներմուծված փոքրասիական հելլենիսական տարածքից:

Այսպիսով, ներկայացված համալիրը՝ կանոնավոր սրահների հստակ հատակագծով, տորածև իարիսիոների, ընորոշ շինարարական աեինիկայի և հարուստ գունաղարդ խեցեղենի առկայութիւնը հավաստում է հելլենիս-ական գարաշըջանում, բլըրի գագաթի հյուսիսարեելյտն մասում ինչ-որ կարևոր, հավանաբար, հասարակական բնութի շինութիւն գոյութիւն մա-սին:

Դվինի շրջակա տարածքում քարհանքերի բացակայութիւն պաաճառով կավը ծառայում էր որպէս շինարարական հիմնական նյութ: Քարը օգ-տագործվել է միայն հիմնապատերի և մոնումենտալ շինութիւնների համար: Ուստի միջնագարում և հետագայում նույնպէս նախորդ գարաշըջանների կա-ռույցները քանգել և գրանց քարերը կրկնակի օգտագործել են: Մինչև օրս էլ հայտնաբերվում են անտիկ ժամանակի քարե ճարտարապետական բաղ-մաթիվ մանրամասներ քաղաքի ամրող տարածքից և նույնիսկ մերձակա գյուղերից: Հիշյալ հանգամտնքը հասցրել է կործանիչ հարված հնագույն քա-րե կառույցներին: Բացի այդ, Դվինի միջնարեերդի հելլենիստական շերտը բնութագրվում է մոխրաշեըտով և այրված աղյուսների բազմաթիվ կտոր-տանքով, որն իր հերթին հում աղյուսե շինութիւնների գոյութիւն վկայու-թիւնն է քննվող գարաշըջանում: Դրանք հիմնահատակ քանգվել և քայքայ-վել են բնակավայրը ավերողների և հրգեհողների, իսկ հետագայում նաև միջ-նագարյան երկարամյա քաղաքի բնակիչների կողմից:

Կյանքի երկտրտուե հարատեութիւնը բլըրի վրա, այսինքն՝ տարրեր դարաշըջանները՝ մ.թ.ա. I հաղարամյակի սկղրի, հելլենիստական, այնու-հետև միջնագարյտն բնակավայրերի հաջորգումը միմյանց, ընականարար ստեղծում են ժառանգականութիւն կապերի բաղմաթիվ գրսևորումներ, որոնք նախ երևան են գալիո բլըրի կտորուցապատման ընթացքում: Այս կարգի ժա-ռանգական կապերը ակնհայտ են՝ ուրարտական և անտիկ քաղաքների մի-ջև, ինչպէս, օրինակ՝ Տուշայու-Վան, Արգիշտիիսինիլի-Արմավիր, էրեթունի-Նրեան, իսկ Շամիրամի անտիկ ընակավայրում, որն առաջացել է վաղ եր-կաթեղարյան քաղաքատեղիում՝ օգտագործվել է նախկին պաշտպանական համակարգը, իհարկե որաշակի փոփոխութիւններով՝ և այլն: Բացառված չէ, որ Դվինում ևս հելլենիստական կառույցների հատանագծային ցանցը կաղ-մելիս, որպէս ելակետ, մասամբ նաև ոգտագործված լինեն նախորդ տվյալ

դեպքում մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի քարե հիմնապատերը՝ Չի բացառվում կառուցողական նման սկզբունքների կիրառում սյստեղ՝ նաև անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանում, հակապես, որ Դվինում հիշյալ կապերն ու երևույթները արձանագրվում են անգամ միջնադարում՝ շինարարական տարբեր փուլերի միջև:

1949 թ. բլրի հյուսիսարևմտյան մասում, ստորին շերտերը պեղելիս՝ 8—10 մ խորության մեջ հայտնաբերվել են փայտե սյան երկու տորածև խարիսի, մրսյանցից 1,90 մ հեռավորության վրա՝ շրջափակված քարե հիմնապատերով (տախտ. IX, 1): Պահպանված է եղել նաև ժամանակադրոյեն հաջորդող կառույցի քարե հիմնապատը, որը ձգվելով դեպի խարիսիներից մեկը գրեթե ծածկել է այն: Խարիսիները գտնվել են համատարած մոխրաշերտում (պեղավայրի կտրվածքի վրա նկատվել են մեծ հրդեհի հետքեր), սրանց շրջակայքից հայտնաբերվել են սև և կարմիր խեցեղենի աննշան բեկորներ, իսկ միջնադարյան նյութերը իսպառ բացակայել են այստեղ: Նման սյան տորածև խարիսիների հետաքրքիր մի տարրերակ են ներկայացնում վերը հիշատակված՝ դեռևս 60-ական թվականներին հելլենիստական շերտում հայտնաբերված, սպիտակ ավազաքարից պատրաստված գույգ խարիսիները (տախտ. VII, 1—4): Յուրաքանչյուրը կաղմված է միմյանց վրա գրված երկուական տորուսից, որոնցից ստորինը՝ մեծ է, իսկ վերինը՝ համեմատաբար փոքր և երկուսն էլ ընդգծված անցումներով հենված հն քտանկյուն սալաքարի վրա: Խարիսիներից յուրաքանչյուրը վերին մակերեսի վրա ունի մեկական դարակ: Սյան տորածև խարիսիներ հայտնաբերվել են նաև կենտրոնական: Թողամասում և շրջակայքում, երբեմն էլ միջնադարյան պատերի շարվածքի մեջ⁹ (տախտ. VII, 5—6, տախտ. VIII, 3, 5, 6, տախտ. IX, 2—6):

Այս խարիսիների ժամանակադրության և կուլտուր-պատմական պատկանելության հարցը արժանի է հատուկ ուշադրության:

Դվինից հայտնաբերված սյան տորածև խարիսիները պատրաստված են տեղական սպիտակ ավազաքարից, բացի VII դ. կաթողիկոսական պալատի սյունազարդ դահլիճի ոձաքարե միակ նմուշից (տախտ. VIII, 5): Խարիսիների տորուսները՝ հենված հարթ, հաճախ էլ երկաստիճան քառանկյուն սալի վրա, վերին մակերեսին ունեն մի նեղ դարակ: Նման խարիսիներ, սակայն տեղական մանրահատիկ կրաքարից, բավական մեծ թվով հայտնաբերվում են Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատից: Սրանց տորուսը

⁹ Այս առումով արժեքավոր են Կ. Քուչնարյովայի դիտողությունները, որոնք համաձայն անտիկ և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի կառույցների պատերի ուղղութիւնները որպես կունոն համընկնում են միմյանց հետ, քանի որ անտիկ շինությունների համար նազույն պատերի հում աղյուսե վերնամասերը քանդու, վերացրել են և սրանց քարե հիմքերի վրա գրել նոր հիմքեր: Վերջիններս իրենց տեղադրութամբ երբեմն աստիճան են կազմում հին հիմքերի հետ, որի հետեանքով նոր կառույցը փաստորեն հանդես է գալիս կրկնակի քարե հիմքով (տախտ. II, 2) (Кушварева Կ. Х. Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977. с. 17):

վերին մակերեսի վրա ունի մի նեղ դարակ և հենվում է հարթ կամ երկաստիճան, քառանկյուն սալի վրա: 1967 թ. Փոքր Վեդի գյուղի հարավարևելյան ծայրամասում, րացի լատիներեն արձանագրություններից, մ.թ. I—III դդ. խեցեղենի հետ միասին դանվել են նաև համանման խարիսխներ¹⁰: Տորաձև խարիսի է հայտնաբերվել Մոխրաբլրի անտիկ ժամանակաշրջանի շերտից¹¹: Այդօրինակ խարիսխներ ի հայտ են եկել նաև Շիրակավանի և Ավանի պեղումներից¹²:

Խարսխի այս ձևը, սկսած մ.թ.ա. II դ. լայն ասրածում է դտել Ադրբեջանական ԽՍՀ ասրածքում (Կապաղակ, Շեմախա, Թաղաքենդ, Աղղամ, Շամխուր, Ֆիղուլի)¹³: Միայն Կապաղակի խարիսխները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով և մ.թ. I դարով, տարբերվում են վերոհիշյալներից՝ տորուսի կենտրոնում փայտյա սյուն ամրացնելու նպատակով արված փորվածքի առկայությամբ: Ընդամենը նույն նպատակով են կիրառվել Արմազցի-խե 1-ին սյունաղարդ դահլիճի աորաձև խարիսխների փոսիկավոր վզիկները¹⁴:

Ուշագրավ են նաև հարևան Կոմմադենների, Նյումփայոս դետի վրա տեղադրված Արսամեա քաղաքի նմանօրինակ խարիսխները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. I դարով¹⁵:

Տորաձև խարիսխները բնորոշ են մ.թ.ա. III—I դդ.՝ Պարթևսաանի (Հաթրա, Նիսա) և Բակտրիայի (Ալթամ, Խաթին-Մաբաթ, Հին Թերմեզ, Խալլա-յան, Ուշտումբուլան, Կորադիան) ճարտարապետությանը¹⁶:

Աքեմենյան ճարտարապետությունը ևս ներկայացնում է ուսումնասիրվող ձևի խարիսխների բաղաձայն օրինակներ¹⁷:

Արևելյան օրդերի հիմքը կաղմող այս աորաձև խարիսխները, որոնք ծաղման ակունքները բացահայտ ասիական են, դալիս են սկսած մ.թ.ա. II հաղարամյակի երկրորդ կեսից, հելլենիսական ժամանակաշրջանում դրավելով հիշյալ հսկայական ոեդիոնը, հարատևում են Հայաստանում հաև վսղ միջնադարում: Դրանք վերամշակվում և ստանում են արտաքին նոր հարդարում՝ օժտվելով ներքնասալի վրա շորս եռանկյունաձև ելուստներով¹⁸: Այդպիսիները հայանի են Դվինում, Զվարթնոցում և Նղվարդում¹⁹:

Դվինի միջնաբերդի վերոհիշյալ հատվածներում անտիկ դարաշրջանի ճարտարապետությունից մնացել են սոսկ արձանաքներ՝ շինարարական մնացորդների և ճարտարապետական մանրամասների ձևով: Այստեղանդերձ մի բան պարզ է, որ ըլուրը՝ անտիկ դարաշրջանում կառուցուպատված է եղել քարե հիմնապատեր ունեցող հում ողյուսե, անդամ քարե վերնամասեր ունեցող սյունաղարդ շինություններով:

Դվինի անտիկ դարաշրջանի բնակավայրի պատկերը չուսարանելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև կենարոնական թաղամասի ուսումնասիրության արդյունքներին:

1937 թ. ի վեր կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերվել էին կարասալին թաղումներ, ճարտարապետական մանրամասներ, գունազարգ խեցեղենի բեկորներ: 1973 թ. այստեղ մեր կողմից սկսվեցին հետախուզական պեղումներ՝ անտիկ դարաշրջանի շերտ հայտնաբերելու և ուսումնասիրելու նպատակով:

Առաջին աշխատանքները կենտրոնացվեցին VII դ. կաթողիկոսական պալատի ներսում՝ հարավարևելյան անկյունում № 2 (2,5×2,5 մ մակերեսով) և դրսում՝ վերջինիս և միանավ եկեղեցու միջև՝ № 1 (3×3 մ մակերեսով) ըջիջներում: Եվ, քանի որ 50-ական թվականներին միանավ բազիլիկ եկեղեցու շրջակայքից հայտնաբերվել էին հելլենիստական ժամանակի կարասալին թաղումներ, նման սպասելիք կար նաև այս անգամ: Առաջին իսկ արդյունքները գոհացուցիչ էին, ուստի դրսում պեղվող ըջիջն աստիճանարար ընդարձակվեց և 1973 թ. ամռան ընթացքում՝ կաթողիկոսական պալատի և միանավ եկեղեցու միջև՝ հարավից հյուսիս պեղվեց՝ 12×3 մ մակերեսով մի հատված, որի շնորհիվ ստեղծվեց շերտագրական հետևյալ հստակ պատկերը: Միջնադարյան նախնին հզոր շերտից պահպանվել էր միայն VII դարի 0,2—0,5 մ թույլ հղորության մի շերտ, որի հենց վերին մակարդակից սկսվեցին պեղումները: Առաջին նյութերը, բնականաբար, միջնադարյան կիսակլոր և տափակ կզմինդրների, երբեմն նաև IX դ. ջնարակած հատուկենտ խեցեղենի բեկորներ էին: Սրանց հաջորդեց լափաղանց ամուր՝ դժվարությամբ քանդվող 0,35—0,40 մ հաստությամբ սպիտակ խճե հարթակ:

Ա. Ա. Քալանթարյանը տարիներ շարունակ կենտրոնական թաղամասի հնագիտական մանրագին ուսումնասիրության շնորհիվ հիշյալ հարթակը իրավամբ համարում է եղանավ բազիլիկ տաճարի քարաշեն շինության ժամանակ (IV դ. մեղջե V դ. սկիզբ), սպիտակ ավաղսեքարի տաշվածքներից առաջացած շինարարական հրապարակ (տախտ. X, 1): Ի դեպ կենտրոնական թաղամասում՝ կաթողիկե եկեղեցուց հարավ և հարավ-արևմուտք դիտվել է ևս մեկ նման շինարարական հրապարակ՝ միայն տուֆե տաշվածքների մնացորդներից: Շինարարական այս երկրորդ հրապարակը առաջացել է արդեն VII դ. սկզբում, երբ եկեղեցին հիմնովին վերակառուցվել է նոր հատակադժով և նախկին ավաղաքարի փոխարեն նոր շինանյութով՝ տուֆ քարով²⁰:

Այսպիսով, կենտրոնական թաղամասի թե՛ IV—V դդ., և թե՛ VII դ. իճե հարթակները ժամանակագրական և շերտագրական լավագույն ուղեցույցներն են: Եվ իրոք, պեղվող հասվածում՝ IV—V դդ. խճե շերտի՝ վաղ միջնադարյան նյութական մշակույթի այս սահմանագծի տակ երևան եկավ ժամանակագրորեն հաջորդ՝ 0,5—0,6 մ հղորությամբ հելլենիստական հորիզոնը, հաղեցած բաղմաթիվ և բազմատեսակ, հասարակ և գունազարգ խեցեղենով: Իսկ 0,9—0,1 մ խորությունից սկսեցին հայտնվել արդեն մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի քարե ճարտարապետություն, բնորոշ սե խեցեղեն և նույնիսկ քավե պատկերազարդ զոհարան²¹ in situ: Այսպիսով 1973 թ. պեղված հատվածը հանդիսացավ կենտրոնական թաղամասում անտիկ դարաշրջանի շերտ հայտնաբերելու և ուսումնասիրելու առաջին և դրական փորձը:

1973 և 1974 թթ. պեղումների ընթացքում վերը հիշատակված հատվածը ընդարձակվեց դեպի հյուսիս: Հելլենիստական շերտը այստեղ ևս ներկայացվեց նույն հաջորդականությամբ, ուստի փոփոխություն չկատարվեց արդեն ընդունված շերտադրական պատկերի մեջ: Քննվող շերտը ներկայացվեց, հաակապես հարուստ դունաղարդ խեցեղենով՝ դոտեզարդ տափաշշերի, երեքնուկաձև ծորակով անթոսների, թաս-քրեղանների, ըմպանակների, հաստապատ կոնքերի շրթնամասերի բեկորներով և, վերապես, ամենակարևոր դյուտն էր տուֆից պատրաստված դուրդի անիվի ստորին մասը:

1978 թ. պեղվեց $19,5 \times 5$ մ մակերեսով մի հատված՝ միանավ եկեղեցուց հարավ և դրան ղուգահեռ: Քանի որ այստեղ արդեն բացակայում էր սահմանադիտ հանդիսացող խճե շերտը, ուստի ստացվեց հետևյալ շերտադրական պատկերը. վերին մակարդակից՝ VII, երբեմն նաև IX դդ. նյութերի հետ սկսվեց երևան գալ նաև հելլենիստական խեցեղեն: Սակայն վերին մակերեսի այս խառը շերտը աստիճանաբար դրվեց անտիկ նյութերի բացահայտ դերակշռությամբ և շուտով ընդհուպ՝ $0,5-0,7$ մ խորությունից սկսեցին հայտնաբերվել բացառապես հելլենիստական նյութեր: Որպես սնտիկ դարաշրջանի կառույցի գոյություն վկայություն, պեղվող հատվածում ի հայտ եկավ հյուսիսից դեպի հարավ ձգվող քարե հիմնապատի մնացորդ: Ուշադրավ էր նաև պեղավայրի արևմտյան մասում, անմիջապես հելլենիստական շերտում հայտնաբերված կարասային թաղումը: Հելլենիստական շերտի տակ, ինչպես և սպասվում էր, ուրվագծվեցին մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի քարե հիմնապատեր, բնորոշ սև խեցեղեն:

1979 թ. նախորդ տարվա պեղավայրին կից, դեպի հարավ, պեղվեց ևս մեկ հատված՝ $3,5 \times 8,5$ մ մակերեսով, որանց և կրկնվեց կենարոնական իրադամասին բնորոշ շերտադրությունը: Միևնույն ժամանակ ուսումնասիրվեց կաթողիկե եկեղեցու հին աբսիդից հարավ՝ վերջինիս ղուգահեռ, արևիկից արևմուտք ուղղությամբ՝ $6,7 \times 4,7$ մ մակերեսով մի հատված, որը 1980 թ. ընդարձակվեց դեպի արևմուտք՝ $4,5 \times 7$ և 5×4 մ, իսկ 1981 թ. պեղումների ընթացքում՝ $5 \times 5,5$ մ մակերեսով: Իրդեն դիտված շերտադրությունը ստույգ և հստակ կրկնվեց այս նոր պեղավայրում ես: նվ քանի որ պեղվող հատվածը կից էր կաթողիկե եկեղեցուն, ուստի այստեղ VII դ. նյութանան մշակույթի հորիզոնից ներքե բացվեց բավական հզոր՝ $0,5-0,6$ մ հաստությամբ, դժվարամաշելի, ամուր խճե հարթակ, ի տարբերություն վերը հիշատակված հատվածների ավելի թույլ հղորության խճե շերտերի ($0,2-0,4$ մ): Այս միջավայրից հայտնաբերվեցին V—VII դդ. բնորոշ ապուկե անոթների բեկորներ և տանիքի ծածկի բաղաձայնի վաղ կղմինդրներ, որոնց տափուկ օրինակները ձևաբանորեն հարում են ոչ միայն VII դ., այլև անտիկ դարաշրջանի կղմինդրներին: Այսպիսով, այս խճե հարթակը միջնդարի նյութական մշակույթը պարզորոշ սահմանադատում է հելլենիստական ($0,4-0,5$ մ հղոր.) և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերից: Պեղվող հատվածում ուշադրավ էին թվում լորս կարասային թաղումները: Սրանք բոլորը մխրճված էին $1,20-1,40$ մ խորության՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի

սկզբի շերտի մեջ*, որտեղ և երևան հկան վաղ շրջանի քարե հիմնապատերի առաջին պարզորոշ հետքերը:

Ուշագրության արժանի էր պեղավայրի արևմտյան մասում 1 մ խորության մեջ՝ մոտավորապես 5×8 մ մակերեսով տոփանված կավե հարթակի մնացորդների ի հայտ գալը հելլենիստական խեցեղենի ընկերների հետ: Նշենք նաև, որ այս նույն հատվածում, միջնադարյան քարե հիմնապատի շարվածքի մեջ հայտնաբերվել է կրկնակի օգտագործված սպիտակավուն ավազաքարից պատրաստված անտիկ սյան խարիսխ: VII դ. կաթողիկոսական պալատում ևս պահպանվել է անտիկ դարաշրջանի, բայց օձաբարից պատրաստված տորածե խարիսխ:

Այսպիսով, վերջին տարիների պեղումները և շերտադրական դիտողությունները կենարոնական թաղամասում առաջին անգամ բացահայտեցին հելլենիստական դարաշրջանի նյութական մշակույթին պատկանող՝ 0,5—0,6 մ հզորությամբ շերտ, հաստատեցին՝ համաժամանակյա դամբարանադաշտի, իսկ պահպանված շինարարական մնացորդների և ճարտարապետական մանրամասների շնորհիվ նաև շինութունների երբեմնի գոյությունը:

1938 թ. ի վեր քննվող թաղամասում հայտնաբերվում են կարասային թաղումներ: Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող Դվինի արշավախմբի նյութերի տվյալները, ինչպես նաև հրատարակված նյութերը և վերջին տարիների դաշալին հնադիտանյութն աշխատանքները՝ արդյունքները հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել Դվինի դամբարանադաշտի ընդհանուր պատկերը²²:

Դամբարանադաշտը փոխված է եղել գլխավորապես կաթողիկե նաև միսնավ եկեղեցիների և կաթողիկոսական պալատի շրջակայքում (տախտ. X, 2):

Կարասային թաղում № 1. հայտնաբերվել է 1938 թ. կաթողիկոսական պալատի հարսավայրի կողմի փոքր սենյակներից մեկում, 1,4 մ խորությունից (տախտ. XI, 4): Կարասում կմախքի մնացորդներից բացի, գտնվել են նաև բրոնզե, մանկական փոքր ապարանջան, ականջօղ, շքասեղի գլխիկի մի բեկոր և տարատեսակ ուլունքներ, պարաստված՝ քարից, բրոնզից, ապակե շաղախից (տախտ. XXV, 6, 9, 10, 15):

Կարասային թաղում № 2. սրա մնացորդները հայտնաբերվել են 1946 թ. կաթողիկոսական պալատի և կաթողիկե եկեղեցու միջև, արևելյան կողմում՝ հորի մեջ**:

Կարասային թաղում № 3. 1947 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդի շրջակայքից հայտնաբերվել է փոքր կարաս՝ մանկան կմախքի մնացորդներով, բրոնզե, պարզ օղսկածե մանկական ապարանջան և մատանի, հաստ

* Կարասային թաղումների խորությունը գրանցված է ներկայիս վերին՝ VII դ. հնագիտական շերտի պահպանված մակարդակից:

** Միջնադարյան հորը ներթափանցել է ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մշակութային շերտերի մեջ:

ապարանջանի մի բեկոր, որ, ըստ երևույթին, եղել է ոտքի ապարանջանի կտոր և հինգ ուլունք. մեկը՝ հասալիսից, գնդաձև, երկու կողմից սեղմված, ոսկրագույն (պուտերը՝ վարդագույն), իսկ մյուսը՝ ապակու շաղախից, նուրբ ոսպնյակաձև (տախտ. XXV, 5, 8, 11, 14):

Կարասային քաղում № 4. 1947 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդի աջակողմյան պատին կից դրսից հայտնաբերվել է համեմատաբար լայն նստուկով, հաստիրան, թերի՝ վզի և պսակի մասը ամբողջապես կոտրված մի կարաս (պահպանված բարձր.՝ 92 սմ, իսկ ամենալայն մասի տրամագիծը՝ 50 սմ): Կարասը տեղագրված է եղել հորիզոնական դիրքով: Հողով լցված կարասի մեջ գտնվել է լավ պահպանված, կծկված կմախք՝ գանգը նստուկի մոտ, երեսը ուղղված հյուսիս-արևմուտք: Կմախքի հետ հայտնաբերվել են բրոնզե, ակոսաղարոված զույգ ականջօղ, օղակաձև մատանի, որի ծայրերը միմյանց շեն գոդված և շքասեղ՝ թերի կոտրված, առանց վերնամասի, վերջին իրը չի պահպանվել (տախտ. XXV, 12):

Կարասային քաղում № 5. 1948 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդի շրջակայքից հայտնաբերվել է թերի՝ առանց վերնամասի, կոտրված փոքր կարմիր կարաս, որի մեջ եղած դեղնավուն փխրուն հողը պարունակել է մանկան կմախքի ոսկորներ:

Կարասային քաղում № 6. 1949 թ. կաթողիկե եկեղեցու հարավային հիւսիս արևելյան ծայրամասից հարավ գտնվել է հորիզոնական դիրքով տեղադրված, պսակի մասը հյուսիս ուղղված, խիստ ջարդոտած մի կարաս, որի վերին մասը բոլորովին էլ եղել է 2 սմ լայնությամբ, ժապավենաձև, միմյանցից 20 սմ հեռավորությամբ, առանց ղարգանկարի երկու գոտիներով: Շրջակայքում անկանոն թափված են եղել քուրեր: Կարասի մեջ գտնվող ամուր կովահողը պարունակել է մարդու ատամ և մի քանի ոսկոր:

Կարասային քաղում № 7. հայտնաբերվել է 1950 թ. մրանավ տաճարի արևելյան մասում, հորիզոնական գիրքով՝ բերանը արևմուտք ուղղված (տախտ. XI, 1): Կարասը եղել է ամբողջական, սակայն ճաքճաքած, պակասել են միայն պսակի և ուսամասի մի քանի բեկորներ: Պահպանված լուսանկարներից դատելով կարասն ունեցել է դուրս ցցված, դանգվածեղ շրթով պսակ: Թաղման անոթը, լցված հողախառն քարերով և հենց իր ջարդոտված մի քանի բեկորներով, պարունակել է ամբողջական կմախքի փածո ոսկորներ և հարուստ նյութեր: Դրանք են՝ երկու քարե կնիք, քարե և ապակե բաղամաղան և բազմաձև ուլունքներ, արծաթե քունքի օղ՝ ադաթե կախիկով, արծաթե օղի բեկորներ (հավանաբար քունքի օղի մնացորդներ են), բրոնզե շքասեղ՝ գլխիկի մասը կոտրված և պղնձե գմբեթաձև կոճակ, որը չի պահպանվել (տախտ. XXIII):

Կարասային քաղում № 8. հայտնաբերվել է 1950 թ., նախորդի կողքին (տախտ. XI, 5): Կարասը տեղագրված է եղել հորիզոնական գիրքով՝ արևելքից արևմուտք, պսակը արևմուտք ուղղված: Կարասի բերանը ծածկված է եղել քարե սալով: Թաղման անոթի մեջ գտնվել է ձախ կողքին պառկեցված, կծկված մի կմախք, գանգը կարասի բերանի մոտ, այսինքն՝ ուղղված արև-

մուտք: Կմախքի վղի և ձեռքերի մոտ հայանաբերվել են մետաղե, քարե, ապակե ուլունքներ և սարգիոնե կախիկներ (վերջիններս չեն պահպանվել), արծաթե քունքի օղեր ագաթե կախիկներով և ըրոնղե, թերի (առանց գլխամասի) շքասեղ (տախտ. XXIV):

Կարասային թաղում № 9. հայանաբերվել է 1951 թ. կաթողիկե եկեղեցու հիմքերի մոտ, հարավային աբսիդի մեջ: Եկեղեցու հիմքերը գնելիս կարասն ամբողջովին փշրվել է, որի հեռանքով մեջը գտնված կմախքը փտել է: Կմախքի հետ գտնվել են ապակե տարատեսակ ուլունքներ (տախտ. XXV, 13), ըրոնղե օղի բեկորներ և կոնաձև կոճակ: Վերջին երկուսը չեն պահպանվել:

Կարասային թաղում № 10. 1951 թ. կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան անկյունում, գրսից՝ հայտնաբերվել են մեծ կարաս և վերջինիս կպած երկու փորր կճուճ (աախտ. X, 3, տախտ. XI, 6): Դժբախտաբար, սրանցից ոչ մեկը մեղ չի հասել: Միայն պահպանված լուսանկարից երևում է. որ կարասն ունեցել է հարթ նստուկից աստիճանաբար լայնացող հասափոր իրան և դուրս փոխած շուրթ, որը գրսից նդերված է փորագիր ասամնաձև նախադարձով: Կճուճներից մեկը ունեցել է շեփորաձև, լայն բերան և շափալանց ուռուցիկ իրան: Կարասի մեջ գտնվել են միայն կմախքի ոսկորներ:

Կարասային թաղում № 11. հայանաբերվել է պեղումների ժամանակ 1976 թ. V գ. կաթողիկոսական պալատից տրեկելք ընկած հատվածում: Տափակ, հարթ նստուկով կարասը տեղադրված էր ուղղահայաց դիրքով, սակայն թերի՝ առանց վերնամասի: Կարասը լցված էր հողով և պարունակում էր կմախքի մի քանի ոսկոր:

Կարասային թաղում № 12. հայտնաբերվել է 1978 թ. միանավ եկեղեցուց հարավ՝ հելլենիստոան ժամանակաշրջանի շերտում: Կարասը գանընդում էր հորիզոնական դիրքում՝ մեծ և խոր կոնքով ծածկված բերանը դեպի արևելք: Նստուկի և իրանի որոշ բեկորներ ջարգոավտծ վիճակում ընկած էին հենց կարասի մեջ: Թեպետ նստուկի պսկասող մասերը չգտնվեցին, սակայն ելնելով անոթի ընդհանուր ձևից և համեմատելով նմանատիպ կարասների հետ, ենթադրվում է. որ դրա դուրս ցցված ղանգվածեղ շուրթը և հաստապաա ուռուցիկ իրանը հինվել են ապակե նստուկի վրա: Կարասի պահպանված բարձրությունը՝ 120 սմ է, բերանի արամագիծը՝ 42, իսկ ամենալայն մասինը՝ 94 սմ: Կմախքը պակած էր աջ կողքին, կծկված վիճակում, գլուխը դեպի կարասի բերանը, դեմքը՝ հյուսիս: Դեմքի և ձեռքերի մոտ գանվեցին գնգաձև իրանով տափաշիշ (աախտ. XIII, 3) և ներս հակված շրթով փոքր թաս:

Կարասային թաղում № 13. հայտնաբերվել է 1979 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին աբսիդից հարավ՝ 1,35 մ խորության մեջ՝ վաղ երկաթի գարաշրջանի շերտում: Կարասը գտնվում էր հորիզոնական դիրքում՝ բերանը դեպի արևելք: Թաղման անոթը բավական վնասված էր, սակայն հնարավոր եղավ մասամբ վերականգնել՝ թե՛ ձևը և թե՛ չափերը: Կարասի հարթ նստուկից (մեջտեղում՝ անցք) կողերը գրեթե անմիջապես լայնանալով կազմում են գնգաձև փոր և ընգգծված համեմատաբար բարձր վիղ՝ դուրս կլտ-

րացող շրթով: Պահպանված չափերն են. բարձրությունը՝ 0,5 մ, բերանի րացվածքի տրամագիծը՝ 0,25 մ, նստուկը տրամագիծը՝ 0,2 մ: Կճուճ հիշեցնող այս փոքր կարասում, ինչպես և ենթագրվում էր, հայտնաբերվեցին՝ մանկան կուչ եկած և արդեն փտած կմախք՝ դեմքը դեպի հարավ, իսկ առջևում՝ ձեռածեփ, մբապատ պուլիկ (տախտ. XIV, 6):

Կարասային քաղում № 14. հայտնաբերվել է 1979 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդից հտրավ, դերը նկարագրած թաղումից՝ 0,30 մ դեպի արևելք, 1,40 մ խորության մեջ, որտեղ պարզորոշ նկատվեցին մ.թ.ա. 1-ին հաղարամյակի սկզբին պատկանող քարե հիմնապատեր: Կարասը գտնվում էր հորիզոնական դիրքում, շուրջանակի եզերված քարերով, իսկ տափակ սալաքարով ծածկված բերանը՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք: Թեպետ թողման անոթը խիստ չարդտված էր, սակայն վերականգնվեց դրա ընդհանուր ուղղապատկերը: Տափակ նստուկից կողերը բարձրանալով կաղմում են ուռուցիկ փորով, կլորավուն շրթով, կարճ մտով՝ նույնպես կճուճ հիշեցնող (ինչպես նախորդը) փոքր կարաս՝ բարձրությունը 0,60 մ, բերանի տրամագիծը՝ 0,27 մ, ամենալայն մասի շրջագիծը՝ 0,45 մ: Մանկական թաղում էր կմախքը կծկված՝ գանգը դեպի անոթի բերանը, դեպի արևելք: Հայտնաբերվեցին գեմբի առջև՝ ձեռածեփ, երկկանթանի, փորշ պուլիկ (տախտ. XIV, 8), իսկ ձեռքերի մոտ՝ բրոնզե ապարանջան, օղակաձև մատանի, գրմթթած կոճակ և գնդաձև փոքրիկ խաղաքար:

Կարասային քաղում № 15. հայտնաբերվել է 1980 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդից հարավ՝ նույնպես վաղ շրջանի շերտում՝ 1,50 մ խորության մեջ (տախտ. XI, 2—3): Կարասը դրսևում էր հորիզոնական դիրքում, իր իսկ բեկորով և տափակ սալաքարով ծածկված բերանը՝ դեպի արևելք: Հենց այսպեղ՝ բերանի առջև ի հայտ եկավ մոխրաոստ շերտ, որը հավանաբար առնչվել է թաղման արարողությանը: Կարասի նստուկի կեսը չկար, ուստի դրա փոխարեն հաղցված էր լայնաբերան կոնք (տախտ. XVI, 5): Թեպետ իրանի որոշ բեկորներ էս բացակայում էին, բայց կարսուի ընդհանուր ձևը պարզ էր՝ սրա տափակ փոքր նստուկից ձգվող հաստապատ կողերը աստիճանաբար կաղմում են ուռուցիկ իրան, կարճ վիղ և փոված լայն պսակ՝ ղանգվածեղ շրթով (բարձրությունը՝ 110 սմ, բերանի արամագիծը՝ 50 սմ, ամենալայն մասի շրջագիծը՝ 80 սմ): Կարասի մեջ հայտնաբերվեց միմյանց կողքին կծկված երկու կմախք: Կմախքներից մեկը տեղագրված էր կարասի արևմտյան մասում, գեմբը՝ դեպի արևելք, իսկ մյուսը՝ արևելյան մասում, դեմքը՝ ցած:

Կարասային քաղում № 16. հայտնաբերվել է 1981 թ. կաթողիկե եկեղեցու հին արսիդից հարավ՝ № 15 թաղումից երկու մետր դեպի հարավ-արևելք՝ մ.թ.ա. 1-ին հաղարամյակի սկզբի շերտում՝ 1,30 մ խորության մեջ: Կարասը տեղադրված էր հորիզոնական դիրքով, բերանը՝ դեպի հարավ, իսկ նստուկը՝ հյուսիս: Թաղման անոթի բերանը ծածկված էր ինչ-որ կարասի հաստապատ կողարեկորով և լավ կոկված, կարմրափայլ, կանթավոր մի մեծ անոթի բեկորներով: Թաղման կարասը վերին շերտերի ծանրությունից

գրեթե չուիմ ձգմվել և շարդուփշուր էր եղել՝ հստկուպես սրա վերին կեսը: Այսուհանդերձ պահպանվածից պարզվեց, որ վերջինս ունեցել է հելլենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ ձև և հարդարում՝ ցցված հաստաշուրթ պսակ, ուռուցիկ իրան, հարթ տափակ նստուկ, իսկ արտաքին մակերեսը բաց նարնջադույն և անխնամ մշակված (կարասի բարձրությունը՝ 110 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 50 սմ, ամենալայն մասի շրջագիծը՝ 90 սմ): Ուշագրավ է, որ կարասի շուրջը բացելիս՝ նստուկի և հասկապես բերանի մոտ երևան եկավ կենդանիների ոսկորներով հարուստ, բավական հզոր (մոտավորապես՝ 40 սմ) մի մոխրաշերտ, որի մեջ գտնվեց նաև թեթևակի ներս հակված շրթով թասի բեկոր: Վերը նկարագրածը, անկասկած, թաղման ինչ-որ արարողության հետքեր են, թերևս հոգեհացի Կաբասի միջից հողը հեռացնելիս հայտնարեկվեց կմախքը կծկված վիճակում՝ գլուխը ուղղված դեպի անոթի բերանը, ոտքերը՝ դեպի նստուկը, դեմքը՝ արևմուտք: Կմախքի կրծքավանդակի մոտ գտնվեցին՝ ապակյա, գնդաձև մեկ ուլունք, սև քարից՝ թեղիկի գլուխ հիշեցնող կոճակ (տախտ. XVIII, 5, 6) և ըրտնդե լարից օղակաձև կախիկներ (վառ պահպանված):

Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանին բնորոշ դասական-ավտոնգական թաղման այս ձևը իր տիրույն աեղն է գրավում նաև Արտաշատի և Գառնիի անտիկ գամբարանազաշտերում²³: Ուշադրության արժանի արդյունքներ է տալիս Դվինի գամբարանազաշտի ուսումնասիրությունը, որը բացահայտում է սերտ աղերսներ հիշյալ երկու հուշարձանների հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասային թաղումների հետ: Դվինի կարասային թաղումները՝ հանգուցյալի կծկված գիրքով, նրա գործածած իրերով, կարասը քարերով շուրջանակի եղերելը, վերջինիս բերանը քարե սալով կամ անոթով պարագիր ծածկումը, կարասի առջև խեցանոթների բեկորներով և կենդանիների ոսկորներով հարուստ մոխրառատ շերտի գոյությունը և այլն վկայում են որոշակի կրոնական աշխարհայացքի, հավատալիքների ու թաղման ծիսական արարողությունների նույնության մասին, որ աեսնում ենք Գառնիի և Արտաշատի նմանատիպ թաղումներում ևս: Այս երեք ընկալվալներում էլ, որպես թաղման անոթ, օգտագործել են տնտեսության մեջ արդեն գործածված կարասները, գիակը մացրել անոթի պսակը, ուսամասը կամ նստուկը էտրեկուց հետո և նորից կարկասել իր իսկ բեկորներով կամ ծածկել այլ անոթներով: Այս գամբարանազաշտերում կարասները թաղել են հորիզոնական, հաղվագեպ՝ ուղղահայաց դիրքերով: Բացակայում են տրոշակի գիրքորոշումը, սեռատարիքային տարբերությունները և այլն: Ուշադրության արժանի ընդհանրություններ են երևան գալիս նաև Դվինի, Գառնիի, Արտաշատի կարասային թաղումներում հանգուցյալին ուղեկցող նյութերի միջև (գատարկ կարասները փոքր թիվ են կազմում): Թաղման կուրասների մեջ գրվել են հանգուցյալի կյանքի ընթացքում գործածած իրերից՝ խեցեղեն, դարգեր, հաղվաղեպ են գրամները և գեռես բացակայում է դեմքը՝ միայն մեկ կեռ գանակ է հայտնարեկվել Գառնիում: Թաղման իրերից բոլոր երեք հուշարձաններում էլ որպես կանոն՝ որակով, առատությամբ և բաղմաձևու-

թյամբ առաջին տեղը գրավում են զարուհրը: Դրանք՝ արծաթյա, բրոնզյա, պղնձյա, երկաթյա ապարանջաններ (օղակաձև, ներձկված կամ օձազուխ ծայրերով), ականջօղեր կամ քունքի օղեր (երբեմն քարի կախիկներով), մատանիներ են, քարե և ապակյա կնիքներ՝ բազմանիստ կամ ձվածիր՝ ժամանակին ընտրող թեմատիկայով (հեծյալի և հետևակի, մարդու և կենդանու մենամարտի, կենդանիների փտրագիր պատկերներով), ուլունքներ, պարաստված ապակուց, ապակյա շաղախից, բազմատեսակ բարբրից, և փերջապես բրոնզյա հայելիներ, շքասեղներ, հերակայներ, ճարմանգներ, կախիկներ և այլն: Երկրորդ տեղը գրավում են խեցանոթները, որոնք, բնականարար, թաղման անոթի տարողունակության պատճառով չէին կարող դրվել մեծ քանակությամբ: Դրանք՝ ասփաղջի են, քրեղաններ, թասեր, անկանթ և երկկանթանի պուրիկներ:

Բացի վերը նշված ընդհանրություններից, Դվինի դամբարանազառտր առջվում է Գառնիի և Արտաշատի կարասային թաղումներին նաև խիստ որոշակի աղբյուներով: Այսպես, նախ հար և նման են թաղման կարասները՝ իրանի ուրվապատկերով, զանգվածեղ շուրթով և հարթ նստուկով, Դվինի քարե բազմանիստ կնիքի՝ հեծյալի և հետևակի մենամարտի պատկերը աննշան տարբերությամբ կրկնվում է Գառնիի բազմանիստի վրա, իսկ արծաթյա քունքի օղերը ձևով նույնանում են Արտաշատի ականջօղերի հետ (վերջիններս՝ բրոնզից և ապակուց են), կավանոթների հիմնական ձևերը նույնպես կրկնվում են՝ Դվինի ունկանման կանթերով պուրիկը նույնիսկ չափերով աղբյուրով է Գառնիի օրինակի հետ՝ ատկա են նաև այլ բաղամթիվ աղբյուներ:

Դվինի, Արտաշատի, Գառնիի կարասային թաղումների հնագիտական վերլուծությունը թույլ է տալիս այդ թաղումները համարել շարքային, սրածափին են խոսում տնտեսության մեջ գործածված, հաճախ արգեն ոչ պիտանի խեցանոթների զանգվածային օգտագործումը, թաղման նպատակով հատուկ իրերի պատրաստման բացակայությունը, հանգուցյալին ուղեկցող նյութերի ընդունված, միօրինակ կաղմը (միայն Գառնիում է դրամի առկայության երկու դեպք արձանագրված): Փաստորեն բացակայում են թաղման անոթների տեղի, գիրքորոշման, ուղեկցող նյութերի ակնառու տարբերությունները, որոնք հենց բնութագրում են բնակող թաղումներին պատկանողների հասարակական համեստ դիրքը:

Ուշագրավ է, որ Դվինի դամբարանազառտր՝ ի տարբերություն Արտաշատի և Գառնիի, որտեղ թաղման քննվող ձևը հանդես է գալիս ավանդական՝ սալարկղային, քարարկղային, հիմնահողային թաղումների կողքին, դեռևս բաղկացած է բացառապես կարասային թաղումներից: Երկնք նաև, որ մեկ կարասում զույգ թաղման առաջին դեպքը արձանագրված է միայն սյուսեղ՝ Դվինում: Դամբարանազառտր փոխված է կաթողիկե և միանավ եկեղեցիների և կաթողիկոսական պալատի շրջակայքում, ինչպես և նշված շինությունների ստորին շերտերում: Այս հանգամանքը իսկ լուրջ արգելք է՝ պարզելու թաղումների խտության աստիճանը: Եղած տվյալների համաձայն թաղումները հավասար չեն տեղորաշխված: Այսպես՝ կաթողիկե եկե-

ղեցու հին արսիգից հարավ, մոտավորապես 100 քառ.մ տարածքի վրա, հայանարերվել են թվով չորս կարասային թաղումներ միմյանցից՝ 0,30 մինչև 2 մ հեռավորության վրա:

Նվ վերջապես Դվինի դամբարանադաշտի նյութերը համախոս են ընկավայրի նյութերին:

Այսպիսով, հնագիտական աշխատանքների շնորհիվ ապացուցվում է հելլենիստական դարաշրջանի մշակութային շերտի գոյության փաստը թե՛ ըլրի վրա, և թե՛ կենտրոնական թաղամասում, իսկ օրեցօր հայտնաբերվող կարասային թաղումները հաստատում քննվող ժամանակաշրջանի մի ամբողջական հուշարձան-համալիրի գոյությունը Դվինում: Ուշագրավ է, որ պարզորոշ սահմանադատում բնակավայրի և դամբարանադաշտի միջև այստեղ չի նկատվում, ինչպես օրինակ՝ պարթևական ժամանակաշրջանում՝ Միջտգետքի քաղաքներում²⁴: Անտիկ դարաշրջանում ընդունված է եղել հանգուցյալին թաղել այն նույն ընկավայրում՝ նույնիսկ ընկատրանում, որտեղ տպրում էին կամ նրան կից: Նման երևույթ գիտվում է նաև Հայաստանում՝ Արտաշատում, Շիրտկավանում²⁵: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, երբ Դվինի կենտրոնական թաղամասը՝ օրի խանգակով անջատված չի եղել ըլրից և կաղմել է վերջինիս անմիջական շարունակությունը, հավանարար, ընկավայրը տարածված է եղել նաև այստեղ, որը ըլրի և սրտն հարող տարածքի ընկերչների համար ժամանակին ընդունված սովորության համաձայն հանգիսացել է նաև դամբարանադաշտ:

• •

Անտիկ դարաշրջանի ընկություն հեաքեր ի հայտ են գալիս նաև անմիջապես ըլրի շրջակայքից, և նույնիսկ մերձակա գյուղերից: Դրանք րացահայտ են ըլրից արևելք մերձակա՝ Նորաշեն, Վերին Արտաշատ, և քիչ հեռու տեղագրված, Քաղցրաշեն գյուղերի տարածքում: Ընդ որում Նորաշեն և Վերին Արտաշատ գյուղերը հետագայում դարձան միջնագտրյան Դվինի արևելյան արվարձանները, որտեղ մինչև այսօր պահպանվել են այդ մեծ թաղը պատնեշող միջնագարյան պարսպի հետքերը, որոշ ճարտարապետական մանրամասներ, իսկ գաշտային աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվում են նաև բազմաթիվ հնագիտական նյութեր: Հնագիտական տվյալները վկայում են, որ հիշյալ գյուղերը անտիկ դարաշրջանում ևս ընկեցված են եղել: Այսպես Նորաշեն գյուղի այժմյան գերեզմանոցում, որը գտնվում է արհեստական ըլրակի վրա, փորումների ժամանակ, անմիջապես գետնի մակերեսին ի հայտ են գալիս բազմաթիվ և բազմատեսակ խեցանոթների մնացորդներ: Դրանք գունաղարգ, գոտեղարգ տափաշշերի, տափակ նստուկով և հյուսածո, ուտուցիկ գոտիով ըլրոված հաստաշուրթ պսակով կարասների, բաղմերանգ փիսլանների, ներս կտրացող նուրբ շրթով թասերի, խնամքով պատրաստված եղունգաղարգ կճուճների շրթնամասերի,

խոհանոցային մրապատ, դորշ անոթների բեկորներ են, որոնք թե՛ ձեարանորեն և թե՛ արտաքին դեղարվեստական հարդարմամբ սերտորեն աղերսվելով Դվինի միջնաբերդում և կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված մ.թ.ա. II—I դդ. հելլենիստական խեցեղենին, վկայում են նորաշենի ըլրի բնակեցված լինելու մասին հենց այդ նույն դարաշրջանում: Մինչդեռ վերին Արտաշատում նկատելի են ուշ՝ մ.թ. I դ. բնակության որոշակի ազդակներ: 1959 թ. հիշյալ գյուղում, հողային աշխատանքների ժամանակ, պատահաբար հայտնաբերվել է մ.թ. I դ. պատկանող կարասային թաղում՝ ապակե սրվակների, եղիպտական մածուկից պատրաստված ուսուներազմոր ուլունքի և ծովային իեցու հարուստ պարունակությամբ: Այս ուշագրավ հավաքածուն ժամանակագրորեն լրացնում են նույն գյուղի փողոցում, պատահաբար գտնված, հռոմեական Դոմիտիանոս կայսեր (մ.թ. 81—96 թթ.) դենարը և Բոսփորի արքա Ռիսկուպորիդես 2-րդի (մ.թ. 68—92 թթ.) պղնձե դրամը²⁶: Քաղցրաշեն գյուղի հեղեղափ կտրվածքի վրա այսօր էլ նկատելի են կարասային թաղումների հետքեր և մնացորդներ: Ի դեպ 1950 թ. այս նույն հեղեղատից հայտնաբերվել է հնձանի խաղող ճղմելու սալ՝ տարապան²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, հելլենիստական ժամանակի բնակության հետքերն այստեղ ևս ակնհայտ են:

Միջնադարյան Դվինի հյուսիսային արվարձանները հանդիսացող՝ վերին Դվին և Ներքին Դվին դյուղերի ասրածքում ևս անսխիկ դարաշրջանին պատկանող հայտնաբերումներ են եղել: Ներքին Դվինում, 1925 թ. դաշապին աշխատանքների ժամանակ, հայտնաբերվել են արձանների քարե գրուխներ (որոնք համարվում են Հայաստանի անսխիկ դարաշրջանի արվեստի ժողովրդական՝ ավանդազան ոճին պատկանող սաեղծագործություններ), իսկ 1975 թ. անսխիկ՝ մասնեքավոր սյան վերնամաս²⁸: Ներքին Դվինից պատահաբար ի հայտ են եկել Բոսփորի Ռիսկուպորիդես 6-րդ արքայի (318—332 թթ.) պղնձե մեկ գրամ և Օդոստոս Օկաավիանոսի (մ.թ.ա. 30—մ.թ. 14 թթ.) դենարը²⁹:

1976 թվականին Դվինի ըլրի անմիջապես հարավ-արևմուտքից հարող Հնարերդի դաշից հայտնաբերվել է խաղող ճղմելու սալ՝ տարապան³⁰: 1938 թ. ըլրից արևմուտք, մերձակա Կանաչուա (նախկինում՝ Դոխուղ) գյուղից Դվինի արշավախմբի անդամները բերել են սյան «աասիկական» ձևի տուֆե խարխիս³¹:

Բացի վերը հիշատակվածներից, քաղաքի տարածքից ժամանակի ընթացքում հայտնաբերվել են՝ Փիլիպոս 3-րդ Արիդայոսի (մ.թ.ա. 323—317 թթ.) և Տիգրան Բ-ի (մ.թ.ա. 95—55 թթ.) արծաթյա դրամները, Միհրի պաշտամունքին նվիրված դոհասեղան և սյան ռազմաթիվ աորածև խարխիսներ³²:

Պեսք է նշել, որ վերոհիշյալ հայտնաբերումների մեծադույն մասը տարիներ շարունակ ըլրում և կենտրոնական թաղամասում տեղի գյուղացիների կողմից հող և շինանյութ տեղափոխելու (ժամանակին նույնիսկ ըլրի հողը առանձին սայլերով վաճառել են մերձակա գյուղերի բնակիչներին) հետե-

վանքով ցրվել և տարածվել է նման լայն շտապվիղով: Կասկածից վեր է, որ հիշյալ հնագիտական իրերից շատերը ժամանակին ունեցել են իրենց նախնական հիմնական տեղը հենց բլրի վրա: Այսուհանդերձ չպետք է անտեսել նաև բնակության այն բացահայտ հետքերը, որոնք Երևան են դալիս հատկապես Նորաշեն, Վերին Արտաշատ, Քաղցրաշեն, թերևս Ներսիս Դվին գյուղերի տարածքում, որտեղ, իհարկե, գերիշխող դերը կատարել է բուն Դվինի բնակավայրը սփռված՝ հիմնականում բլրի վրա և ժամանակին նրա անմիջապես շարունակությունը կողմող կենարոնական թաղամասում:

Դվինի հելլենիստական շերտի վրա հոր միջնադարյան քաղաքը բաղադրիկ նշանակություն ունեցող իր ճարտարապետական կառույցների դոյությամբ, ինչպես նաև ներկայիս գյուղերի առկայությունը՝ քննվող դարաշրջանի բնակավայրի հնագիտական ուսումնասիրությունը դարձնում են խիստ հատվածական: Ուստի առայժմ անհնարին է պարզել բուն Դվինի անտիկ բնակավայրը բնագրկող աարածքի տրոշակի սահմանները և աեղադրական տյլ հարցերը:

Առկա հնագիտական նյութերից դասելով, Դվինի անտիկ բնակավայրն իր մերձակայքով՝ հանդես գալով հելլենիստական դարաշրջանում, բնդհանուր առմամբ հարատեում է նաև մեր թվականության առաջին դարերում: Եվ, եթի բլրի վրա ինչ-իսկ հանդամանքների պատճառով կյանքն անդամ դադարում է (բլրի շերտադրական կտրվածքի վրա բացահայտ են մեծ հրդեհի և տվերվածության հետքերը), ապա շրջակայքում այն շարունակվում է. որի նյութեդեն վկայությունները ուշ անտիկ դարաշրջանին պատկանող վերոհիշյալ հայտնարերումներն են:

II. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԴՎԻՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դվինի հելլենիստական շերտերի ուսումնասիրության ընթացքում միջնարհրդում, քաղաքային թաղամասերում հայտնաբերվել են ընակչության տնտեսական կյանքին և կենցաղին առնչվող արժեքավոր նյութեր: Դրանք աղորիքներ, սանդեր, խաղող ճղմելու սալեր են, որոնք վկայում են զտրագացած երկրագործության մասին: Սա իր հերթին խթանելով խեցեգործության առաջընթացին արագացնում է խեցեղեն արտադրանքի թողարկումը, բարձրացնում վերջինիս որակը: Հիշյալ արհեստաճյուղի նյութական վկայություններն են հելլենիստական շերտից հայտնաբերված դուրգի անիվների րացառիկ նմուշները: Սրանք բոլորը հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել դարաշրջանի արտադրական դործունեությանը ընդհանրապես Դվինի անտիկ ընակավայրի տնտեսական կյանքի պատկերը, վերջինիս ղարդացման մակարդակը, կապերը հարեան երկրների հետ, ղրանցով իսկ րացահայտելով նաև ժամանակի նվաճումների յուրացման աստիճանը:

1. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՑԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Հելլենիստական դարաշրջանի աշխատանքային գործիքների մեջ կարևոր տեղ են զբաղում Դվինում հայտնաբերված աղորիքները (ախտ. XII, 5, 7): Դրանք պատրաստված են չեղտ տրձաքարից՝ օվալտձև են (ընդ որում մեկը համեմատարար ուղղանկյուն է), վերին ռուրեցիկ մասը դեպի ցած նեղացող երկայնակի ակոսով, ստորին աշխատանքային մասը՝ հարթ (չափերն են. երկ. 2,9 սմ, լայն. կենտրոնում՝ 17 սմ, եղրերում՝ 9 սմ, հասա. 5 սմ, ակոսի լայն. 4 սմ):

Հիշյալ աղորիքները պատկանում են ղարդացման սյն փուլին, երբ գործիքը աշխատեցվում էր լծակի օդնությամբ: Վերջինս ագուցում էին վերին քարի երկայնքով արված սկոսի մեջ և ամրացնում: Այսպիսով, լծակը շարժում էր վերին քարը՝ ստորին, հարթ սալի վրա աջ և ձախ աղեղնաձև պտույտով: Լծակի կիրառումը աղորիքի աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման առաջին խթանը հանդիսացավ: Ի տարբերություն լեռքով և ու առաջ շարժվող ավանդական-պարզունակ աղորիքների, լծակովոր աղացներն արդեն պահանջում էին համեմատարար ավելի պակաս ֆիզիկա-

կան ուժ, միևնույն ժամանակ (հատկապես վերին քարի շափերի մեծացման շնորհիվ) տալով շատ և առավել որակյալ հումք:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում լծակալոր աղորիքների առուջին նմուշները հանդես են գալիս ավանդալան-պարզունակ աղորիքների կողքին ղեռնո մ.թ.ա. IV դ. (Նոյեմբերյանի շրջան, Զագացատեղի)¹, սակայն կատարելագործվում և լայն տարածում են գտնում կապված արգեն երկրի ընդհանուր տնտեսական վերելքի հետ հատկապես բուն հելլենիստական դարաշրջանում (Արտաշատ, Արմավիր, Գառնի, Շիրսկավան և այլն)²։ Ուստի լծակալոր աղորիքների երևան դալը Դվինում նույնպես պայմանավորված է ժամանակի արտադրական պորժունեության զարգացման որոշակի մասնարդակով:

Երկրագործական մթերքների մշակման նպատակով (հաճախ նաև արհեստային արագործության մեջ) օգտագործվել են նաև սանդեր: Ժամանակաշրջանին ընդհանր է իր ձևով՝ հատկապես ծակոտկեն բազալտից պատրաստված, խնամքով հղկված արտաքինով, շուրթի վրա շորս տնկանման կանթի-րով սանգր (շափերն են. բարձր. 28 սմ, ար. 35 սմ) (տախտ. XII, 8): Հնագույն ծագում տենեցող այս հարմարանքները, որոնք գալիս են գեռես նեոլիթից, թեպետ ձևով ըավական պահպանողական են, սակայն անտիկ գարաշրջանում հաճախ ստանում են ունկանման կանթեր: Նման խուլ կանթերով սանդեր հայտնաբերվել են Արտաշատում³: Կսմթավոր սանգեր հայանի հն Հյուսիսմերձսեծովյան անախկ ընկավայրերից⁴:

* * *

1976 թ. Դվինի միջնաբերդից հարավ-արևմուտք, քաղաքային թաղամասում, գաշտային աշխատանքների ժամանակ գտնվել է խնամքով մշակված բազալտե մի սալ⁵ (տախտ. XII, 6): Սալի վերակաղմությունը տրվում է պահպանված մասի հիման վրա: Այն եղել է գրեթե օվալաձև, եզրված բարձր կլորավուն կողերով և ակոսառվակով, որը մի ծայրում վեր է տեղի ծորակի: Սրանից գեպի սալի կենտրոնական հարթակը ձգվել է մեկ այլ, ավելի նեղ ակոս: Նկարագրված սալը բոլոր մանրամասներով րուցահայտում է իր արտագրական նշանակությունը:

Անտիկ աշխարհում քաջ հայանի նմանօրինակ սալերի ամենարդամադան տարրերակներ օգտագործվել են ձիթապաղի յուղի արգյունագործության և խաղողագործության մեջ⁶: Այսպես, Կալիմեն մ.թ.ա. IV—III և Կրետե կղզիների մ.թ.ա. II դդ. պատկանող ձիթհաններում ձիթապաղի դանգվածը գրվել է նման սալերի ըաց հարթակի վրա և ճղմվել ամենապարզ լծակի ճանությամբ: Յուղը հոսելով ակոսառվակով, ծորակի միջոցով լցվել է առջևում տեղագրված անոթի կամ ավաղսնի մեջ:

Հնագիտական և աղագրական նյութերի համագրումը չի ըացառում, որ այս նույն սկզբունքով պարաստված Դվինի սալը նույնպես օգտագործ-

ված իրնի ձիթագործութիւն մեջ: Սակայն պետք է նկատի առնել, որ այն շուներ համապատասխան չափեր և հղորութիւն քունջութի կամ, օրինակ, կտավատի սերմերից ձեթ ստանալու համար: Քանի որ սրանց ճղմամբ, նախնական վերամշակումից հետո, կատարվում էր բաղալտից կամ գրահիտից շինված մեծ կալաքարի վրա, ձիու կամ եղան ուժով պտտեցնելով զանգվածեղ և ծանր ձիթաքարը: Գոյութիւն են ունեցել նաև մամլիչավոր ձիթհաններ, որտեղ ճղմողը երկուսից շորս վլիթիարի գերաններն էին, որոնք հզան կամ գոմեշի ուժով իջնում էին սերմով լի պարկերի վրա: Մինչգետ նույն աղագրական համեմատական նյութի շնորհիվ հնարավոր էր Գվինի սալի վրա տիղկանեփի մշակումը*: Վերջինիս համար օգտագործվում էր քառանկյուն կամ կլոր քարե տաշտ՝ հղրաշրթերով և ջրհորղան հիշեցնող հասկովածով, որից կիսահեղուկը հոսում էր դուլլի մեջ: Ծղմամբ կատարում էին կանայք կանգնած վիճակում քարե հատուկ ճղմիչներով, որոնց հատակը հարթ էր, իսկ ընկնող մասը կլորավուն: Տաշտը գրվում էր պատվանգանի վրա կնոջ հասակին համապատասխան: Ճիշտ նույն տաշտի գերը անտիկ ժամանակաշրջանում, երբ ձիթագործութիւն մեջ, ինչպես վերը հիշատակվեց, ամենուրեք օգտագործվում էին համանման քարեր, հավանաբար կատարել է նաև Գվինի սալը, նույնպես հատուկ պատվանգանի վրա դրված: Այս դիպքում աշխատանքը կրթանար արագ և ըրածը արտադրողականութիւնը, քանի որ մի քարի վրա առանց միմյանց խանգարելու կարող էին աշխատել երկու կին շնորհիվ վերջինիս հարմարավետ կառուցվածքի՝ հիմնական և օժանգակակոսառվակների առկայութիւն:

Չարկ է նշել նաև, որ այս սալաքարը գտնվել է Գվինի կենտրոնական թաղամասին բավական մոտ, որտեղ հնագիտական տվյալները հավաստում են քննվող ժամանակաշրջանում տարրեր ընդլիցի կառուցների գոյութիւնը: Իսկ վերջիններիս տնտեսական պահանջների համար տիղկանեփի մշակումը խիստ անհրաժեշտ էր, քանի որ այն մշակվում էր բացառապես երկու նպատակով՝ որպես գեղամիջոց և որպես լուսածին ձեթի ճրագի համար: Այսպիսով, ստացված ձեթը կարող էր օգտագործվել սննդի, օժման, լուսավորութիւն և տնտեսական այլ պահանջների համար ընդհանրապես:

Նման սալերը, ինչպես վերը նշվեց, օգտագործվել են նաև խաղողագործութիւն մեջ՝ հնձաններում որպես տարապան: Խաղողը ոտօքերով տրորելուց հետո մնացած ղանգվածը լցրել են գամբյուղի կամ պարկե մեջ, գրել տարապանի բաց հարթակի վրա և կրկին ճղմել որևէ ծանրակի կամ մեծ մասամբ լծակավոր մամլիչի օգնութիւնը, որի շնորհիվ քաղցուն լցվել է ակոսառվակը և ծորակով թափվել տնոթի մեջ:

Չայտնի է, որ Գվինի հղել է խաղողագործութիւն կենտրոն, հետևաբար

* Տիղկանեփի հատկը մշակվում էր հետեյալ ձևով՝ թրջոց դնել, կծկահան անել, քարե աշտում ճղմիչներով ճղմել և ստացված մածուկը օրում տաքացնել, որով և կատարվում էր ձեթի անջատումը հատրձի գանգվածից (ազգադրական համեմատական նյութը մեզ է տրամադրել Վ. Հ. Բգոյանը):

ուսումնասիրվող սալի գերր այս բնագավառում ևս չպետք է անտեսել: Խաղողի վերամշակումը աակավին ուրարտական ժամանակաշրջանից համարվել է տնտեսության կարևոր և եկամտարբեր ճյուղերից մեկը⁷: Այդ նպատակով կառուցվել են մի քանի բաժանմունքներով հատուկ հնձաններ: Ուշագրավ է Գառնի ամրոցի պալատական շինքի նկուղային հարկում հայտնաբերված մ.թ. III դ. հնձանը, որի ողորկ և անջրաթափանց մակերեսով թեք հաակր կաղմված է կրաշաղախի լիցքից, իսկ ցածրագիր պատերը սվաղ ված են: Խաղողը լցրել են ողորկ հաակի վրա և տրորել բոքերով: Քաղցուն հատակի թեքության շնորհիվ հոսելով պատի տակ կավե փողրակով, լցվել է հարևան սենյակում ավելի ցածրագիր հատակը զրա գրված անոթե մեջ⁸: Միջնագարում, նույնպես, խաղողագործության նշանակությունը տնտեսության մեջ այնքան մեծ է եղել, որ կառուցել են տաըատեսակ հնձանների ամրոցական համալիրներ (Ջվարթնոց, Եղվարդ, Գառնի, Արմավիր և ուլն): Բացի հիշյալ հաակ կառույցներից, Հայաստանի շատ շրջաններում մինչև այժմ էլ օգտագործվում են նաև ձեռքի հնձաններ, որոնք փորածո գերաններից, աախտակներից կամ քարից պատրաստված տաշտեր են: Վերջիններս շատ հարմար էին օգտագործման համար, քանի որ գրանք հնարավոր է դնել բակի ցանկացած մասում, երբեմն էլ անշարժ ամրացնել հատուկ պատրաստված պատվանգանի վրա:

Հայաստանում խաղողի վերամշակման հիմնական եղանակը եղել է ուքերով ճղմելը: Նույն երևույթը դիտվում է անտիկ ժամանակաշրջանից ի վեր բոլոր այն երկրներում, որտեղ դարգացած է եղել տնտեսության այս ճյուղը: Հունաստանում ձիթագործության մեջ օգտագործվող ամենապարզ լծակավոր մամլիչները հետագայում միայն թափանցեցին խաղողագործության բնագավառը⁹: Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերում հայտնաբերված հնձաններում, որոնք խաղողագործական-գինեգործական մեծ համալիրներ էին, ոտքերով արդեն ճղմված խաղողի դանգվածը կրկին ճղմել են լծակավոր մամլիչի օգնությամբ՝ ակոսառավակով և ծորապով օժտված նման տարապանների վրա¹⁰: Պաղեստինի ժայռափոր հին հնձաններում խաղողի վերջնական մշակումը նույնպես կատարվել է լծակավոր մամլիչի օգնությամբ, անմիջապես հարթակներից մեկի վրա, և քանի որ հնձանը ժայռափոր էր, ուստի հատուկ սալի պահանջ չի դրացվել: Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում ժամանակակից հնձանները բաղկացած են երկու հարթակից՝ մեկի վրա խաղողը ճղմում են ոտքերով, իսկ մյուսում՝ մամլում մնացորդները¹¹: Աղագրական տվյալներից հայտնի է, որ Վրաստանում մինչև այժմ գոյություն ունեն քննվող սալի նման սալաքարեր, որոնց վրա դրվում է ճղմված խաղողի մնացորդներով լի արկղը և մեկ անգամ ևս ճղմվում լծակավոր մամլիչի օգնությամբ: Ըտացված գինին կռվում է նակաչի, որը հաճախ իստում են մաքուր գինուն, վերջինս ավելի թունդ գարձնելու նպատակով¹²:

Դվինին հյուսիս-արևելքից հարող մերձակա Քաղցրաշեն գյուղի հեղեղատից, որտեղ տարիների ընթացքում հաճախ երևան են գալիս կարասային թաղումներ, 1950 թ. հայտնաբերվել է տուֆե, քառանկյուն, բայց նույն սկզբունքով պատրաստված սալաքար (չափերն են. 0,80×1,0 մ), որի

հարթ մակերեսը ընդհանուր առմամբ կհաստատվի մի կողմում վերածվում է ծորակի (տախտ. XII, 9):

Արմավիր քաղաքի արևմտյան ծայրամասում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հելլենիստական գարաշրջանին պատկանող նմանօրինակ սալեր¹³: Ընդ որում գրանցից մեկը պատրաստված է կարմիր տուֆից, ոժտված ակոստովակով և ծորակով, ունի նաև քարե գուռ, որի մեջ լցվել է քաղցուն: Իսկ մյուսը՝ թեպետ պարզ ձևով սալ է (առանց ակոսի և ծորակի), սակայն ուշագրավն այն է, որ ի հայտ է եկել in situ. մ.թ.ա. III—I դդ. բնորոշ հնձանի շինություն մեջ՝ խաղողի տրորման հրապարակի հյուսիսային մասում, երեք կողմից սվաղի մեջ առնված:

Հելլենիստական դարաշրջանի տարապաններ հայտնի են նաև Լուրի-չատից, Եղեգնաձորի շրջանից, Շամիրամի բնակավայրից¹⁴: Նմանօրինակ սալ ցուցադրված է Նախիջևանի թանգարանում:

Հետաքրքիր է նշել, որ Հայաստանի ոչ միջնադարյան, ոչ էլ ժամանակակից հնձաններում նման նշանակություն ունեցող սալեր չեն եղել: Դրանք, ամենայն հավանականությամբ, սոսկ ժամանակի և միջավայրի ազդեցություն արգասիք էր՝, որոնք հետագայում իսպառ վերացան: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մ.թ.ա. I դ. առ սալաքարերը անհետանում են անգամ հյուսիս-մերձսևծովյան խաղողագործական և գինեգործական Ե. Բ. համալիրներից և խիստ սահմանափակ քանակությամբ օգտագործվում մ. ա. տնային հնձաններում: Նախկինում խնամքով պատրաստված և մշակված տարապանները փոխարինվում են կոպիտ, փոքր չափերի, ինքնագործ սալաքարերով: Եվ արդեն մ.թ. I դ. վերջիններին գերը մեծ կառույցներում կատարում էր խաղող ճղման հարթակներից մեկը, որի հատակը երեսապատվում էր մեկ՝ քառակուսի կամ մի քանի սալերով, իսկ լծակավոր մամլիչը փոխարինվում կատարելագործված, պտուտակաշարով մամլիչով:

Այսպիսով, հնագիտական տվյալները համաձայն, քննվող արտադրական նշանակություն ունեցող սալաքարերի ամենավաղ օրինակները պատկանում են մ.թ.ա. IV դ., իսկ ամենավաղ օգտագործումը՝ հելլենիստական դարաշրջանին¹⁵:

Նկատի առնելով քննվող սալերի վերահիշյալ աղբյուրները, ամենալայն օգտագործման ժամանակաշրջանը, պատրաստման և մշակման կատարելությունը, ինչպես նաև հնագիտական և ազգագրական տվյալները՝ Դվինում և մերձակա Քաղցրաշենում հայտնաբերված տարապանները պետք է թվագրել հելլենիստական ժամանակաշրջանով, թերևս ամենաուշը՝ մ.թ.ա. I—մ.թ. I դդ. սահմանագծով:

*
* *

Խնդրագործության բուն պրոցեսին վերաբերող շատ կարևոր մանրամասն են գուրգի անիվները¹⁶: Դվինի միանավ եկեղեցու շրջակայքից, V—VI դդ. միջնադարյան շերտին նախորդող՝ հելլենիստական գարաշրջանին բնորոշ

գունագարգ և հասարակ իրեցանոթների բազմապիսի նմուշներով հագեցված՝ 0,5 մ հզորութիւնը հորիզոնում 1974 թ. հայտնաբերվել է դուրզի տուֆից պատրաստված անիվի ստորին մաս (տախտ. XII, 1, 3): Վերջինս ունի գեպի ցած լայնացող, խնամքով հղկված կարծ վիղ և կոնաձև ակոս (չափերը են. պահպանված բարձր. 7 սմ, հիմքի բարձր. 3 սմ, տր. 13 սմ, ակոսի տր. 5,5 սմ):

Տակավին 1966—1967 թթ. միջնաբերդի գագաթի «բակ» կոչված պեղվածքում, վաղ միջնագարյան շինությունների հատակի տակից (մոտավորապես՝ 0,2 մ խորությունից). հայտնաբերվել են բացառապես հելլենիստական ժամանակի նյութեր, որոնց թվում նաև գուրգի անիվի գրեթե գլանաձև ստորին մաս՝ կոնաձև ակոսով (չափերն են. պահպանված մասի բարձր. 9 սմ, հիմքի ար. 10 սմ, ակոսի տր. 5,5 սմ): Անիվը գեղնավուն կավից է, բաց վարգագույն փայլեցման հետքերով (տախտ. XII, 2, 4): Նման հարգարումը բնորոշ է հելլենիստական գարաջրջանի իրեցեղենին:

Հնագիտական և աղագրության նյութերի համագրումը հնաբանություն է ընձեռում արծարծել Դվինում հայտնաբերված գուրգի անիվի կառուցվածքային և տեխնոլոգիական որոշ հարցերը՝ նման գուրգերը կաղմված են եղել սկավառակից, առանցքից և հենակից: Սկավառակը՝ կոնաձև ծայրերով առանցքի միջոցով, ամրացվել է հենակին և գրվել շարժման մեջ ձեռքի կամ ոտքի օգնությամբ: Դատելով Դվինի գուրգերի անիվների շափերից, վերջիններս եղել են ոչ այնքան ղանգվածեղ և, անշուշտ, պատկանում են ձեռքով պտտվող գուրգերի շարքին:

Դուրգի անիվների առկայությունը Դվինում արտահայտվում է իրեցեղենի կայուն և հաստատուն ձևերի, հաճախ ստույգ կրկնությունների, նաև մի ձևի բաղման և բաղման տարրերակների, անոթների բարդ ձևավորված շուրթերի, տարբեր մասերի սահուն և համաչափ անցումների, շափերի և ղարգանկարների կայուն և գեղարվեստորեն ներգաշնակ լուծման մեջ: Դուրգը ապահովելով արտագրության արագ և որակյալ ընթացքը, նպաստում էր անոթների ոչ միայն կիրառական, այլև գեղարվեստական նշանակության ի հայտ գալուն: Դվինի իրեցեղենի մեծագույն մասը, գուրգով պատրաստվելուց հետո, ենթարկվելով հետագա մշակման (հղկման և անգորուպատման՝ հատկապես գունավոր լուծույթներով), կորցրել է անիվի հետքերը, սակայն կան առանց անգորի նմուշներ, որոնց վրա պահպանվել են գրանք՝ նեղ, շրջանաձև, կանոնավոր, խիտ ակոսագծերի ձևով:

Ուշագրավ է, որ անտիկ հունական նրբագեղ անոթների մեծագույն մասը պատրաստվել է հենց ձեռքի դուրգով: Մասնագետները նշում են վերջիններիս կիրառությունը նաև Հյուսիս-մերձսևծովյան անտիկ րնակավայրերում¹⁷:

Տուֆից պատրաստված գուրգի անիվ հայտնաբերվել է Արտաշատում (բարձր. 10 սմ, տր. 23 սմ): Վերջինիս ակոսավոր կոնաձև հիմքը այնպես ցայտուն չի ընգծված, ինչպես Դվինի տուֆե անիվինը: Սակայն ելնելով կառուցվածքից, ենթադրվում է, որ սա ևս աշխատել է նույն սկզբունքով՝ ձեռ-

բի օգնութիւամբ: Մասնակագրական առումով ևս ուսումնասիրվող անիվներն աղերսվում են, քանի որ Արտաշատի դուրգի անիվը հայտնաբերվել է 7-րդ դարի մ.թ.ա. II—I դդ. պատկանող շերտում¹⁸:

Բրոնզեդարյան խեցեղենի ուսումնասիրութիւնը հիմք է տալիս ենթուդրելու, որ պարզ հաստոցային սարքը Հայաստանում սոռաջին անգամ հանդես է գալիս մ.թ.ա. III հազարամյակում, տեխնիկապես կատարելագործվել է մ.թ.ա. II հազարամյակի ընթացքում¹⁹, կալից պատրաստված գուրգի ամենավաղ անիվներ և մանրամասներ (այդ թվում դուրգի քարե հենակ) հայտնի են ուրարտական հուշարձաններից՝ Կարմիր բլուր, Արինբերգ, Արգիշախիխիլի²⁰: Դուրգի լավ պահպանված անիվներ հայտնի են Դվինի միջնադարյան շերտերի պեղումներից, ընդ որում դրանցից մեկը պատվել է ուրբի օգնութիւամբ²¹:

Ուրարտական, հելլենիստական և միջնադարյան գուրգի անիվներն արտաքնապես էական փոփոխութիւնների, բացառութիւամբ որոշ մանրամասների, շեն ենթարկվել: Հնագիտական նյութերի սակավութիւնը թույլ չի տալիս դուրգի անիվների ստույգ տիպարանական պատկեր ստեղծել ժամանակագրական կարգով: Սակայն ակնհայտ է, որ ժամանակն ստանձնապէս չի ազդել ուսումնասիրվող ստրքի կառուցվածքային սկզբունքի, հետևապէս՝ ձևի վրա: Այժմ էլ հայ տնայնագործը օգտագործում է ձեռքի գուրգ, որի խուլ ակոս-առանցքակալով շրջանաձև սկավառակը նույնպէս պատվում է բարի մեջ ամրացված առանցքի շուրջը (որպեսզի անիվը շտատանվի, այն լրացուցիչ ամրացվում է խաւկապով պահվող շորս ճաղերով)²²:

Ուրարտական և միջնադարյան համանման նյութերի շարքում Դվինում և Արտաշատում հայտնաբերված հելլենիստական ժամանակաշրջանի դուրգի անիվները եղակի նմուշները վկայում են Հայաստանի անսկիզբ արաշրջանի խեցեղործութիւնի աճի և զարգացման թրոշակի մակարդակի մասին, որը բնութագրվում է անհղական խեցեղենի գանգվածային արտադրութիւամբ:

2. Խեցեղեն

Հայաստանի անսկիզբ արաշրջանի գրեթե բոլոր հուշարձաններում, այդ թվում Դվինում ևս, քննվող ժամանակի խեցեղենը երևան է գալիս առատութիւամբ: Բազմաձևութիւամբ, հարուստ հարգաբանքով և աղերսներով այն անգերադանց հնագիտական նյութ է, որ բնութագրում է հետագոտվող հնավայրի նյութական մշակույթը բազմակողմանիորեն, բացահայտում է խեցեղենի արադրութիւնի զարգացման աստիճանը ու ինքնատիպութիւնը, միաժամանակ հուշարձանը թվագրող ամենակարեւոր կովաններից մեկն է:

Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենի հավաքածուն հայտնաբերվել է հիմնականում հնագիտական պեղումների ընթացքում՝ քննվող ժամանակի շերտերից և դամբարանադաշտից²³: Այդ խեցեղենը, հեաագա

դարերի շինարարական դործունեության հետևանքով, հաճախ խառնված լինելով հուշարձանի վերին շերտերի հետ, երևան է դալիս նաև միջնադարյան շերտերում՝ հորերում, նկուղներում, շինությունների հիմքերում: Խեցեղենի ամրողական նմուշները ստկավ են, սակայն պահպանված ընկոթների շնորհիվ վերտկանդնվում են դրեթև ընդհանր անոթների ձևերը: Եվ խեցեղենի ռուսումնասիրությունը կատարվում է վերջինիս ամենաէական «ստկանիշների» ձևի և զարգացումների վերլուծության շնորհիվ:

Կաբառները ունեն տափակ նստուկ, հաստաղատ կողերով թուուցիկ իրան, կարճ վիղ և դուրս ցցված կամ լայն փոված դանգվածեղ շրթով պսակ (տախտ. XIV, 5, տախտ. XVII, 6, տախտ. XVIII, 2, 4): Սրանք ձևով բավական վարպետորեն սլատրատուված, բայց ընդհանուր առմամբ կոպիտ անոթներ են (չափերն են. բարձր. 110—120 սմ, բերանի բացվածքի տր. 50 սմ, փորի տր. 80—90 սմ, նստուկի տր. 15 սմ, իսկ կողի հաստ. 2—2,5 սմ): Բացակայում է արտաքին որևէ մշակում, որևէ զարդ, բացառությամբ երկու կարասների, որոնցից մեկի շուրթը պատած է փորագիր ատամնաձև, իսկ մյուսի իրտնի ռուսումնասր ընդհանր երկու նեղ ուուցիկ զարգացողներով: Այս անոթների մի մասը օդադարձվել է որպես թաղման կարաս: Եթե դատենք թաղման կտրասների հաճախ անմշակ հողադույն կամ դունտափ (նարնջագույն, դեղնավուն) արտաքինից և պատերի վրա ներսից պահպանված հետքերից, ապա նշանակված, որ սրանք լայնորեն կիրառվել են նաև կենցաղում: Հաստափոր իրան, բայց փոքր նստուկ ունենալու պատճառով, հավանաբար, հարմար են նկատվել դրանք կիրով չափ թաղել դեռևս մեջ: Այդ յուրահատուկ կիրառման պատճառով էլ, ըստ երևույթի, հիշյալ անոթների արտաքին մշակման և նկարազարդման սահմանափակումն չի եղել:

Փոված, լայն շրթով միջին տարողությամբ կարասների մի մասը գունազարդված է (տախտ. XV, 3, 7, 13, 17, տախտ. XVII, 1, 2): Այս անոթների բաց նարնջագույն ուուցիկ իրանը, վղից անմիջապես ներքև զարգացավ է միմյանց հաջորդող նեղ ժապավենների, հղերված՝ վառ կարմիր և սև ցանցկեն, սլուքաձև, եռանկյունաձև, ալիքաձև զարգացողներով: Բեկորներից մեկի բաց նարնջագույն մակերեսի վրա կարմիր և սև միմյանց զուգահեռ, ուղիղ և ալիքաձև ժապավենների միջև նկարված է ըուսազարդ, մյուսի վարդագույն մակերեսի վրա՝ բաց շաղանակագույն ոճավորված ծառ՝ կարմիր անոթներով (տախտ. XV, 1, 14): Նման զարգացողներ պատկերված են Արմավիրի, Գաննիի և Արտաշատի գունազարդ խեցեղենի վրա: Հելլենիսական ժամանակի գունազարդ, բայց հսկայական չափերի կարասներ հայանարեղվել են Սամաղլուում²⁵ (Վրաստան):

Գլխի գունազարդ կարասներից մեկի շրթի բեկորի վրա պահպանվել է ցլադուխ կանթ (տախտ. XVI, 1, տախտ. XVII, 1): Յլի դուխ (երկ. 7 սմ) օժտված է երկու կողմից դուրս ցցված ալքերով և փոքրիկ թմրիկներով (ոճավորված եղջյուրներ), թթի վրտ առկա են կնճռաձև ակոսներ, իսկ բերտը արտահայտված է ուղիղ գծով: Ուշագրություն արժանի է ցլի ճակատի դե-

դին գույնի սեպածն նշանը. որը աղերսվում է Դվինում պահվող, շափերով ավելի փոքր (4,5×4 սմ) ցլագուլի կանթի նման նշանին (տախա. XVI, 2, տախտ. XVII, 3):

Յլագուլի կանթերի ճակատին առկա դեղին գույնի սեպածն նշանները հիշեցնում են Հայոց մայր դիցուհի Անահիտի մեհյանի սրբազան ցլերին, որոնց մասին Պլուտարքոսը գրում է. «Այս եզներին օգտագործում են միայն զոհաբերության համար, իսկ ուրիշ ժամանակ դրանք ազատ արածում են դիցուհու ջահր խարանած նրանց (ճակատներին)²⁶»: Այս տեղեկությունը վերարերում է Եկեղյաց գավառի Երեղ ավանում դանվող նշանավոր անահտական տաճարին: Յուր, որ բնական արգասավորության անսպառ աղբյուր էր, կապված լուսնի կենսատու խոնավության աղբյուրի հետ, ապահովելով երկրային խոնավությունն ու պտղաբերությունը, դրանցով իսկ սերտորեն առնչվում էր մայրաստվածուհու պաշտամունքի հետ: Պաշտամունքային այս կապակցությունը մշտապես այնքան հզոր է եղել, որ մինչև XIX դ. վերջը Քաջբերունյաց խաթուն Տիրամոր վանքում պահվել են «տիրամոր նշանով», այսինքն՝ ճակատի վրա սպիտակ խալ ունեցող եղներ և կովեր²⁷: Եղը կամ ցուր, շնորհիվ իր հզոր տնտեսական նշանակության, դեռևս նախնադարից սկսած կապված լինելով հատկապես երկրագործական արգասավորության հետ, յուրաքանչյուր երկրագործի օջախի հովանավորյալ պահպանիչն էր, նրան հաց ու բերքառասություն պարգևողը, ուստի և հաճախ տների ճակատից կախում էին եղան գանդ²⁸:

Յլի պաշտամունքը խոր արմատներ է ունեցել նաև այստեղ՝ Դվինում: Վերջինս որպես երկրագործական արգասավորության և պտղաբերության խորհրդանշան հանդես է գալիս նաև մ.թ.ա. I հաղարամյուկի սկզբի պաշտամունքային համալիրում՝ սրբազան զոհաբանների և ցլադուխներով ղարդարված մի շարք ծիսական խեցանոթների վրա²⁹: Այսպիսով, ցլակերպ կանթերով օժաված կարասների առկայությունը անտիկ Դվինում վկայում է աեղի երկրագործ ժողովրդի հավատալիքների հետ առնչվող, հիշյալ ավանդական պաշտամունքի մասին:

Վերը նկարագրված կարասների խումբը սերտորեն աղերսվում է Արմավյրի, Արտաշատի, Գառնիի, Օշականի հելլենիստական ժամանակի նման կարասներին³⁰, որոնք նույնպես օգտագործվել են և՛ տնտեսության մեջ կենցաղային տարբեր նպատակներով, և՛ ծառայել որպես թաղման անոթներ:

Կճուճների մեծադույն մասը տափակ ճարթ հստակով, ուռուցիկ իրանով, կարճ վզով, դուրս հակված նուրբ կամ հասաաշուրթ պսակով անոթներ են (րևրանի բացվածքի տր. 16—25—30 սմ): Երկկանթանի կճուճների ուռուցիկ իրանը կանթի տակից (այսինքն՝ ուսամասից) դեպի վեր նկատելի նեղանում է (տախտ. XXII, 9): Առկա են նաև երկուրավուն, ձգված իրանով, երկար նեղացող վզով, ուղիղ կտրված շրթով կճուճներ (տախտ. XXII, 5):

Սրանք հիմնականում հարդարված են միագույն՝ դարչնագույն, շագանակագույն, մոխրագույն գույներով: Կճուճներից մեկի վիզը և դուրս հակ-

ված շուրթը բոլորված են ակոսագծերով (տախտ. XVII, 5), մյուսը գունա-
դարգված է՝ վարգագոյն ուսամասի վրա կարմիր գույնով, նկարված է
եղջերավոր կենգանու ոճավորված պատկեր (տախտ. XIV, 7, տախտ. XXII,
8):

Առսունձանում են գնդաձև իրանով, դուրս հակված նուրբ շուրթով պու-
լիկները (րերանի բացվածքի տր. 7—12 սմ) (տախտ. XXII, 2, 6, 7): Սրանք
ղեղին կամ կարմիր գույնիով են հարգարված: Դեղնավուն անոթներից մե-
կի վերնամասը լրացուցիչ երանգավորված է կարմրաշագանակագույն վրձնա-
հարվածներով (տախտ. XXII, 7):

Կարասային թաղումից հայտնություններով են նաև ձեռածիփ, գորշ գույնի
պուլիկներ (տախտ. XIV, 6, 8), որոնցից ունկանման կանթերով հնաոճ պու-
լիկը անգամ չափերով աղերովում է Գառնիի նույնպես մ.թ.ա. II—I դդ. կա-
րասային թաղումից ի հայտ եկած, բայց կարմիր անգորով պատված, ա-
նոթին³¹,

Տնտեսության մեջ և կենցաղում ամենալայն կիրառություն ստացած
բնավոր անոթները, դարձր շարունակ տիպաբանորեն պահպանողակտն լո-
նելով հանգրծ, խնչպես տեսնում ենք, հելլենիստական դարաշրջանում ներ-
կայացվում են ժամանակին ընդորշ ձևավորմամբ և արտաքին հարդարմամբ
Օլոնտայաները ունեն հարթ նստուկ, գնգաձև իրան, հմտորեն ձևավոր-
ված երեքնուկաձև պսակ և շրթից անմիջապես ձգվող երկայնակի ակսս-
ված կանթ (տախտ. XX, 1): Սրանք ներկված են գեղնավուն կամ մոխրա-
գույն և խնամքով կոկված են:

Քեև ուրարտական խեցեղենի մեջ առաջնակարգ տեղերից մեկը գրա-
վում են նման սափորներ³², այսուհանգրծ ուսումնասիրողները հակված են
տեսնելու նաև հունական նախաալպի աղբեցությունը Հայաստանի հելլենիս-
տական ժամանակի օլոնտայաների պսակների ձևավորման մեջ³³: Ուստի
քննվող ձեռն սափորների կենսունակությունը բացատրվում է ինչպես տե-
ղական խոր արմատներով, այնպես էլ ժամանակի և հունական աշխարհի
աղբեցությամբ:

Հետաքրքիր է հարթ նստուկով տանձաձև իրանով, բարձր ներձկված
վղով, պոր պսակով և շեղված աղեղնաձև կանթով սափորը (չտփերն են.
րերանի բացվածքի տր. 10 սմ, նստուկի տր. 18 սմ, բարձր. 36 սմ), (տախտ.
XX, 2): Անոթը գարշնադույն է՝ նկատելի վարդագույն երանգով, իսկ շուր-
թը և վղամասը բոլորված են նեղ ակոսագծերով:

Սյս սափորը իր նախատիպը գտնում է Հայաստանի մ.թ.ա. VI—IV դդ.
խեցեգործական արտագրանքի մեջ, վերապրուկային ձևով պահպանվելով
նաև Արմավիրի, Արտաշատի, Դվինի հելլենիստական ժամանակի խեցտ-
նոթների շարքում³⁴:

Ներկայացված են ուռուցիկ իրանով, լայնաբերան անոթներ՝ եռաթերթա-
ձև շրթով ձևավորված ծորակով (րերանի բացվածքի տր. 10—19—26 սմ),
(տախտ. XVI, 3, տախտ. XX, 3, 5): Այս անոթները հիմնականում ներկված
են կարմիր գույնով և փայլեցված դեղնավուն, դարչնագույն, նարնջագույն

երանդներով: Մեկ օրինակ գունազարդված է, ընդհանուր մակերեսը վարդագույն է, իսկ բերանի և ծորակի շուրթը երիզված վառ կարմիր, նեղ ժապավենով (տախտ. XV, 2, 4—6, 8—12): Նման ժապավեններով են երիզված նաև կարմիր և սե գույներով անոթի վրա նկարված՝ ցանցկեն և եռանկյունաղարդ միմյանց հաջորդող զարդագոտիները: Վերջիններս առնչվում են Արմավիրի նույնատիպ խեցանոթի զարգապատկերներին³⁵,

Առկա է նաև ներս կորացող շրթով փոքր թաս, որը պսակի և իրանի միացման մասում ունի գլանաձև ծորակ (բերանի տր. 7 սմ, բարձր. 4 սմ): Թասը բաց գալանագույն է, շուրթը և պսակը հարդարված կարմիր գույնի վրձնաբծերով (տախտ. XX, 4):

Հայաստանի անտիկ զարաշրջանի հուշարձաններում (Արմավիր, Գառնի, Արտաշատ, Նոր Արմավիր, Կարճազբլուր, Մոխրարլուր, Զրառատ) երկայացված են քննվող անոթների՝ կճուճ, սափոր, քրեղան, թեյնիկ հիշեցնող բազմաթիվ տարատեսակներ, օտարաժան ուղղահայաց կամ հորիզոնական դիրքով ամրացված երեքնուկաձև, գլանաձև կամ ուղղակի ձգված և կախ ընկած ծորակով³⁶, թեև ժամանակագրական առումով, այս անոթները գործածություն մեջ են մտնում 5—4-րդ դդ., բայց ձևավորվում են (հատկապես երեքնուկաձև ծորակները), հարդարվում գունային տարբեր երանգներով և պսակեղարդվում հելլենիստական զարաշրջանում:

Տափաշշերք սևավառակաձև ուռուցիկ իրանով, կարճ վզով, բոլորակ պսակով, դուրս ցցված կոորսմուն կողերի վրա երկու փոքրիկ կանթերով անոթներ են (չափերն են՝ 28×22—38×27—47×44 սմ), (տախտ. XIII, 1—2): Ուս Դվինի խեցեղենի առավել բնորոշ և բաղմաքանակ ձևն է:

Տափաշշերքի բաց գույնի (սպիտակ, դեղին, վարդագույն, նարնջագույն, դարչնագույն, մոխրագույն), խնամքով կոկված, փայլեցված մակերեսը նկարադարձված է վառ և մոգ (վարդագույն, կարմիր, բալի երանգով, նարնջագույն, գարնագույն, շագանակագույն, սև) գույների տարբեր լայնութային համակենտրոն շրջանագծերով: Սրանք անոթի կենտրոնում կաղմուճ են խաշած և կամ ճառագայթաձև զարդապատկերներ: Առկա են նաև այս նույն հարդարման, գունային նման կոլորիտով պատկերված, առավել բարդ տարրերակներ: Այստեղ, միմյանց հաջորդող համակենտրոն շրջանագոտիների միջև, նկարված են ալիքաձև, զիգզագաձև, ծաղկաշղթայաձև, շեղանկյունաձև և ցանցկեն զարդապատկերներ (տախտ. XIII, 5—6): Իսկ մի քանի բեկորների բեղնավուն մակերեսի վրա, դարչնագույն և շագանակագույն կամարների միջև, նույն գույններով պատկերված են թռչուններ (տախտ. XIII, 4): Այս թռչնաղարդ գոտին բոլորել է տափաշշի կենտրոնական մասը, որին հաջորգել են արգեն վերը հիշատակված ալիքաձև, ծաղկաշղթայաձև և նման այլ զարդագոտիներ: Հայտնաբերվել են բեկորներ՝ պարող մարդկանց հիշեցնող ոճավորված պատկերաղարդումով:

Դվինի տափաշշերքը ձևաբանորեն, նկարաղարդման ընդհանուր բնույթով, և վերջապես ժամանակագրորեն աղերսվում են Հայաստանի անխտիր բոլոր հելլենիստական բնակավայրերից, նաև վերջինիս գոյությունը վկայող

չերտերից ե դամբարաններ՝ ց հայտնաբերված և մ.թ.ա. II—I դդ. խեցեղև-
նի մեջ նույնպես առաջատար տեղ գրավող նման անոթներին³⁷։

Դվինի դամբարանադաշտում, կարասային թաղման մեջ հայտնաբեր-
վել է զնդաձև տափաշիշ (չափերն են՝ 26×33 սմ) (տախտ. XIII, 3)։ Անոթի
կարմիր դույնով ներկված իրանի վրա եկատեի են վրձնահարվածների և թե-
թեակի փայլեցման հետքեր։

Դիտոգոթյունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում հայտնաբերված
տափաշիշերը՝ երկու կամ մեկ կողմից սեղմված սկավառակատիպ ուռուցիկ
իրանի վերոհիշյալ ընդունված ձևը միայն մ.թ.ա. I դ. (հատկապես վերջում)
կորցնում ե դատնում են զնդաձև³⁸, Բացի այս, Դվինի զնդաձև տափաշիշը իր
արաքին մշակմամբ, կարմիր ներկով, անփուլի, թեթեակի փայլեցման
հետքերով, ոչ հարթ մակերեսով և վերջապես նկարադարձման րացակայու-
թյամբ հարում է մ.թ.ա. I դ. իսցեղենին, ուստի և թվագրվում ոչ վաղ քան
մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով։ Ոչ հելլենիստական ժամանակաշրջանով են
թվագրվում նաև Արմավիր, Արտաշատ, Սրաբս հնավայրերից հայտնաբեր-
ված զնդաձև ջրամանները³⁹։

Տափաշիշերը, հնագույն արևելյան ծագում ունեցող այս անոթները, ու-
րոնք հայանի էին դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից՝ որոշ ընդհատումի-
նով, սակայն պահպանելով հիմնականում իրենց ձևը, կենցաղավարեցին և
ամենալայն ասարածումը դառան հատկապես հելլենիստական դարաշրջանում,
գրավելով Անդրկովկասը, Հյուսիս-մերձսևծովյան ընկավայրերը, Փոքր
Ասիան, Միջին Ասիան և Առաջավոր Ասիան⁴⁰։ Տափաշիշերը այս հսկայա-
կան տարածքում երևան եկան րազմատեսակ ասրբերակներով՝ միակող-
մանի կամ երկկողմանի ուռուցիկ, սկավառակաձև նույնիսկ ասփակ իրա-
նով. առանց դարգապատկերների և դարձարված գունադարձումով կամ
ակոսադձերով։

Հելլենիստական կերպարանքով Դվինի տափաշիշերը՝ ծագումնաբանու-
րեն, ձևաբանորեն, հաճախ նաև նկարադարձումով հարում են հելլենիստա-
կան աշխարհի վերոհիշյալ անոթներին։ Այսպիսով, Հայաստանի, այդ թվում
նաև Դվինի տափաշիշերը պե՛ս է համարել հելլենիստական երկրների
նյութական ամենասերտ առնչությունների և ընդհանրությունների արդասիք։

Թաս-բեղաճեղեքի տափակ, հարթ նստուկից աստիճանարար լայնացող
կողերը ընդգծված անցումով կաղմում են ներձկված վիղ, դուրս հակված՝
կլորափուն կամ թեթությամբ կտրված շո-րթ (չափերն են. րերանի րացված-
քի ար. 19—30 սմ, նստուկի ար. 7—10 սմ, վղի բարձր. 2,5—4 սմ, խոր-
6—7 սմ) (աախա. XIV, 3, 4, տախա. XXI, 1, 3, տախա. XXII, 4)։ Սրանք
ներկայացված են ժամանակին ընտրող դունադարձմամբ. իրանը՝ դեղին, դարչ-
նագույն, նարնջագույն, վարդագույն, իսկ ներձկված վիղն ու շուրթը հարձար-
ված են եղել այլ ցտյտուն դույներով՝ կտրմիր, դարչնագույն, մուգ շաղանա-
կագույն։

Առկա են նաև նման ուրվապատկերներով, րայց վերնամասի կտրուկ
ներձկումով և դուրս ցցված, փոված, լայն շուրթով թասեր (աախա. XXI,
4)։ Սրանց՝ դունային վառ երանդներով (դեղին, դարչնագույն, նարնջա-

դույն, կարմիր) հարգարված շուրթերի վրա պատկերված են անրեններ կամ ցանցաղարգ գոտիներ:

Կարճ վզամառով, կլորավուն շրթով խոր թոսերի՝ դեղնավուն, դարչնագույն կամ նարնջագույն, ներքին մակերեսի վրա նկարված է վառ կարմիր գույնի խաչաղարղ (տախտ. XVIII, 1): Ձևով դրեթե նման վառ դարչնագույն, փայլուն թափ, ուշիղ կարված, հարթ շուրթի վրա պատկերված են ռաց և մուգ շագանակագույն գծիկներ (տախտ. XXI, 8):

Ներկայացված են նաև ներս կորացող շրթով թասեր (շափերն են. րե-րանի րացվածքի տր. 10—18 սմ, խոր. 1,5—1 սմ), բրոնզից մեկի վրա պահպանվել են թեթևակի ձևավորված սոք-նստուկի հետքեր: Այս թասերը դեղնավուն, գարչնագույն կամ նարնջագույն են, իսկ ներքուստ և վերնամասը արտաքուստ հարգարված վառ կարմիր, շագանակագույն (տախտ. XIV, 1—2, տախտ. XVII, 3, տախտ. XIX, 4, տախտ. XXII, 3):

Խոր ափսե է հիշեցնում հարթ, համեմատաբար նեղ հատակով, շեղ՝ թեթևակի կորացող կողերով, փոված, լայն պսակով ամանը (տախտ. XIX, 5): Սա արտաքուստ վարգագույն է, ներքուստ՝ գարչնագույն, փոված պսակը հարգարված է կարմիր գույնի շեղանկյունիներ: Գ կաղմված դարդագոտիով: Արմավրի հելլենիստական ժամանակի նման անոթների վրա նույնիսկ կրկրնվում է հիշյալ դարգագոտին (երբեմն ցանցկեն)⁴¹:

Ուշագրավ է ծանծաղ պնակի՝ թանձր կարմիր գույնի ներկով պատված շրթնամասի բեկորը. ներքին՝ ռաց գարչնագույն մակերեսի վրա վառ նարնջագույն և սև գույնի կարված ծաղիկների և այլ ըուսական ոճի դարգապատկերներով (տախտ. XXI, 7):

Թաս-քրեղանների ներկայացված խումրը անցնում է ավանդական-էվոլյուցիոն դարգացման հետաքրքիր ուղի: Հարթ նստուկով, ներձկված վզով, տարածե վերնամասերով թաս-քրեղանները՝ սկսած ուրարտական ժամանակներից ձևարանորեն էական փոփոխությունների շին ենթարկվում: Նման անոթներ առատորեն հայտնաբերվում են վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակի հռչարձաններում⁴²: Եվ թեպետ ժառանգական և օրգանական կապ է ստեղծվում տարածամանակյա այս անոթների միջև, այսուհանգերձ սրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացվում է արդեն իր գարաշրջանին բնորոշ հարդարմամբ: Նկատելի են գտնում նաև որոշ ձևարանական փոփոխություններ: Այսպես՝ հարթ նստուկով թասերը ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանում օժտվում են օղակաձև սոք-նստուկով (Դվին, Գառնի, Արտաշատ, Կարճաղբյուր)⁴³: Թասերի մի մասն էլ, ընդհակառակը, պահպանում է արխաիկ գծեր (փայլուն մակերես, ուռուցիկ բոլորագծերով կամ ակոսագծերով վերնամաս և այլն):

Դվինի թաս-քրեղանները իրենց գունաղարգմամբ և բուն միջավայրում հայտնաբերվելու հանգամանքով իսկ լրացնում են Հայաստանի հելլենիստական ժամանակի նման անոթների հավաքածուն:

Հայնարհրան, խոր տաշտերի փոքր նստուկից աստիճանաբար լայնացող կողերը վերնամասում կաղմում են ներձկված ակոսագոտի և փոխարկ-

վում կլորավուն շրթի (չափերն են. բերանի բացվածքի տր. 44—52 սմ, նստուկի տր. 15—15,5 սմ, բարձր. 18—19 սմ) (տախտ. XVI, 5, տախտ. XIX, 2—3): Վերջինիս հարուս են նման տաշտերի, բայց ղանգվածեղ շրթնամասեր, որոնց հաստ և լայն շրթի վրա առկա են եղունգաղարղ կամ էլ ակոսագծեր: Տաշտերը միագույն են՝ դեղնավուն, սարնչագույն՝ թեթիակի փայլեցումով:

Ներկայացված է նաև դուրս ցցված շրթով, ուղիղ, հասա պատերով, խոր տաշա, որի շրթի տակ, հորիզոնական դիրքով, պահպանվել է ակոսված, փոքր կանթը (պահպանված բեկորի երկար. 70 սմ) (տախտ. XVI, 4, տախտ. XIX, 1): Բաց դարչնագույն ներկով պատված անոթի մակերեսը հարթ է և լավ կոկված:

Վերը նկարագրված տաշտերը լայն կիրառություն են գտել տնտեսության մեջ, օգտագործվելով կաթի և խմորի համար: Այս անոթները գրավում են ժամանակագրական լայն շրջանակներ: Սրանց նախատիպերը առկա են ուրարտական խեցեղենում⁴⁴: Արաաշատի մ.թ. I—III դդ. և Դվինի միջնագարյան խեցեղենը ևս ներկայացնում է կաթնամանիների բազմազան տարրերագներ⁴⁵: Ասկայն քննվող տաշտերը ձևով և արտաքին մշակումով աղերսվում են Հայաստանի հելլենիստական գարաշրջանի նմանօրինակ ամաններին՝ գտնված Արմավիրում և Արտաշատում⁴⁶: Թեպետ հիշյալ դարաշրջանի Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերի նման տաշտերը ունեն շրթի և ակոսագոտու ամենատարբեր ձևավորումներ, այգուհանգերձ Դվինի տաշտերն իրենց ընդհանուր տեսքով աղերսվում են նաև գրանց⁴⁷: Բացի այս, Դվինի նկարագրված տաշտերից երկուսով ծածկված էին մ.թ.ա. II—I դդ. թվագրվող թաղման կարասները:

Ըմպանակներ (փիալաներ) նուրբ շրթով բարձր պսակները շեշտակի և ընգծված անցումով միանում են կիսագնդաձև իրանին (չափերն են. բերանի բացվածքի տր. 6—19 սմ, պսակի բարձր. 2,5—5 սմ) (տախտ. XV, 15—16, տախտ. XXI, 2, 6): Այս անոթները հիմնականում նրբախլեցի են, լավ թրծված, կոկված և գունաղարգված: Ըմպանակների ընդհանուր ֆոնը՝ գեղնավուն, գարչնագույն, նարնչագույն, մարգագույն է, իսկ ավելի վառ գույնի պսակների վրա պատկերված են՝ կարմիր, սև, մուգ շագանակագույն ցանցազարգ շեղանկյունիներ, դիզազաձև. ալիքաձև զարդագոտիներ: Իրբեմն էլ փիալաները պսակը և իրանի միացման տեղում բոլորված են վառ գույնի ժապավենով:

Փիալաները թե՛ մետաղագործության և թե՛ խեցեղեղեղության բնագավառներում հայտնի են ուրարտական (Կարմիր բլուր, Արինբերգ, Արգիշտի-խինիլի)⁴⁸, Աքեմենյան Իրանի (Պերսեպոլիս)⁴⁹, մ.թ.ա. VI—IV դդ. և հելլենիստական Հայաստանի հուշարձաններում (Ջրառատ, Բերդ, Նորաշեն, Ջուզևան, Աթարբեկյան, Արգիշտի-խինիլի, Կարնաղբյուր, Հացավան, Օշական, Գառնի, Արմավիր, Արտաշատ)⁵⁰: Անտիկ գարաշրջանում, Աղվանքը և Վրաստանը ևս անմասն չեն մնացել փիալաների արտադրությունից⁵¹:

Այսպիսով, անոթների այս տիպը ծագման հին արևելյան ակունքներով

Հանգիւրծ, իսկ ստ կենսունակ է իր արտագրական ավանգույթով: Վերջիններին գոյատևման շնորհիվ, Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթի մեջ կրկին հանդես է գալիս արեւելյան-ավանդական տարրը, սակայն արգեն իր ժամանակին ընդդէմ ձեւավորմամբ:

Դվինում հայտնաբերված ըմպանակները հարելով հելլենիստական ժամանակի նման անոթներին, իրենց ամենասեւըտ աղերսները գտնում են Օշականում, Գառնիում, Արմավիրում և, հակասելու, Արտաշատում, որտեղ զիզ-զագածե, ալիքածե, եռանկյունաղարդ գոտիներով հարդարված փխալաները հայտնաբերվում են մ.թ.ա. II—I գդ. պատկանող շերտերից⁵²:

Սկսած Վեր բարձրացող կարճ կողերով, թեթևակի ներս հակված շերտով, հարթ, լայն հատակի վրա՝ օղակավոր ոտք-նստուկով ամառ (չափերն են. բերանի ընդհանուր տր. 32 սմ, նստուկի տր. 12 սմ, բարձր. 2 սմ, ոտք-նստուկի բարձր. 5 սմ) (ախա. XVI, 6, տախո. XXII, 1): Այն պատրաստված է գուրգով՝ լավ հունցված, բարձրորակ կավից: Ակուտեղը հիմնականում ընդ ջագանակագույն է. արտաքուստ՝ կարմիր, իսկ ներքուստ՝ գարշնագույն երանգներով փայլեցված: Հատակի վրա պատկերված են կարմիր համակենտրոն ժապավեններ:

Նման սկուտեղներ կան Գառնիի ամրոցում հայտնաբերված առաջին գարբի խեցանոթների հավաքածուի մեջ, սակայն վերջիններս միագույն են՝ կարմիր⁵³: Արտաշատի 8-րդ բլթի՝ II շինարարական ջերտից, նաև գամբարանագաղտերից հայտնաբերվել են Դվինի ամանին աղերսով ու՝ 35—36 սմ բերանի ընդհանուր տրամագծով, 3—4 սմ բարձրությամբ, կարմիր և գարշնագույն անգորներով երեսպատված, օղակավոր նստուկով սկուտեղներ: Սրանց ներսից, երբեմն էլ դրսից հատակի վրա սեղմումով արված են երեքից վեց շրջանաձև ակոսներ, ի տարբերություն Դվինի սկուտեղի գունազարգամանը: Արտաշատի այս անոթները թվագրվում են մ.թ. I—II գդ.⁵⁴: Մինչդեռ Շիրակավանում սրանք հայտնաբերվում են մ.թ.ա. I—մ.թ. I գդ. շերտից՝ գունաղարդ խեցեղենի հետ: Ի դեպ նման սկուտեղները հայտնաբերված Պանտիկապեյում, հարելով միջերկրածովյան օրինակներին, ժամանակագրորեն շեն անցնում մեր թվականության սահմանները⁵⁵:

Դվինի սկուտեղը անտիկ աշխարհի նմանատիպ անոթների տեղական մի տարրերակ է: Վերջինս հելլենիստական ժամանակին ընդդէմ գունաղարդմամբ, հատկապես համակենտրոն շրջանագծերով և արտաքին հարդարմամբ, ամենայն հավանականությամբ, թվագրվում է հին և նոր գարաշրջանների սահմանագծով⁵⁶:

Զիթաճագները թասանման, հարթ նստուկով, ուղիղ կողերով, պատույզի համար նեղացող քթիկով, դարչնագույն՝ նարնջագույն երանգով, մրապատ անոթներ են (ախա. XVII, 4):

Թասանման ճրագները իրենց պարղագույն ձևի և կիրառական մեծ նշանակության շնորհիվ հարսուտում են նաև միջնադարում: Այսպես, Դվինում ներկայացված են նման ճրագների նաև միջնադարյան օրինակները՝ օժաված փոքր պոչուկով կամ ուրարտական ճրագների նման միջնորմով⁵⁷:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի մաքուր, միատարր, կարմրագույն

կավից պատրաստված, արտաքուստ սև լաքանման քսուկով պատված, բարձրորակ թրծուսով, նրբախեցի սրվակի բեկորը: Սա թե՛ որակապես և թե՛ արաարին հարդարաւոր առանձնանում է Դվրնի տեղական խեցեղենից և սերտորեն աղերսվում Արմավիրում, Արտաշատում հայտնաբերվող, հավանարար, փոքրասիական հելլենիստական նկարոններից ներմուծված, անոթների նման նրբախեցի բեկորներին⁵⁸:

Ինչպես տեսանք, Դվրնի հելլենիստական ժամանակի խեցեղենի հավաքածուն ներկայացված է բազմաթիվ գունազարգ նմուշներով: Վերջիններս ևրեսապատված են տարրեր, բաց դույնի ներկերով, իսկ պատկերազարդված և փայլեցված՝ որպես կանոն մուգ և վառ գույներով: Դունազարգ խեցանոթների գարգապակերները ըստ իրենց ընույթի կարելի է դասակարգել երեք հիմնական խմբերի՝ երկրաչափական, ռուսական և կենդանական:

Երկրաչափական բնույթի զարդապատկերներ.

ա) ուղիղ գոտիներ՝ միմյանց ղուգահեռ կամ հորիզոնական, անկյուններ կազմող, և որպես համակենարոն շրջանագծեր:

բ) ալիքաձև, ղիգղագաձև, սլաքաձև, կիսաշրջանաձև, եռանկյունաձև ճառագայթաձև զարգագոտիներ,

գ) իրար մեջ գծված՝ եռանկյունիներ, կիսաշրջանակներ, ցանցազարգ շիղանկյունիներ, հորիզոնական գոտիների միջև պատկերված ցանցկեն կամ եռանկյունազարգեր և այլն:

Քուսական բնույթի զարդապատկերներ.

ա) ծաղիկներ և այլ ռուսական զարգեր,

բ) ծառ հիշեցնող ոճավորված պատկերներ:

գ) ռուսական զարգեր՝ ուղիղ և ալիքաձև գոտիների համադրությամբ: Կենդանական բնույթի զարդապատկերներ.

ա) խոշոր եղջերավոր կենդանու ոճավորված պատկերներ,

բ) թռչունների պատկերներ՝ երկրաչափական ընույթի ուղիղ գծերով կազմված կամարների, ուղիղ և ալիքաձև գոտիների համագրությամբ:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող հավաքածուին ընորոշ են հատկապես երկրաչափական բնույթի զարգապատկերները, ավելի ստույգ՝ ալիքաձև գոտին, որը հանդես է գալիս խեցանոթների վրա պարզ և բարգ տարբերակներով՝ թե՛ առանձին և թե՛ այլ երկրաչափական, ռուսական, կենդանական բնույթի զարգապատկերների համագրությամբ:

Վերոհիշյալ ռազմարնույթ զարգապատկերները կատարելիս օգտագործված է բազմերանգ ներկապնակ.

1. սև՝ սև, մոխրագույն,

2. սպիտակ,

3. կարմիր՝ կարմիր, բալագույն, վարգազույն,

4. դեղին՝ գեղին, նարնջագույն,

5. շագանակագույն՝ շագանակագույն, սրճագույն, դարչնագույն:

Դիտողությունները ցույց են տալիս, որ խեցանոթների վրա հանդես են

գալիս ինչպես մի գունախումբի՝ բաց և մուգ երանգները ներդաշնակ (դուր- նագույնի վրա՝ շագանակագույն, սրճագույն, մոխրագույնի վրա՝ սև, վար- դագույնի վրա՝ կարմիր, բալագույն, դեզնավունի վրա՝ նարնջագույն)։ այն- պես էլ տարբեր խմբերի գույնային երանգները՝ իրարամերժ համադրությամբ (սպիտակի վրա սև, կարմիր, սրճագույն, նարնջագույնի վրա՝ սև, կարմիր, շագանակագույն, մոխրագույնի վրա՝ մուգ շագանակագույն)։

Պարզվում է իշխողը նարնջագույնի վրա՝ սև և կարմիր գույների իրա- րամերժ համադրություն է։

Քննվող խեցանոթների ձևի և զարդապատկերի վերլուծությունը մաշ- նանշում է, որ յուրաքանչյուր զարդապատկեր հանդես է գալիս անոթի վրա ինչպես առանձին տարր կամ մոտիվ, այնպես էլ հաճախ զուգորդ- վելով միմյանց ստեղծում հորինվածքային փոխադարձ կապ, արժեքավո- րելով անոթը գեղարվեստական տեսանկյունից։ Այստե՛հանգերձ, յուրաքան- չյուր զարդապատկեր, անկախ իր բնույթից, ավարտուն հորինվածքային լու- ծում ստանում է անոթի այն մասում, որը ձևարանական տեսակետից ընդ- գծված է։ այսպես՝ տափաշշերի, կարասների ուռուցիկ իրանի կենտրոնում, ըմպանակների բարձր պսակների, թաս-քրեզանների շրթնամասերի վրա և այլն։ Այսպիսով առկա է անմիջական կապ անոթի ձևի և զարդապատկերի միջև։ Եթե անոթի ավյալ ձևի շնորհիվ հնչում է զարգագոտին, ապա ձևն իր հերթին ընդգծվում է վերջինիս միջոցով, որտեղ մեծ գեր է կաարում նաև ճիշտ ընտրված գունային գամման։ Ուստի զարդապատկերի հորին- վածքային լուծումները ունեն ոչ միայն գեղարվեստական նպատակ, այլև ընդգծում են անոթի ձևը, իսկ վերջինս իր հերթին բացահայտում է նաև անոթի կիրառական նշանակությունը։ Յուրաքանչյուր խեցանոթ հանդես է գալիս ձևի, զարդապատկերի, գույների և կիրառական նշանակության տես- քակտելի միասնության մեջ։

Եվ ինչպես վերը ներկայացվեց, Դվինի խեցանոթները հենց այդ միաս- նության մեջ ազդեցվում են Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջ- ղանի խեցեղենին, կազմելով վերջինիս օրգանական մասը, որը և հնարու- վորություն է ընձեռում երևան բերել ընդհանուր գծեր նաև Հելլենիստական աշխարհի նման գունազարդ խեցեղենի հետ։ Այսպես, Դվինի հավաքածուին այնքան բնորոշ երկրաչափական բնույթի զարդապատկերները (նեղ և լայն գոտիները, համակենարոն շրջանագծերը, ալիքաձև ժապավենները) երևան, են գալիս նաև Ուլլիսցիխում (Վրաստան) և նրա շրջակայքից, Ագրեջա նում՝ Խանլարից և Միլի տափասանի բլուրներից, Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերից, Սիրիայի՝ Անախթե, Կիլիկիայի՝ Տարսուս, Փոքր Ասիայի՝ Պերգամոն քաղաքներից, Հունաստանից՝ Աթենքի Ագորայի և Կորնթոսի հել- լենիստական շերտերից⁵⁹։

Նյութի մանրակրկիտ վերլուծությունը մատնանշելով, հատկապես Ար- տաշատի մ.թ.ա. II—I գգ. խեցեգործական կենտրոնի մեծ ազդեցությունը Դվինի քննվող բնագավառի արտադրանքի վրա և բացահայտելով, ինչպես վերը ներկայացվեց, բազմաթիվ ընդհանրություններ թե՛ ձևերի, թե՛ զար- դապատկերների, ի հայտ է բերում նաև առանձնահատկություններ, որոնք

խսկ ընորոշում են Դվինի արտադրանքի ինքնուրույնությունը: Արտաշատի առևտրատնտեսական և մշակութային առնչությունները Մերձավոր արևելքի, Միջերկրական ծովի արեւելյան ավազանի, Փոքր Ասիայի հոնիական-հելլենիստական կենտրոնների հետ իր նշանակալից ազդեցությունն է թողել նաև նրա խեցեղործության վրա: Ոտար խեցեղենի ներհոսքը այստեղ՝ ինչպես արդեն նշել են մասնադեմները, ազդեց ոչ միայն տեղական խեցեղենի տոնանձին աիպերի վրա՝ մասամբ կերպարանափոխելով դրանք, այլև տվեց մինչ այդ Հայաստանին անհայտ մի շարք ընդօրինակումներ («ձկան փսեններ», ունգվենտարիումներ, գուռուսներ, սկյութոսներ և այլն), փոխառնվեցին նաև զարդածեկեր⁸⁰, Բնականաբար, Արտաշատի խեցեղեն արտադրանքի վրա ակնառու է ներմուծված խեցեղենի զգալի ազդեցությունը, մի բան, որը նման ցայտունությամբ չի ընդգծվում Դվինի անտիկ խեցեղենը բուսամասիբելիս, քանի որ վերջինս կրում է ավելի «տեղական-հելլենիստական» կերպարանք: Բացահայտ են նաև գունազարդման և զարդապատկերների առանձնահատկությունները: Այսպես, Արտաշատի խեցանոթները նկարազարդելու նպատակով դրանց մակերեսը երեսապատվել է անգորի խիտ լուծույթով, ներկվել և նոսրացվել է սառնալուծ որակյալ, ընտիր մի փայլեցում, որի վրա արված զարդապատկերները, ձուլվելով ընդհանուր ֆոնի հետ, թողնում են լաթապատ անոթի ապավորություն (սա ակնհայտ է. հատկապես, կավանոթների զիզնավունից մուգ դարչնադույն երանգի վերափոխվող ֆոնի վրա): Մինչդեռ Դվինի գունազարդ անոթների մակերեսը մշակված է անգորի ավելի նոսր լուծույթներով, թեթեակի փայլեցված և վերջինիս նկարազարդումները ընդգծվում և սվելի՛ցայտուն են հնչում ընդհանուր ֆոնի՝ սրտ նշեմք, որ նման գունազարդմամբ անոթներ առկա են նաև Արտաշատում, սակայն սրանց մեծ մասի մակերեսը նույնքան հարթ չէ և հենց «փշոտ» մակերեսով տարբերվում են Դվինի խեցեղենից: Ի տարբերություն Դվինի, Արտաշատի գունազարդ խեցեղենը թե՛ զարդապատկերներով և թե՛ գույներով խիստ հագեցված է: Այսպես նույն անոթի վրա առկա են ոչ միայն ասրատեսակ զարդապատկերներից կազմված միմյանց հաջորդող գոտիներ, այլև այդ գոտիները կազմող յուրաքանչյուր զարդապատկեր իր մեջ կրում է մեկ ուրիշը, ինչպես օրինակ՝ միմյանց հատող և անկյուն կազմող զույգ ուղիղ գծերը լրացվում են հորիզոնական գծիկներով, իսկ զույգ ոլորածն շղթան՝ ցանցկեն, գծազարդով, կետազարդով կամ ուղղակի լցվում գույնով, ձվածիր պատկերների մեջ ի հայտ են գալիս գույնով լեցուն և նոսնկյունիներ, ցանցկենի մեջ՝ կետազարդ, եղենազարդ և այլն⁸¹: Այս զարդածեկերը նման համադրություններով ընդհանրապես բացակայում են Դվինի անոթների պարզ և հստակ զարդագոտիներում: Ի լրացումն այս բոլորի, Դվինի խեցեղենը ցուցարբերում է ինքնուրույնություն ունեցող նմուշների, այսպես՝ օգակավոր ոտք-նստուկով սեուտեղի ավելի վազ գունազարդ օրինակի (Արտաշատում որանք հայտնի են միայն մ.թ. I—II դդ. և ունեն արտաքին այլ հարգարում), ցլագուլի կանթերով օժտված գունազարդ կարասների, ինքնատիպ թուխապատկերներով նկարազարդված տափաշների առ-

կայութիւն, միաժամանակ նաև, արդեն վերը նշված գունաղարդման և դար-
դասատկերների առանձնահատկութիւնները շնորհիվ:

Դվինի քննարկվող ամբողջ նյութի թվագրումը՝ մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ., ի-
րականացվում է, ինչպես հումապատսսիան հնագիտական շերտի և համա-
ժամանակյա դամբարանադաշտի առկայութեամբ, այնպես էլ նյութը վեր-
լուծելիս Հայաստանի և Հելլենիստական աշխարհի նույնաաիպ խեցեղենի
հետ ունեցած աղերսների և առնչութիւնների շնորհիվ:

Յ. ԶԱՐԴԵՐ, ԿՆԻՔՆԵՐ, ԴՐԱՄՆԵՐ

Ուշադրութեան են արժանի Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի գաւ-
բարանադաշտից՝ կարասային թաղումներից հայտնարեւրված դարդերը:
Դրանք ապարանջաններ են, մատանիներ, աշխարհօղբեր, շքասեղներ, կոճակներ,
ուլունքներ, կնիքներ և այլն⁶²:

Ապարանջանները և մատանիները բրոնզյա պարզ օղակներ են, երբեմն
ծայրերը միմյանց շրջված, իսկ հաստ մի բնկոր, ըստ երևութիւն, պատ-
կանել է տքի ապարանջանի (ընդ որում նման հաստ ապարանջաններ
հայտնարեւրվել են Մինդեշաուրի կարասային թաղումներից)⁶³ (տախա. XXV,
5, 6, 8, 14): Նորաշենում, կարասային թաղումից հայտնարեւրվել է բրոն-
զե ձուլածո, մանկական ապարանջան՝ ծայրերը ոճավորված օձի տափակ
գլուխներով (տր. 5,5 սմ), (տախա. XXV, 7): Օձագլուխ վերջավորութիւն-
ներով ապարանջանների ավանդական արադրութիւնը Հայկական լեռ-
նաշխարհում սկսվում է դեռևս մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներից
և նույն սովանդութի ուժով հարատեւում անգամ միջնադարում⁶⁴: Արաշա-
տի, Գառնիի, Օշականի հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասային
թաղումներից հայտնարեւրվել են նման ապարանջաններ, երբեմն օձերի ավելի
ռեալիստական պատկերմամբ⁶⁵: Օձագլուխ ապարանջանները, բացի սոսկ
դարդ լինելուց, հավանաբար, ունեցել են նաև պահպանիչ նշանակութիւն՝
կապված օձի պաշտամունքի հետ:

Ականջօղբերը նույնպես բրոնզից են՝ պարզ օղակներ են, երբեմն ակո-
սադարդված և սուր ականջակալով (տախա. XXV, 9, 12): Բրոնզից պատ-
րաստված շքասեղները թերի են, կոտրված: Համեմատարար լավ են պահ-
պանվել վարպետորեն պատրաստված գնդաձև փոքր զլխիկով, վերին մա-
սում՝ երկու կողմից ուռուցիկ նեղ գոտիներով բոլորված շքասեղները
(տախա. XXIII, 4, տախա. XXIV, 2, տախա. XXV, 15): Շքասեղները հան-
դուցյալի անբաժան իրերից են նաև Արտաշատի, Գառնիի, Մինդեշաուրի կա-
րասային թաղումներում⁶⁶, Հետաքրքիր են պղնձե կոնաձև կոճակները, ո-
րոնք հատուի են նաև Գառնիի կարասային թաղումներից⁶⁷:

Բրոնզից, երբեմն էլ ցածրորակ արծաթից վերահիշյալ նման պարզ դար-
գեր մեծ թվով հայտնարեւրվել են տշ միայն Հայաստանի (Գառնի, Օշական),
այլև ներկայիս վրաստանի (Պարցխանականևի, Գափնարի), Ազրբեջանի
(Մինդեշաուր) տարածքում հայտնի հելլենիստական գարաշրջանի կարասա-
յին թաղումներից⁶⁸: Այսուհանգերձ, բրոնզե ալգորիմայ պարզափույն դար-

գերը, որոնք ընտրող են դեթե ընտրող դարաշրջաններին, շեն կարող օգնել քննվող թաղումների թվագրմանը: Այդ տեսակետից ավելի ուշագրավ են ագաթե կախիկներով արծաթե քունքի օղբեր և ուլունքները:

Քննվող հավաքածուի մեջ կարեոր տեղ են գրավում ցածրորակ արծաթից պատրաստված, ադաթե նուրբ կախիկներով, քունքի շրջանաձև օղբեր (տախտ. XXIII, 3, տախտ. XXIV, 4, 5): Ագաթե կախիկները ժամանակին ընտրող կաթիլանման ուլունքներ են, որոնք վերին մասում ունեն թելի անցքեր: Դվինի քունքի օղբեր հար և նսան են Գառնիի և Արտաշատի կարասային թաղումներում հայտնաբերված ականջօղբերին: Վերջիններս, բնականարար, ունեն ավելի փոքր տրամագիծ և ներկայացնում են բրունդե օղակի և ապակու շաղախից պատրաստված կաթիլանման ուլունքի գուգակցում: Գառնիի և Արտաշատի այս ականջօղբերը գտնվել են ապակե բաղամանիստ կնիքների և հելլենիստական ժամանակին ընտրող ուլունքների հետ և թվագրվում են մ.թ.ա. II—I գդ.⁶⁹: Մ.թ.ա. առաջին հազարամյակե վերջին քառորդով են թվագրվում Խընրսիի (Աղբեջան) դամբարանադաշտից հայտնաբերված արծաթե նման ականջօղբերը:

Այսպիսով, Դվինի քունքի օղբեր ևս կարելի է թվագրել մ.թ.ա. II—I գդ., որը ճշտվում է նաև նույն կարասում հելլենիստական ժամանակի քարե սկարաբոիդի (սքրարդեզ) առկայությամբ:

Բաղմաքանակ և բաղմաձև են ուլունքները, որոնք պատրաստված են կիսաթանկարժեք քարերից (սարդիոն, խալկեզոն, հասպիս, գիշեր-գագա), Տետաղից (րոռնդ), ապակուց, այլ նյութերից (կրաքար, ոսկր, խեցի) և տարբեր նյութերի գուգակցումից (ապակի՝ ներսից ոսկեգծոված) (տախտ. XXIII, 1, 2, 7, տախտ. XXIV, 1, 3, 6, 7, տախտ. XXV, 10, 11, 13): Ուլունքների մեծագույն մասը հիմնականում ունի պարզ երկրաչափական ձևեր՝ դնդաձև, գլանաձև, տակառաձև, շրջանաձև, սկավառակաձև, ոսպնյակաձև, երկկոնաձև, քառանկյունի, կան նաև բարդ՝ կաթիլաձև, սլաքաձև՝ սրբարդեզի նման (սկարաբեզ) և այլն:

Հայտնաբերվել են ընգամենի 39 սարդիոնե ուլունք՝ գնդաձև (մանր ու խոշոր), գնդաձև երկու կողմից սեղմված, գլանաձև, քառանկյունի բաժանարար՝ երկայնքով բացված երեք նուրբ անցքով, եռաշար մանր ուլունքաշարի համար: Սրանք կիսաթափանց և թափանցիկ են, բաղմագույն՝ բաց վարգագույն, կարմրավուն, շագանակագույն, սուգ րուլագույն (հատկապես խոշորները): Սարդիոնե ուլունքներ մեծ թվով հայտնաբերվել են նաև Գառնիի կարասային թաղումներից⁷¹: Խալկեզոնից պատրաստված սրբաբզեղաձև 5 ուլունք բաց և մուգ մոխրագույն են՝ երկնագույն երակնէրով: Կարակտորեն հղկված հասպիսե գնդաձև ուլունքները՝ մուգ կարմիր գույնի են, վրան՝ մանր, սև խայտեր և թելանման մոխրագույն երակներ կամ ոսկրագույն՝ պուտերը վարգագույն: Պահպանվել են բարձրորակ գագատից (գիշերից) պատրաստված տակառաձև և տակառաձև-երկկոնիկ ուլվագծով ուլունքներ հայելանման մակերեսով:

Հավաքածուի մեջ կան որոնգե պարզ շրջանաձև ուլունքներ և մեկ՝ նույնպես բրունդե բաժանարար-երկգլանանի ուլունք, որը ձևով աղբրովում է

սերոն Գերեսի (Վրաստան) մ.թ.ա. I գ. գամբարանագաշտից գտնված նման ձևի բաժանարարին⁷²:

Առանձին խուսր են կաղմում ապակուց և ապակու շաղախից պատրաստված ուլունքները, որոնք թե՛ իրենց ձևերով (գնգաձև, գլանաձև, սկավառակաձև, ոսպնյակաձև, երկկոնաձև, սլաքաձև) և թե՛ գույներով (գեղ-նավուն, երկնագույն, փիրուզագույն, կապույտ, սև) հարում են ոչ միայն Հայաստանի (Գառնի, Օշական), Աղբրեջանի, Վրաստանի, այլ նաև Հյուսիս-մերձսևծովյան ընկալալայրերից և գամբարանագաշտերից ձեռք բերված հելլենիստական գարաշրջանի ուլունքներին⁷³:

Պարզ գլանաձև տարբեր երկարության ուլունքները ստացել են «ապակե շաղախից պտտրաստված երկար խողովակը կտրատելով»: Հետո սառը հողման ենթարկելով: Ելուստավոր ուլունքները պտտրաստվել են շղթայաձև կաղապարում և հետո առանձնացվել միմյանցից: Սրանք հիշեցնում են Գառնիի կարասային թաղումից հայտնաբերված նման ուլունքը, որն ի գնպ նույն կարասում հայտնարերված ձվաձիւր ս.սլակե կնիքի շնորհիվ թվագրվում է մ.թ.ա. I դարերով⁷⁴:

Հելլենիստական գարաշրջանի հուշարձանների հետ առնչվում են նաև բաղմագույն ապակուց պտտրաստված և ղարղարված ուլունքները: Կան տա-նասաձև երկարավուն ուլունքներ, որոնց մուգ մոխրագույն միջուկով լայնակի անցնում է ըղմաշերտ ղարդ, կաղմված տարբեր խտությամբ դասավորված, բազմագույն (սպիտակ, դեղնավուն, երկնագույն, շագանակագույն), մանր թելերից: Սրանք ներթափանցելով և ձուլվելով միջուկին ստեղծել են գունային բնական ներդաշնանություն: Առկա են նաև տակառաձև, բայց սև փայլուն մակերեսով, միջուկի կենտրոնով լայնակի անցնող սլաղերտ՝ ժապավենաձև, բաց գեղնավուն գարգազոտիով ուլունքներ: Վերջիններս տղերսվում են նույնպես բաղմագույն ապակուց պտտրաստված նման ձևի ու գույնի հյուսիս-մերձսևծովյան ուլունքներին⁷⁵:

Բաղմագույն ապակե ուլունքների թվին են պատկանում ակնուլունքները: Իմ նում հայտնաբերված այս կարգի ուլունքները տարատեսակ են: Ամենապարզ ձևով ղարգարված են սպիտակ պտտերով գնգաձև ակնուլունքները: Նման խայտավոր ուլունքներ ստանալու համար արգենի ձևավորված միջուկը տաքացնում և փափկեցնում էին և ընդելուղում ցտնկացած գույնի ապակու կաթիլներով: Ոսկայն այս խմբում կան նաև գնգաձև ակնուլունքներ, ընդելուղված կապույտ գույնի բարդ բաղկացուցիչ աչքերով: Այս ողակավոր, կապույտ բիրով աչքերն առանձին պտտրաստել են սպիտակ սկավառակի վրա: Հետո միայն մտցրել տաքացված, բայց արդեն ձևավորված միջուկի մեջ, որից վերջինս հաճախ կորցնում էր նախկին տեսքը: Նման ակնուլունքներ հայտնարերվել են Արտաշատի, Գառնիի հատկապես հելլենիստական գարաշրջանի թաղումներից⁷⁶:

Հետաքրքիր են ոսկեգույն փայլով գնգաձև, երկու կողմից սեղմված և երկկոնաձև ուրվագծով ներգիրավոր ուլունքները: Մետաղե ներդիրով ապակին անտիկ աշխարհին քաջ ծանոթ է և լայնորեն կիրառվել է ապակեգոր-

ծության մեջ ընդհանրապես⁷⁷: Ուսումնասիրողները երկկոնիկ, ոսկեղօծ նուրբ ուլունքները համարում են զուտ հելլենիստական դարաշրջանի արտադրանք: Ուշագրավ է, որ նույնը դիտվում է նաև հյուսիս-սերձսեծովյան նման ուլունքների հավաքածուներում⁷⁸:

Առկա են նաև այլ նյութերից պատրաստված՝ կրաքարի տանառածե, քառանկյունի բաժանարար, ոսկրի գլանաձև ուլունքներ և այլն:

Այս հավաքածուի մեջ կան երեք կաուրը լսեցիներ: Սրանք հստակ են հաճախ կարասային թաղումների իրերի շարքում: Խեցիները հավանաբար բերված են Միջերկրական ծովի ափերից: Սրանց, ակնուլունքներին, հաճախ նաև քարե ուլունքներին վերագրել են հմայական զորություն, և կլրառել որպես հուսուլթ՝ «չար աչքից» պահպանելու համար, իսկ ավյալ դեպքում գուցե երկալզել է իբրև հողու պահպանության սիշոց:

Հեաաքքեր է իլիկի գլուխ հիշեցնող կոճական:Նան քարե ճարմանդր, որը քննչող ժամանակին բնորոշ հանդերձանքի անհրաժեշտ մանբաւաս լինելով, հաճախ է հայտնաբերվում թե՛ Դաոնիի և թե՛ Աւտաշատի թաղումներում⁷⁹:

Դվինի դամբարանադաշտի կարասային թաղումներից ձեռք բերված զարգերը ուշագրավ տվյալներ են: Թեև վերը ներկայացված հավաքածուն հարուստ չէ, սակայն հատկանշականն այն է, որ ձեռով, մանրամասներով, մշակուսով և, վճռապես, ողջ նշանակությամբ խիստ բնորոշ է հելլենիստական դարաշրջանի այս ձևի թաղումներին ընդհանրապես: Տեսնում ենք նաև, որ Դվինի առանձին կարասային թաղումներից ձեռք բերված նյութերը միմյանցից չեն սարբերվում, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս ոչ սիայն հնադիտական ամբողջ նյութի միասնական վերլուծության, այլև անվերապահորեն հաստատում է, որ Դվինի դամբարանադաշտը որոշակիորեն պատկանում է մի դարաշրջանի:

Վերը ներկայացված նյութի թվագրումները մեկ անգամ ևս թույլ են տալիս Դվինի մեղ հայտնի դամբարանադաշտը համարել մ.թ.ա. I — մ.թ. I դդ. հուշարձան: Առաջարկված թվագրումը հաստատում են նույն դամբարանադաշտից՝ կարասային թաղումներից, ձեռք բերված խեցեղենը, կնիքները:

•
•

1950 թ. միանավ տաճարի արևելյան մասում հայտնաբերված կարասային թաղման մեջ՝ հանդուցյալի անձնական իրերի հետ հայտնաբերվել են նաև երկու կնիք (տախտ. XXIII, 5, 6):

Դրանցից մեկը, հասպիս հիշեցնող կանաչավուն քարից պատրաստված բաղմանիստ կնիք է, որը երկայնքով ունի թելի անցք (տախտ. XXVI, 2): Փորագրված ներքին մակերեսի շափերն են՝ 1,5×1,48 սմ: Սյուսեն՝ հեծյալի և հետևակի մեծամասրան է. երկուսն էլ դիմված են նիդակներով, հեծյալին աջակցում է նաև ձիու կողքին պատկերված հարձակվող շունը: Ձիու թամբին նստած հեծյալը՝ աջ ձեռքում բռնած նիդակով հարվածում է

հետիոտների գլխին: Պատկերված է միայն հեծյալի վերին կեսը, կլոր գլուխը զուրկ է գիմագծերից ու գեմքից, իսկ հագուստն իսպառ րացակայու՞ է: Հեռակալը պատկերված է հեծյալի գիմաց մարմնով մզված գեպի հակառակորդը՝ մեկը առաջ թեթևակի ծալած, մյուսը ետ ձգած ոտքերի գիրքով: Երկու ձեռքով նա բռնել է նիզակը և ուզել գեպի ձին: Ձին պատկերված է թռիչքի պահին, առջևի ոտքերից մեկը մյուսից բարձր. հետևի վերջավորութունները վատ են նշմարվում:

Հիշյալ կարասային թաղումից հայտնաբերված մյուս կնիքը սկարաբուխի է, պատրաստված է սարգիոնից ու երկայնքով ունի թելի անցք (տախտ. XXVI, 3): Կնիքի ներքին հարթ մակերեսի (չափերն են՝ 1,5×2 սմ) վրա պատկերված է ձվածիր վահաններով և նիզակներով զինված երկու հետլուստ նի մենամարտ: Հակառակորդները նույնատիպ են՝ կլոր, անդեմ գլուխով, երկար վզով, կարճ իրանով և ոտքերով, առանց հագուստի:

1961 թ. Դվինի միջնաբերդում վաղ միջնադարյան ակնագործի արհեստանոցի մոտ պատահական հայտնաբերվել է լավ պահպանված րազմանիստ կնիք (տախտ. XXVI, 1): Այն պատրաստված է կիսաթափանց, հյութեղ կարմրավուն սարգիոնից, երկայնքով ունի թելի անցք: Փորագրված է կնիքի ներքին ուղղանկյուն մակերեսը (չափերն են՝ 1.0×1.9 սմ), սյուսե է՝ հեծյալի և հետևակի մենամարտը, երկուսն էլ զինված են նիզակներով (հետևակը հակառակ վահանով), փորձում են խոցել միմյանց: Հեծյալը պատկերված է ջարժման մեջ՝ ձիու թամբից փոքր-ինչ վեր բարձրացած՝ ոտքը ձիգ վիճակում, իսկ գլխից վեր՝ աջ ձեռքով պարզած նիզակը պատրաստել է հարվածի: Հագուստը պատկերված չէ, բացի եզերը գուրս ոլորված փոստայր գլխարկից: Դեմքի վրա ընդգծված են սրածայր քիթն ու մորուքը: Հեռակալը պատկերված է հեծյալի դիմաց՝ ձախ ոտքը թեթևակի առաջ ծալած, ձախ ձեռքին ձվածիր վահանով. նա իր աջ ոտքը հետ է ձգել և աջ ձեռքում, գրեթե գլխարկի բարձրությամբ, բռնել է նիզակ և ուզել ձիու ճակատին: Հետիոտների վրա ևս հագուստ չի նկատվում, ուրվագծված են միայն գլխարկի սրածայր կզրը, իսկ գեմքին՝ սուր քիթն ու մորուքը: Հեծյալի ձին ծառս է եղել օգուտ, առջևի ոտքերից մեկը մյուսից ավելի վեր է բարձրացել, նման դիրքերում են գտնվում նաև հետևի վերջավորութունները: Երկարավիզ ձիու գլուխը, ցցված ականջով և կիսարաց երախով, ուզված է դեպի հետևակը: Մարմնի վրա ընդգծված են հատկապես գավակը և ծածանվող երկար պուշի:

Վերը քննարկված կնիքները իրենց ձևով (րազմանիստ, սկարաբուխի) և թեմաների ընտրությամբ հարում են առաջին հերթին այսպես կոչված «հունա-պարսկական» կնիքների խմբին: «Հունա-պարսկական» անվան ներքո առաջին անգամ, դեռևս գարասկզբին, գերմանացի հնագետ-դասուսան Ա. Ֆուրտվենգերը առանձնացրեց փոքրասիական կնիքների հատուկ մի խումբ, դնելով այն աշխույժ շրջանառության մեջ, որը ընդհուպ այսօր առիթ է առիս մասնագետ գիտնականների բազմաթիվ կարծիքների՝ հաճախ հակասական, նորանոր մեկնությունների և ենթադրությունների³⁰:

Հարցի այդ աստիճանն պրորբնատիկ գառնալը խիստ ընկալն է, քանի որ այս կնիքները ծագել են սինչհելլենիստական Արևելքում (մ.թ.ա. V—IV դդ. սահմանագծին), այն է՝ Փոքր Ասիայում, որտեղ հանդիպելով րախվում, միաձուլվում էին ժամանակի երկու, մի կողմից Արևմուտքի (հունական աշխարհ), իսկ մյուս կողմից՝ Արևելքի (Աքեմենյան պետություն) զորքազարկությունները: Ստեղծվում էր նոր մի որակ, նոր մի պատկերաձև, ոճ, հագեցած այս երկուսի տարրերով, տեղական-փոքրասիական հենքի վրա, որի արհեստանոցներում պատրաստվում էին գրանք: Հետևաբար, հասկանալի պատճառով, այս խմբի կնիքները ուսումնասիրող մասնագետները տարակարծիք են: Նրանց մի մասը (Ա. Ֆուրտվենգլեր, Զ. Ռիխտեր) դրանց ստեղծման հեղինակային առաջնությունը շնորհում է հույներին, իսկ մյուս՝ ավիլի սովալը մասը (Ժան Գե Ֆուրվիլ, Ա. Մորգատ, Տ. Կնիպովիչ, Մ. Մարսիսովա, Վ. Պավլով), շանսեսելով հունական արվեստի աղբյուրները, հեղինակային մենաշնորհը վերագրում է պարսիկներին⁸¹: Կարծիք է հայանվել նաև, որ քննարկվող տիպի կնիքները պատրաստվել են կիլիկիայում⁸²: Վերջին տասնամյակի մասնագետներից Ն. Մ. Նիկոլյանն է, որ այս տիպի կնիքները համարում է Աքեմենյան պարսկական պետության ժայռամասային շրջանների «խառը» ընույթի մի գործ, ստեղծված փոքրասիական՝ արևելյան հիմքի վրա, իր մեջ միաձուլած ե՛ հունականը, ե՛ պարսկականը, իսկ պարսկական և ռուն տեղական-սովանդական աարրերի արտացոլումը նա անսնում է Անգրկովկասում հայտնարերված ռաղմանիսաների պատկերների մեջ, համարելով դրանք փոքրասիական ռաղմանիսաների յուրատիպ ոճով ստեղծված, մի տարաանսակ⁸³:

Իր ավանդական ընույթով ուշագրավ է հատկապես սկարբերոգի պատկերը (տախտ. XXVI, 3), որը կառուցված է երկհակադրության վրա: Այստեղ հակամարտությունը հանդես է գալիս ճիշտ միասնական և նույնակերպ հերոսների միջև, որոնք իրենց կոնֆիգուրացիայով, սյուսյերաձևի ընգհանուր ոճով, վերացարկված և ընդհանրուցված գծերով, հատկապես շեշտված ձեռքերով և համեմատարար կարճ ոտքերով հիշեցնում են Սյունիքի ժայռապատկերների այն դույզերին, որոնք համարվում են «Երկվորյակ» աստվածությունների պատկերները «Երկվորյակ» ստեղծությունները ներկայացնող պատկերները՝ իրենց մագուկան նշանակությամբ հանդես են դալիս Հայաստանում դեռևս մ.թ.ա. II հաղարամյակից սկսած, Սյունիքի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում, կիրառական արվեստի հուշարձաններում, հենց Դավինում՝ մ.թ.ա. I հաղարամյակի դամրանարարի վրա և այլն⁸⁴:

Դավինի կնիքի վրա, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես «Երկվորյակ» աստվածություն է պատկերված, ըստ հակասության՝ հակամարտության պահին: Սրա փայլուն արտացոլումներն են «Սասնա ծռեր» դյուցադնավեպում «Երկվորյակ» աստվածությունը կերպարանավորող երկվորյակ դյուցադններ՝ Սանասարի և Բաղգասարի միմյանց հետ ընգհաման անսարանները:

«Նկանգար ինչ նեղացած,

դիրար տրորած,
Մեկ մեկելի աչքեն ելած,
Կ'ուզեն, մեկ ըղմեկ սպանեն» և այլն⁸⁵,

Այսպիսով քննվող կնիքը ունի խոր տեղական և ավանգուական արմատներ: Եվ, քանի որ կնիքները օգտագործվել են ոչ միայն որպես այդպիսին, այլև որպես ղարգ կամ հուռուք շար աչքից պահպանելու համար, ուստի այս կնիքը իր պատկերի մոգական նշանակության շնորհիվ, մասնաջան հավանականությամբ, ֆունկցիոնալ առումով հանդես է գալիս որպես կնիք հուռուքի:

Դվինի բաղամանիստ կնիքների վրա հեծյալի և հետիոսնի մենամարտի պատկերները նույնպես կառուցված են երկհակագրության վրա (տախտ. ՏՃՎԼ, 1, 2): Ամենայն հավանականությամբ, այդ մենամարտի մեջ թուքը ված է հին առասպելի վիպականացած մոտիվ, երբ հերոսը ձիու վրա (մյուս դեպքում՝ նաև շան ուղեկցությամբ, որն ավելի է ընդգծում հերոսի առավելությունը) հանգես է գալիս հայրենի արգար ե ճշմարիտ, իսկ հետիոսն՝ հակառակորդ: Եվ ինչպես գտնում են մասնագետները, նույնասյուժե «հունա-պարսկական» կնիքների վրա, որ ձիավորը, պարսիկ հերոսն է, իսկ հետիոսն՝ օտարը (հույն, սկյութ, լիկիացի), ուստի այս գաղափարական հիմքը պետք է ձևավորված լիներ հենց իրանական միջավայրում կամ իրանական կուլտուր-քաղաքական ազդեցության տակ գտնվող երկրներում:

Սակայն, ի տարբերություն Դվինի կնիքների, մ.թ.ա. V—IV գդ., այսինքն՝ աքեմենյան ժամանակաշրջանի «հունա-պարսկական» խառը ոճով ստեղծված կնիքները նախ հիմնականում գրվադված են հատուկ եղանակով*, արտացոլում են որոշակի ուղագրական մանրամասներ (հերոսները հանգես են գալիս արևելյան՝ պարսկական հանդերձանքով, ձիերը հանգուցակապ պոչերով), իսկ ձիերը պատկերված են մեծ մասամբ քառատրոփ վաղքի վիճակում⁸⁶: Մինչդեռ Դվինի կնիքների վրա մարտիկները և կենդանական պատկերները իրիստ ոճավորված են, վերացարկված և պատկերված ընդհանրացված գծերով. շեշտված է հատկապես այս կամ այն պատկերի որևէ էական հատկանիշ, օրինակ՝ ձիու մեծ ռացված անրնական հրախը, կովողների նույնքան անրնական սրածայր մորուքները ու երկար ըթերը, տձի դուլինները, չհանդերձավորված մարմինները, որոնք փաստորեն արտա-հայտում են գեղարվեստական սեփական սկզբունքներ: Ուշագրավ է, որ մենամարտ պատկերող տեսաբանները, կատարված այս նույն ոճական սկզբունքներով, այսինքն՝ ընդհանրացված և սխեմատիզացիայի ենթարկված, հանգես են գալիս նաև եվրոպական հավաքածուներում պահվող որոշ կնիքների վրա⁸⁷: Սրանց ուսումնասիրությունը (գտնելով ժամանակագրական և աշխարհագրական գործոնների կապակցության մեջ) անգլիացի հնագետ Ջ. Բորդմանին բերում է այն եզրահանգման, որ վերջիններս պատկանում են «հունա-պարսկական» կնիքների շարքին, ընդհանրապես կատարված են ժամանակագրորեն հաջորդող մի ոճով, որը կրում է հունական աննշան աղ-

* С помощью круглого сверла—рундперля.

ղեցութիւն և բնորոշ է հատկապես արևելյան տարածքից ծագած բաղմանիստներին:

Այսպիսով, Ջ. Բորգմանը քննարկվող ոճը համարում է հետաքեմենյան, որը հավանաբար շարունակվել է նաև մակեդոնական դարաշրջանում⁸⁹: Եվ իրոք, ինչպես ցույց են տալիս վերոհիշյալ դիտողութունները, այս երեւոյթը ավանդաբար կարող էր շարունակվել և այդ նույն տիպաժները կարող էին կիրառվել ժամանակագրական ավելի ուշ շրջանում, ընդ որում արդեն մի այնպիսի ընդհանրացված, սխեմատիկ և պայմանական վերարտադրմամբ, որը դիտվում է և՛ վերոհիշյալ եվրոպական, և՛ Դվինից հայտնաբերված կնիքների վրա: Ի յրացումն վերջինիս, ասենք, որ հնագիտական ստույգ տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի մ.թ.ա. V—IV դդ. հուշարձաններում առավել բացարձակապես չի հայտնաբերվել ոչ մի բաղմանիստ կնիք, բացառությամբ Կեղադերի դամբարանում գտնված միակ օրինակի, որը Ալեքսանդր Մակեդոնացու գրամի օգնությամբ թվադրվել է մ.թ.ա. IV դ.⁸⁹ Սակայն նշենք, որ հիշյալ գրամները շրջանառության մեջ հարատևեցին բավական երկար, ընդհուպ՝ մ.թ.ա. I դ., հետևաբար ե շին կարող լինել հղբարի թվագրող նյութ: Մինչդեռ քննվող տիպի քարե և ապակե կնիքների մեծագույն մասը, եթե ոչ բոլորը, հայտնաբերվել է մ.թ.ա. II—I դդ. թաղումների մեջ (Արտաշատ, Գառնի, Օշական, Սիսիան, Դվին)⁹⁰:

Պարզվում է, որ վրաստանում ապակե բաղմանիստ կնիքները ևս սինքրոն են այն հնագիտական իրերին, որոնց հետ հայտնաբերվում են, իսկ դրանք սովորաբար թվադրվում են հենց մ.թ.ա. II—I դդ., նույնիսկ՝ մ.թ. I դ. (Սամթավրո, Ներոն-Դերեսի, Արկնետի, Բամբերի, Ուրբնիսի)²¹:

Աղբբեզանական ԽՍՀ տարածքում այս կնիքները նույնպես ի հայտ են գալիս Մինդեշատի մ.թ.ա. II—I դդ. կարասային թաղումների մեջ⁹²:

Ուշագրավ է, որ Դվինի կնիքները ժամանակագրական առումով համախոս են հիշյալ հնագիտական կոմուններին: Քանի որ դրանց, ց երկուսը գտնվել են մ.թ.ա. II—I դդ. թվադրվող կարասային թաղման նյութերի համալիրի մեջ, այստեղ ի հայտ եկած՝ արծաթից պատրաստված, ազաճե կախիկներով քունքի օղբրը հար և նման են Գառնիի և Արտաշատի կարասային թաղումներում ապակե բաղմանիստ կնիքների հետ հայտնաբերված ականջօղբրին, որոնք թվադրվում են մ.թ.ա. II—I դդ.⁹³:

Եվ վերջապես, քննվող բոլոր երեք կնիքները երևան են գալիս մի հուշարձանում, որտեղ գեոես շին հայտնաբերվել մ.թ.ա. V—IV դդ. հնագիտական շերտ կամ այդ շրջանին պատկանող որևէ առարկա:

Հիշյալ հանգամանքը և, ընդհանրապես, քննվող նյութի ուշ թվադրման վերը բերված հնագիտական բոլոր կոմունները, նաև առանձնահատկութուններն ուղեբոսները, որոնք բացահայտվում են հետաքեմենյան և Դվինի կնիքների ոճական վերլուծության ընթացքում, թույլ են տալիս Դվինում հայտնաբերվածները թվադրել հելլենիստական ժամանակաշրջանով (ի դեպ, Դվինի կարասային թաղումից հայտնաբերված բաղմանիստը ժամանակին թվադրվել է մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով)⁹⁴: Փաստորեն եվրոպական հավաքածուն կազմող հետաքեմենյան և Դվինի կնիքները հանդիսանում են «հունա-պարսկական»

մանդուլթները շարունակող, սակայն պատմականորեն մեկ այլ դարաշրջանի և համապատասխան աշխարհագրական միջավայրի ոճաարտահայտչական ուղղութիւն արգասիք:

• •

Դվինի հնագիտական հետազոտութեան տարիների ընթացքում միջնագարյան քաղաքի տարածքից դտնվել և տեղի բնակիչներից ձեռք են բերվել հնավայրի հելլենիստական գարաշրջանի կյանքին առնչվող դրամներ⁹⁵:

Դվինում հայտնարեբված մակեդոնական արծաթյա դրամը (չորեքդրամյան, տր. 27 մմ, կշ. 16,65 դ) պատկանում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հաջորդած՝ Փիլիպոս III Արիդայոս թադովորին (մ.թ.ա. 323—317), (տախտ. XXVI, 4): Դրամի ա. կողմի վրա մերկամարմին Ջեսն է գահին բաղմած՝ արծիվը ձեռքին, արձանագրութուն՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ [M] [LY]: Դրամը երկու կողմից եղեբված է կետողարդ շրջանակով:

Տիգրան Բ (մ.թ.ա. 95—56 թթ.) արծաթյա դրամայի (տր. 19 մմ, կշ. 4,02 գ) ա. կողմի վրա պատկերված է թագավորի դիմաքանգակը աջ դիրքով՝ գլխին ճառագայթաձև վեբջավորությամբ «հայկական թագը»⁹⁶ (տախտ. XXVI, 7): Թագի արքայական ժապավենի վրա պատկերված է արևի պաշտամունքը խորհրդանշող աստղը՝ երկու արծիվներ՝ միջև: Աննաու են էիրանու ծալքերը ճարսանդված ուսից ցած: Տիգրանի պատկերը եղեբված է ուլունքաշարի շրջանակով: Դրամի բ. կողմի վրա պատկերված է ժայռաբեկորի վրա բաղմած երկրի հովանավորյալ մայր դիցուհին, գլխին բրդաձև թագ, իսկ ոտքերի տակ ջրի աստվածութունը մարմնավորող՝ մերկամարմին մարդու կերպարանք և հունական արձանագրութուն՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ:

Հայաստանի վաղ հելլենիստական դարաշրջանի դրամաշրջանառութունը բնութագրվում է Մոփոթի և Փոքր Հայրի աւղական բրամներէ թողարկմանը զուգահեռ նաև մակեդոնական դրամների մուտքով. որոնք փաստորեն հանդիսացան Փոքր Ասիայի և Միջագետքի հետ Հայաստանի ունեցած առևտրատնտեսական կապերի արդյունք: Այո սուտմով նշենք, որ Հայաստանում հայտնարեբված Փիլիպոս 3-րդ Արիդայոսի դրամները դրվագվել են Բասելոնում, Մագնեդիոյում և Կոլոֆոնում⁹⁷: Վերջիններս հանդիսանալով Ալեքսանդր Մակեդոնացու անմիջական հաջորդի թողարկած դրամները, ոչ միտյն կրկնում են իրենց հաջորդի պատկերաւորությամբ բացառությամբ, իհարկե, տրքայի հունատուտ անձնանունների, այլև պահպանում իշխող թագավորի պաշտամունքը արտահայտող նույն ձեբ՝ մակեդոնական ավանգական հերոս Հերակլեսին ոժտելով տիրակալի դիմադեբրով⁹⁸. Մակեդոնական տյս դրամների ժամանակագրական իրական ստհմանները մատնանշել գժվար է, քանի որ դրանք երկարատև հարատեւեցին դրամաշրջանառություն մեջ ներառյալ մ.թ.ա. I դարը⁹⁹:

Այսուհանդերձ Հայաստանի դրամաշրջանառության հելլենիստական փուլը, ներքին և արտաքին կապերով հանդերձ, միջադգային տոնտրի լայն

մասշտաբներ է ստանում Դսակապետ Տիգրան Բ Արտաշեսյանի դրվագված դրամների շնորհիվ ինչպես ըստ հայրենիքույ՝ (Տիգրանակերտ, Արտաշատ), այնպես էլ նրանից դուրս՝ սիրիական քաղաքներում (Անտիոքում՝ Սրոնտեսի վրա և Դամասկոսում)¹⁰⁰։ Դվինում հայանարհրված Տիգրան Բ-ի դրամը արքայի ամենալավ տարածում գտած արծաթյա դրամաներից է, իսկ հիշվալ դրամաները Հայաստանի՝ Մերձավոր արևելքի հետ ունեցած տարբերությունների առնչությունների նյութական վկայություններն են։

Հայաստանի դրամաշրջանառության հիլինիստական փոփոխ բնորոշ այս դրամները հանդիսանում են Արաշատի և ընդհանրապես Այրարատի առևտրատնտեսական ընդարձակ կապերի աբտահայտություն։

III. ԴՎԻՆԸ ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հելլենիստական դարաշրջանի Դվինի ուսումնասիրությունը որոշակիորեն բացահայտել է մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ. պատկանող հնագիտական շերտ, հավաստելով նաև, որ բնակավայրը դադարել է իր գոյությունը մ.թ. I դ. քաղաքական դեպքերի հետևանքով: Թեպետ մ.թ. I—IV դդ. հնագիտական շերտերը ուսումնասիրված հատվածներում բացակայում են, այսուհանդերձ Դվին ըրրի մերձակայքից պատահական հայտնաբերվել են հիշյալ դարաշրջանին պատկանող նյութեր, որոնք թերևս հավաստում են այստեղ կյանքի հարաանման մասին:

Ճարտարապետական մանրամասներից հասուկ ուշագրություն են արժանի սյան «աստիկական» տուֆե խորիսխները¹: Խորիսխներից մեկը բաղկացած է երկու գլանից, ստորին մեծ գլանը վերինից բաժանվում է երկու նեղ դարակների և սրանց միջև գտնվող սկոցիայի (ներճկվածքի) միջոցով (տախտ. VIII, 1, տախտ. IX, 9): Մյուսը՝ կազմված է քառանկյուն ներքինասալից և միմյանցից դարակիկների և սկոցիաների միջոցով բաժանված երեք գլաններից (տախտ. VIII, 2, տախտ. IX, 8):

Գտնիի հեթանոսական տաճարի խորիսխները հույնական «աստիկական» աիպի են՝ կազմված քառանկյուն ներքինասալից և սկոցիայի միջոցով բաժանված՝ երկու գլաններից²:

Նման սյան խորիսխներ թե՛ պատահական և թե՛ in situ հայտնաբերվել են Պարթևական (Դուրա-Սվրոպոս, Շապուր, Հաթրա, Աշուր, Նիսա) և Բակարա-Քուշանական (Թերմեզ, Խալջայան, Կորագիսան, Այրթամ, Խաթին-Ռաբաթ, Վախշյան հովիտ, Սուրի-Քոթալ, Քունգուղ, Բեհրամ, Շոթարակ) աշխարհում³:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Միջին Ասիայում հայտնաբերված խորիսխների վերին գլանի վրա առկա են նեղ դարակիկներ, որոնք բացակայում են Դվինի քննվող նմուշների վրա և գրանցվ իսկ ավելի սառույգ վերաբառում «աստիկական» խորիսխի ձևը⁴:

Հոնիական օրդերի սյան խորիսխ «աստիկական» կոչված տարրերակը մ.թ.ա. 478—475 թթ. հանգես գալով Դելֆիքում, իր հետագա ձևավորումն ու վերջնական վերամշակումը սաանում է մ.թ.ա. V դ. երկրորդ կեսին հենց Ասիայում՝ Աթենքի Ակրոպոլիսում (նիկե Ապոներոս, էրեքթոն,

Պրոպիլետի ներքին սյունասորակ): Լերդեն մ.թ.ա. III—II դդ. Փոքր և Առաջավոր Ասիայում տարածվում է հոնիական օրդերի խարիսխների «ատտիկական» տարրերակր: Հնդ որում մ.թ.ա. III՝ ընդհուպ մ.թ. I դդ. ճարտարապետական հուշարձաններում հանդես եկող «ատտիկական» խարիսխները (ինչպես և սոաջարկում է Վետրուվիոսը) խստորեն պահպանում էն ընդունված կանոնիկ ձևը՝ երկու գլան բաժանված սկոցիայով և դարակիկներով: Շիշտ նույն ձևն են ներկայացնում նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարի խարիսխները: Մինչդեռ, Դվինի «ատտիկական» խարիսխներից մեկը՝ բաղկացած էր երեք գլանից և սրանք բաժանող հրկու սկոցիաներից (տախտ. VIII, 2, տախտ. IX, 8), փաստորեն շեղվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանում ընդունված հիշյալ կանոնիկ ձևից: Թերևս քննվող խարիսխը պետք է համարել ժամանակագրական առումով ավելի ուշ՝ մեր թվականության առաջին դարերի արտահայտություն: Ի լրացումն նշենք, որ նման սյան խարիսխներ հանդես չեն դալիս Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ:

Եղած տվյալները վկայում են, որ սյան «ատտիկական» և տորածե խարիսխները հիմնականում թվադրվում են մ.թ.ա. III—մ.թ. III դդ. միջև ընկած ժամանակահատվածով: Այդպիսիք կրող բազմաթիվ հուշարձաններում խարիսխների այդ երկու տիպերը հաճախ հանդես են դալիս համատեղ՝ ղրաղեցնելով աշխարհագրական հսկա տարածք, որի շատ հատվածներ ունեն քաղաքական և կուլտուր-պատմական ամենասերտ ադերսներ: Ուստի ընավ պատահական չէ (աեղական տարրերակներով հանդերձ), «աատիկական» և տորածե խարիսխների առկայությունը նաև Հայաստանում:

Հայաստանը, բաղմակողմանիորեն շփվելով վերոհիշյալ երկրներից մի մասի հետ, յուրացրել է ժամանակին ընորոշ ճարտարապետական ձևերը, վերամշակել դրանք, ներմուծելով աեղական-ինքնաաիպ դժեր, որոնք ենթաա են հատուկ մասնադիտական ուսումնասիրության: Թերևս հոնիական օրդերի փոքրաաիական ծագումն ունեցող մատնեքավոր սյան գլանի աղղեցությունը կերտված, անտիկ ժամանակաշրջանի տեղական, յուրատիպ մի արտահայտություն պետք է համարել 1975 թ. Ներքին Դվինից հայտնարերված մատնեքավոր սյան գլանի վերնամասը (տր. 0,50 մ, բարձր 0,35 մ), (տախտ. VIII, 4, տախտ. IX, 7):

Հետաքրքիր է 1965 թ. կաթողիկե եկեղեցու շրջակայքից՝ ժ—19 քաաակուուուց հայտնարերված, որձաքարից պատրաստված ծածկաաալը⁷ (տախտ. XXVIII, 2): Սալի պահպանված մասից կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է ուղղանկյուն, երկու կողմերի երկույնքով ձգվել են կողերը (սրանցից պահպանվել է մասամբ մեկը), իսկ լայնքով՝ եղրերին ղուգահեո՝ ելունը (սալի ընդհանուր բարձր. 7 սմ է, կողի բարձր. 2,5 սմ, ելունինը՝ 1,5 սմ): Դվինի ծածկաաալի մասին այս ամրողչական պատկերացում կաղմեկուն օգնում են Գառնիի հեթանոսական տաճարի շրջակայքում հայտնարերված՝ բաղաաից պատրաստված, ծածկի նմանաձև սալերը⁸ (տախտ. XXVIII, 3—4): Սրանք նույնպես ուղղանկյուն են՝ երկալնքով հրկու կողմից ձգվող կողերով

և կարճ եղբրին ղուդահեռ 1 սմ բարձրությամբ ելունով: Այս տափակ սալերը շարել են ասճարի քարակերտ տանիքի կրտաղախի վրա, իսկ միացման հանդուցները ձածկել որսից երկթեք, երկու կողային նիւտնորը միմյանց ղուդահեռ, իսկ ներսից՝ ուղղանկյուն խոռոչով, քառանիստ կալիպտերներով (տախտ. XXVIII, 5):

Դվինի ուսումնասիրվող ծածկասալը ընդհանուր առմամբ աղերսվում է նաև Արտաշատից հայտնաբերված՝ հատկապես մ.թ. 1—II դդ. պատկանող տափակ կղմինդրներին, որոնք ունեցել են երկթեք կամ եռանիստ՝ վերին հարթ նիստը կողային նիստերի միացման անկյուններում թեք կտրվածքներով կալիպտերներ⁹:

Դվինի ծածկասալը աբուբին մակերեսի ելունի առկայությամբ աղերսվում է նաև Աղվանքից (Կասաղակ) և Բոսփորի թաղավարության քաղաքներում և բնակավայրերում յայնորեն տարածված նույնաձև: կղմինդրներին¹⁰: Վերջիններս ի տարբերություն քարե ծածկասալերի ունեն փայտաշեն տանիքների կղմինդրներին բնորոշ հակառակ կողմում՝ դեպի ներքև ուղղված ծավաժք: Բոսփորի կալիպտերները նույնպես բազմանիստ են, բայց որոշ հավելվածներով:

Այսպիսով, Դվինի ծածկասալը ունենալով որոշակի ընդհանրություններ վերը ներկայացված կղմինդրների հետ և հարևան լինելով Գառնիի տաճարի մ.թ. I դ. թվադրվող սալերին, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է մ.թ. I-ին դարին¹¹:

Անտիկ աշխարհում, պաշտամունքային և աշխարհիկ շենքերի տանիքները ծածկելու այս տեխնիկան՝ կղմինդրներով ինչպես նաև քարե ծածկասալերով, կապված էր ծովալուծ շինարարության հետ, իսկ վերջինս տնտեսական բարգավաճման արդասիք էր: Հելլենիստական Հայաստանը նույնպես մասնակից դարձավ այդ տնտեսական վերելքին, ձեռնարկելով ծավալուն քաղաքաշինություն:

Այսպիսով, ծափի քարե սալի թեկուղ և եղակի օրինակի հայտնաբերման է վերը ներկայացված ճարտարապետական մանրամասներն առկայության փաստերն իսկ ցույց են տալիս, որ անտիկ դարաշրջանում՝ Դվինում դուրսբերված են ունեցել ժամանակի շինարարական արվեստի և տեխնիկային բնորոշ կառույցներ:

Դվին քաղաքի տարածքից հայտնաբերվել է մի ինքնատիպ հուշարձան¹¹: Դա որձաքարի քառանիստ ղոհասեղան է՝ 55 սմ բարձրությամբ, միջին մասում համեմատաբար նեղացող, հիմքում և վերին մասում լայնացող

⁹ Ժ. Խաչատրյանը հայտնում է կարծիք, որ Դվինի ծածկասալը բերվել է միջին դարերում՝ Գառնիից, երբ սր բանի անգամ վերանորոգման ենթարկված տաճարի տանիքի սալերը կրկնակի օգտագործվել են կենցաղային տարրեր նպատակներով (Խաչատրյան Ժ. Դ., Իրանահայկական դիցարանական աղբյուրների չարցի շուրջ, ԿԷԿ, 1981, № 2, էջ 61, նույնի՝ Գառնիի պեղումները, ԵՂԱԿԱԿԱՆ ՍՍՀ-ում 1981—1982 թթ. գաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Զեկ. թեզիսներ, Երևան, 1983, էջ 23): Նման կարծիքը մեզ անհավանական է լինում. տե՛ս էջ 14—15:

ուրվապատկերով (17,5×17,5—25×15—25×11 սմ): Չոհսսեղանի յուրա-
քանչյուր կողմի, բավական լավ մշակված մակերեսի կենտրոնում քանդակ-
ված են տարրեր պատկերներ. մի կողմում ուռուցիկ մակերեսով սկավառակ
է, որի կենտրոնը փոս է, ընկած, հակառակ կողմում՝ պատվանդանին կանգ-
նած թռչուն, մյուսում՝ ցլի գլուխ, կիսալուսնաձև եղջյուրներով, լսկ շոր-
ըորդ կողմում՝ կարիճ, շոշափուկներով կլոր գունդ ընած (տախտ. XXVII,
1—3, 5):

Գլխի ղոհասեղանը իր արտաքին ձևով, մասամբ նաև շափերով, աղբր-
վում է Հոռմեական կայսրության ընդարձակ սահմաններում լայնորեն տա-
րածված նմանաձև կոթողներին, որոնք հայտնի են նաև հյուսիս-մերձսե-
ծովյան ընկալվալրերից (Խարաքս, Խերսոնես), բանգակված տեղական
սարմատական կրաքարից, ձոնված՝ Յուպիտերին, Նեմեսիզային և այլն:
Չոհսսեղանը միաժամանակ հիշեցնում է անտիկ ժամանակաշրջանի փոքր-
ասիական և Արևելյան Իրանի (Քուհի-Քհվադչահ, Արշակունի թագավորի կա-
ռավարչի հրո տաճարի) ղոհասեղանները¹²:

Ներկայացվող հուշարձանի ընդթը բացահայտվում է բարձրաքանգակ
պատկերների շնորհիվ, որոնց քննարկումը հանդեցնում է որոշակի հետե-
վություն:

Իրանական Միհր կամ Միթրա աստվածության պաշտամունքը ղեռն
մ.թ.ա. I դ. ներթափանցելով Արևմուտք¹³, մասնավորապես Հոռմեական
կայսրության սահմանները, արադությունը ձեռք է բերում անթիվ երկրպա-
ղուններ և ստեղծում միթրայական մի ուրույն գաղափարախոսություն իր պատ-
կերադրությունը՝ հարուստ և բազմազան մանրամասներով, խորհրդանշան-
ներով, ամենատարբեր կրոնադադափարախոսական մեկնություններով: Այդ
նոր գաղափարախոսությունն ու պատկերադրությունը, հանդես գալով Հոռ-
մեական կայսրության ընդարձակ տարածքի վրա, առաջ են բերում դրու-
ման տարրեր ձևեր՝ արձաններ, բարձրաքանդակներ, ղոհասեղաններ, որմնա-
նկարներ և այլն, ծիսական-խորհրդապաշտական բազմապիսի արարողու-
թյուններով¹⁴:

Միթրայական պատկերադրության մեջ ամենատարածվածը և սիրվածը
Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտելու տեսարանն է. տրին հիմք է ծառայել հետ-
ևյալ դիցարանական ավանդությունը¹⁵ (տախտ. XXVII, 4): Արեի աստծու
հետ հավատարմորեն դաշնակցած Միթրան հանդիպում է լեռնային արտա-
վայրերում արածող, Յուպիտեր-Արամադադի կողմից ստեղծված նախասկզբ-
նական կենդանի էակ, անդուսպ ու կատաղի ցլին: Միթրան խորամանկ հա-
մարձանդությունը ամուր ընդունում է ցլի եղջյուրներից, թռչում նստում մեջքին:
Մեծ դժվարությունը նրան հաջողվում է կատաղած ցլին փակել քարայրում:
Սակայն վերջինս կարողանում է այնտեղից դուրս պրծնել: Այնժամ, արեի
ստեղծածը տուրբկում է լրարբեր ադռավին Միթրայի մոտ, որպեսզի օգնի
իր դաշնակից ընկերոջը՝ սպանելու փախստականին: Միթրան կատարում է
Երկնքի հրամանը. նա իր ճարպիկ շան հետ հետապնդում է ցլին, որը փա-
խել մտել էր քարանձավը. մեկ ակնթարթում Միթրան ընդունում է ցլին, մի

ձեռքով ունեցնող քոնած, մյուսով ցլի կողմ է խրում որսորդական դաշույնը: Կատարվում է հրաշագործություն. ցլի մարմնից առաջ են գալիս բոլոր բուժիչ խոտերն ու բույսերը, ողնուղեղից ժայթքում է հասկը, որից և հացը, իսկ արյունից՝ գինին:

Այսպիսով, ցլասպան հերոսը դառնում է նոր, հարուստ և բեղմնավոր կյանքի արարիչ:

Ահա այս աստվածությունն է նվիրված Դվինի ղոհասեղանը, որի քանդակապատկերներն իրենց ոճով ու բովանդակությամբ համապատասխանում են միթրայական գաղափարախոսությունն ու պատկերագրությանը: Համոզվելու համար անդրադառնանք ղոհասեղանի քանդակներին:

Արև խորհրդանշող սկավառակի ձիշտ հակառակ կողմի վրա պատկերված է թուշուն՝ ամենայն հավանականությամբ ագռավ, Միթրայի հավատարիմ ուղեկիցներից մեկը, որը Միթրայական պատկերագրության մեջ միշտ հանդես է գալիս արևի խորհրդանշանի հետ սերտորեն կապված (տախտ. XXVII, 2—3): Որոշ հուշարձանների վրա այն արևի առջևում է. որպես նրա ճառագայթների ստվեր, հաճախ Միթրայի ծածանվող թիկնոցի, այլ դեպքերում՝ քարանձավի կամարի եզրին, երբեմն էլ, երկնակամարի վրա կանգնած: Թուշնի (ագռավ, աքուղաղ) պատկերներ հանդիպում են նաև Պոնթոսի (Պաննոնիա) առաջին միթրեոմի Միթրային նվիրված ղոհասեղանի քանդակներում¹⁶:

Արևի խորհրդանշանը գրեթե միշտ առկա է միթրայական հուշարձաններում՝ լուսապսակի կամ շրջանի մեջ դրված, երբեմն էլ այն մի պարզ սկավառակ է փորագրված ճառագայթներով, որոնք արևի ամենաուպարդ պատկերումներն են. կան, անշուշտ, շատ ավելի կատարելագործվածները¹⁷:

Հաջորդ պատկերը ցլի գլուխն է. որի ճիշտ հակառակ կողմի վրա քանդակված է կարիճ՝ շոշափուկներով ցլի ամորձիքը բռնած (տախտ. XXVII, 1, 5):

Միթրան, ըստ առասպելի, այս երկնային ցլին գողանում է տոհմարից կամ քարանձավից և վարում երկնային օվկիանոսում: Պատահական չէ. որ ցլի եղջյուրները կիսալուսնաձև են. երկնային ցուլը, ըստ հին հավատալիքների, խոնավության աղբյուր էր՝ օժտված բեղմնավորման գործությամբ, որը հենց մարմնավորված էր լուսնի մեջ: Լուսինը ցլի սերունդների և նրանց կենսունակությունը պահպանողն էր: Որոշ հուշարձաններում կիսալուսինը պատկերված էր լուսնի մարդակերպ խորհրդանշանի զլիի վրա որպես եղջյուրներ (Lunar-aurus—լուսնացուլի մոտիվ), մի քանիսի վրա՝ լուսինը վարում է ցուլերով լծված կառքը, իսկ Ապոլլոմի (Դակիա) բարձրաքանդակում ցուլը պատկերված է լուսնաձև նավակի մեջ¹⁸:

Ցլասպան հերոսի ուղեկիցներից է կարիճը, որը հանդիպում է հատկապես Սիգոնի, Հոմի, Իալիայի և Միջին Իվրոպայի բարձրաքանդակներում և որմնանկարներում: Կարիճը մեծ մասամբ պատկերված է ցլի ամորձիքը իր շոշափուկներով բռնած (տախտ. XXVII, 4): Բացառություն են կազմում Սիդոնի և Քրեյսի բարձրաքանդակները, որոնք ապիս են նույն պատկերի տարբերակները: Ուշագրավ է, որ Հոմի և Բոնոնիայի բարձրաքան-

դականերում կարիճը նույնացվում է սաղարթախիտ և մրգառաս ծառի, յսկ ցլի գլուխը՝ անպառուղ ծառի հետ¹⁹։

Միթրայական գաղափարախոսությունը և պատկերադրությունն ուսույնասիրող Լ. Քեմբրլը հասամիտ չէ Ֆ. Կյումոնի այն տեսակետին, թե միթրայական կարիճը թշնամի էակ է և թունավորում է ցլի սերմը. ընդհակուռակը, կարիճի կապը մրգառաս ծառի, Միթրայի. ցլի սեռական օրգանների հետ մատնանշում է նրա բարերար աղղեցությունը (հասունություն, պաղարերություն)։ այս հավատալիքի արմատները, հավանարար, գալիս են ավելի ճիշտ սեմական կամ անատոլիական ավանդություններից, բան իրանականից։

Լ. Քեմբրլը նշում է նաև, որ Ջոզիակի կարիճ ամիսը մոտենում է իրանական օրացույցի Միթրա ամսին, որից սկսվում էր աշունը։ Հարավային Միջագետքում այն խորհրդանշում էր անպտուղ եղանակի վերջը և աշնանային անձրևների սկիզբը։ Հատ Քեմբրլի, ցլի և կարիճի վերոհիշյալ կապը կարող է լինել ցլի կենսունակությունը սեկ այլ ձևի վերափոխման խորհրդանշան²⁰։ Լ. Քեմբրլը, ի սարբերություն Ֆ. Կյումոնի, օձը նույնպես համարում է Միթրայի ուղեկից՝ գործակից և օգնական։ Նա գտնում է. որ միթրայական օձի գաղափարախոսությունը չի ծագում իրանական՝ զրադաշտական կրոնից, որտեղ օձը Ահրիմանի կերպարանափոխումն է. և նշում է լճի բարերար դերը հունական կրոնում։ Օձը, ուտելով ցլի միսը և խմելով նրա արքունը կամ սերմը, հավանարար ապահովում էր μετεμψύχωσις-ը (հոգիների վերաբնակեցումը)։

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ Դվին քաղաքից հայտնարեբրված զոհասեղանը նվիրված է Միթրային և պատկանում է հռոմեական ժամանակաշրջանին։

Միհրի պաշտամունքը նշանակալից տեղ է գրավել հայ հեթանոսական կրոնում։ Հստ մատենագրական վկայությունների, Բագահառիճում Միհրին նվիրված է եղել հատուկ տաճար, որն ավերվում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, գանձերը նվիրվում են աղքատներին, իսկ տաճարի վայրը՝ եկեղեցուն²¹։

Ֆ. Կյումոնի կազմած Միթրայի միստերիաների տարածման քարտեզի համաձայն Փոքր Ասիայում միթրայիզմի առավել մասսայականությունը աչքի է ընկնում հատկապես Կապադովկիան, որը կից էր Հայաստանի արևմրտյան սահմաններին։ Իսկ Հայաստանի տարածքում, ըստ այդ քարտեզի, նշված է Բագահառիճը, որտեղ, Կյումոնի կարծիքով, անկասկած կարող են հայտնարեբրվել միթրայական հուշարձաններ²²։

Ինչպես հայանի է, նորագույն հետազոտողներից շատերը հակված են կարծեղու, որ Հայաստանում Տրգատ Առաջինի կառուցած Գառնիի հեթանոսական տաճարը ևս նվիրված է եղել Միթրա-Միհրին²³։

Ուշագրավ է, որ Դվինի պեղումներից հայտնարեբրված մ.թ. I դ. պատկանող որձաքարի ծածկասալը իր նյութով, ձևով և քանդակագործական մշակումով բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Գառնիի տաճարի ծածկող սալերի հետ²⁴ (տախա. XXVIII, 2, 3—4)։ Ավելին, Դվինից հայտնարեբրված ծածկի որձաքարի սալի և զոհասեղանի որձաքարի պետրոգրաֆիական և քի-

միական անալիզները պարզեցին, որ երկուսն էլ միևնույն րադադրութունն ունեն, երկուսի հումքն էլ վերցված է նույն հանքավայրից, այն է՝ Գտոնի գետի հովտով Գառնի դյուղից մինչև Ջաննաթլու գյուղի ավերակները ձգվող անդեղիտա-բաղալտային շերտից. այդ վայրում պահպանվել են միջնադարյան քարհանքերի հետքեր (տախտ. XSLX, 1, Ջ)*: Բացի այդ, ըստ ստույգ աղերսների, Դվինի ծածկասալը, զոհասեղանը, ինչպես նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարի ծածկի սալերն աներկրայորեն պատկանում են հոռմեական ժամանակաշրջանին: Այսպիսով, համաձայն հղած տվյալների, կասկածից վեր է սրանց կերտման ժամանակաշրջանի եթե ոչ նույնությունը, ապա դոնե մերձավորությունը:

Հայտնի է, որ Հոռմ ժամանած Տրդատ Առաջինը ներոնին դիմում է Մըթրա տիտղոսով²⁵. մի հանդամանք, որ եթե մի կողմից վկայում է Տըրդատի համար Միհր-Միթրայի լուսի ու մեծության աստվածություն լինելը. ապա, մյուս կողմից հավաստում է. որ ներոնի համար ևս Միթրան սըրազան մեծ հեղինակություն պետք է լիներ, որպեսզի Տրդատի արտաբերած աստվածային տիտղոսը շոյեր կայսեր քահանա ինքնասրբությունը:

Լատինական աշխարհում Փոքր Ասիայից ներթուփանցած Միհրական կրոնը մ.թ. I դ. արդեն բավական լայն տարածում էր գտել²⁶: Հետևաբար, Հոռմում աստիճանաբար մոզայիկ դարձող Միթրա-Միհրի պաշտամունքը, որ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում արդեն վաղուց ի վեր ընտանի էր, պառնառ դարձավ, որ ներոնից թագադրված Տրդատ Առաջինը, նույն ներոնից անվեր» ստացած 50 միլիոն դենտրի ու Հոռմից բերած շինարար վարպետների օգնությամբ Հայաստանում ծավալած շինարարական լայն գործունեության մեջ պատշաճ տեղ հատկացներ նաև պաշտամունքային կառույցների, և առաջին հերթին իր ամենանվիրական աստծու տաճարների շինարարությանը: Իսկ այդպիսին, ինչպես ցույց է տալիս Գառնիի հումարեն արձանագրության մեջ Տրդատին տրվող «Հելիոս» (արեգակնային) տիտղոսը ('Ηλιος Τριδότης), որ Միհր-Միթրայի աստվածային տիտղոսն էր, կարող էր լինել միայն Միթրան: Եվ միանգամայն բնական է, որ Տրդատ Առաջինի կառուցած (?) Գառնիի տաճարը նվիրված լիներ Միթրային:

Բացի այդ, հավանական է, որ հոռմեացի վարպետների օգնությամբ նույն հոռմեացիներից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը վերականգնող և Գառնին շինացնող Տրդատ Առաջինը շինարարական վերականգնման աշխատանքներ կատարած լինի Արտաշատի և Գառնիի միջև ընկած հնադարյան ընկավայր Դվինում (կամ վերջինիս մերձակայքում), որն ըստ որոշ հետազոտողների, մ.թ. 59 թ հոռմիացիների կողմից ավերման նույն թախտին էր տրժանացել, ինչ Արտաշատը²⁷: Կարելի է ենթադրել, որ Տրդատ Առաջինի կողմից աչքաթող չի արվել արքայական երկու նստավայրերը (Արտաշատն ու Գտոնին) միմյանց հանդուցող Դվինը: Հնարավոր է, որ այստեղ

* Այս արժեքավոր ուսումնասիրությունները կապարել են կրկրարանական գիտությունների թեկնածուներ՝ Ա. Ա. Ջաֆարով և Կ. Ի. Կարապետյանը:

ես Տրդատը կառուցած լինի մինչև այժմ մեզ անհայտ մի որբավայր, որտեղ (քանդակվել) նաև դրվել է խնդրո առարկտ զոհասեղանը:

Արևմտյան պաշտամունքներում Միթրան հանգես է գալիս իրրև փրկիչ-աստված, որ ընդհարական է փրկչաբանական (սոտերոլոգիական) կրոնների դարաշրջանին²⁸:

Միհրի առասպելների ու պաշտամունքի հետքերը քրիստոնեության հաղթանակից հետո գեո երկար շարունակել են պահպանվել հայ եկեղեցական մտայնության և ժողովրդի դիտակցության մեջ: Դրանց լավագույն ապացույցներն են հայկական հոգեոք երգերու, մասնավորապես շարականներում առկա լուսերգության ու լուսապաշտության հտրուստ երազմազան մոտիվները, որոնց մեջ ուսումնասիրողներն իրավացիորեն տեսնում են միհրապաշտության հիշատակներ²⁹:

Առուվել խոսուև և ուշադրավ են «Սասնա ծոեր» ժողովրդական վեպի Մեծ և Փոքր Մհերի կերպարներում ու արարքներում պահպանված Միհրի առասպելի և աստվածային դերի այն րացահայտ փաստերը, որոնցով աւյուծասպան հերոսն ու անարդար և պիղծ աշխարհից հեռացող, քարսյրում փակվող, համրհհանուր հշմարտության ու արդարության աիրապետության պայմաններում նորից լույս աշխարհ էլնելու հույսով սպասող գիցամարտիկ դուցազնը դառնում է մի րաղծալի մեսիա, մի նոր սկիզբ լույսի և արդարության: Միթրա-Միհրի այս փրկչական գերը, որ պարզորոշ պահպանվել է «Սասնա ծոեր» ժողովրդական վեպում միանգամայն համապատասխանում է արևմտյան միթրայիզմին³⁰:

Հետևարար, արևմտյան միթրայիզմին ընորոշ Դվինի զոհասեղանը կարող էր պաշաելի լինել նաև ահղի բնակչությանը:

Եթե Հայաստանը մինչև այժմ սոսկ մատինագրական վկայություններով, ժողովրդական րանավոր ավանդություններով, տեղանուններով ու անձնանուններով, հնամենի սովորույթներով, վերապրուկներով էր մտնում միհրապաշտական երկրների արեալի մեջ³¹, ապա այժմ, Դվինից հայտնարերված զոհասեգտնի շնորհիվ այդ կարծիքն ամրապնդվում է նյութական մշակույթի անաուարկելի տվյալով: Հսրկ է նշել, որ Արտաշատում և Քառնիում հայտնարերված հեծյալի կավե արձանիկները ևս պատկերում են Միհրին³²:

Հոոմեական համանման կոթողների ոճով քանդակված միթրայական զոհասեգտնի առնայությունը Դվինում, վերոհիշյալ ենթադրությունից զատ, հիմք է տալիս նաև նույնքան հնարավոր մեկ այլ վարկածի, որը մեզ ավելի հավանական է թվում:

Տրայանոս կայսեր օրոք (98—117) մ.թ. 114 թ. Հայաստանը հռչակվում է հոոմեական նահանգ: Կայսրը հաղթարշավով հասնում է Արտաշատ և, Դիոն Կասսիոսի վկայությամբ, նվաճված Հայաստանում տեղակայում պահպան զորքեր³³, 1967 թ. Փոքր Վեղի դյուղում հայտնարերված լատիններեն արձանագրություններից պտրղվում է, որ Արտաշատում հիշյալ ժամանակաշրջանում անդակաված են եզել I-ին Իտալիկների և IV Սկյութական լեգիոնները: Այդ արձանագրությունները ուսումնասիրող Բ. Ն. Առաքելյանի

կարծիքով, ընդհանրապես արձանագրությունը կասկած չի թողնում, որ Տրայանոսը գրավել էր Հայաստանի մեծագույն մասը. նաև նրա մայրաքաղաք Արտաշատը և Արարատյան գաղտը...»³⁴:

Հայանի է, որ գրավված երկրի ներսում, անգամ հրկրորդական ճանապարհների անվտանգության, ինչպես նաև ընդհանուր խաղաղության պահպանության նպատակով, ճանապարհների հանգուցակետերում, տվյալ լեզուների կայանի սահմանի վրա, երբեմն էլ դրանից գուրս ստեղծվում էին ղինվորական հատուկ պահակակետեր (stationes). ուր և հիմնվում էին փոքր սրբավայրեր և տաճարներ՝ քրիստոսի զոհասեղաններով (գոյություն են ունեցել նաև շարժական զոհասեղաններ, որոնք կապված չեն եղել որևէ ճարտարապետական կառույցի հետ), ղինվորների կրոնապաշտամունքային պահանջները բավարարելու համար³⁵: Այս երևույթը խլատ բնորոշ է հղև չոտմեական կայսրության գրեթե բոլոր նահանգներին: Ըստ Ֆրանց Կյումոնի, Միթրայի պաշտամունքը հոտմեական լեզուներում տարածված էր չլիավորապես ղինվորական ճամբարներում: Արեելյան աստվածություններից հոտմեական բանակում ամենասիրվածը եղել է Միթրան: Միթրայի պաշտամունքի տարածման զլիավոր գործոնը, նույն ուսումնասիրողի կարծիքով, եղել է գործը: Նա անգամ միթրայական կրոնն անվանում է «ղինվորների կրոն»³⁶: Եվ այդ այն պատճառով, որ Միթրան փրկիչ էր, աղաոարար մարտիկ, մահկանացուների ուղեկից, աջակից և ոգնական, միշտ արի գեմ պայքարող, Տշմարտության և արդարության հովանավորող և ուշտպան:

Դվինը, լինելով հոտմեացիների գրաված Արարատյան գաղտի տվյալ ատվածի ամենաբարձր կետը, անկասկած արժանացել է հատուկ ուշադրության: Հավանաբար հոտմեական լեզուներից մեկի պահուկակետը է ղել է Դվինում իր սրբավայրով, ուր և ղրվել է Միթրային նվիրված գոասեղանը:

Այսպիսով, առաջին անգամ Հայաստանի տարածքում հայտնարերվել է միթրայական բնորոշ հուշարձան, հոտմեական ժամանակաշրջանի նույնուտիպ կոթողներին հատուկ գծերով, որ տանում է մ.թ. I—II գգ.:

Հոտմեական ժամանակաշրջանի ոճով ու արվեստով կերտված Միթրայի ղոհասեղանի առկայությունը Հայաստանի չին և միջնագարյան մայրաքաղաքների մերձակայքում նոր շավիղներ է բացում հայ-հոտմեական կուլուր-պատմական առնչությունների հետաղոտման բնագավառում:

Վերին Արտաշատում հողային աշխատանքների ժամանակ պատահական հայտնարերվել է կարասային թաղում: Կարասի մեջ՝ հանգուցյալի կողքին գտնվել են ապուկե սրվակներ (տախա. XXV, 1—4), մատնեքաղոր ուլունք պատրաստված եգիպտական մածուկից և ժովային խեցու բեկորներ: Արտաքին հարգարմամբ ակնաոու է գրեթե ձվաձև իրանով, հարթ հա-

տակով, երկար վզով, դեպի դուրս ուղղված նուրբ շրթով անկանթ սրվակը (չափերն են. բարձր. 8 սմ, հատակի տր. 2,5 սմ, բերանի տր. 1,6 սմ) (տախտ. XXV, 1): Անոթը բոլորված է երեք պարզագոտիներով: Ամենալայնը՝ միջին մասի ղարզագոտին է, որը վեց սլուններով երկայնակի բաժանված է հավասար հատվածների՝ յուրաքանչյուրում տարատեսակ անոթների (ամֆորա, հիդրիա, կանթարոս) ուռուցիկ պատկերներով: Սրանք հզերված են նույնպիսի ուռուցիկ, բայց ծաղկաշղթայաձև ղարզագոտիներով: Սրվակը պատրաստված է ռարակ, կապտավուն ապակուց կաղսուպարի մեջ փշելու եղանակով:

Ուռուցիկ գարգապուտկերներով՝ ռարակ, կապտավուն ապակուց պատրաստված նման, բայց կանթավոր սրվակ՝ հայտնաբերվել է նաև Գառնիի դամբարանադաշտում՝ սալարկղային թաղսան մեջ³⁷:

Մասնագետ-ուսումնասիրողները բազմիցս անգրադարձել են հիշյալ սրվակների վերլուծությանը, պարզել՝ պատրաստման եղանակը, ծագման վայրը և ժամանակը: Հայաստանից գտնված այս անոթները թե՛ ձևարարներ են, թե՛ պատրաստման տեխնիկայով, ապակու որակով և հաճախ անգամ գույնով սերտորեն աղերսվում են Սիրիա-Սիրոնյան ուռուցիկ ղարզապատկերներով սրվակներին, որոնց մեծագույն մասը համարվում է մ.թ. I դ. արտադրանք³⁸:

Երկրորդ սրվակը Լրկկանթանի է, ուռուցիկ իրանով, ցածրադիր օղակավոր նստուկով, գլանաձև երկսր վզով, որի վրա ծալված, լայնացող պսակով շուրթը բոլորված է ակոսագծով (չափերն են. բերանի տր. 2,5 սմ, նստուկի տր. 3,5 սմ, բարձր. 7 սմ) (տախտ. XXV, 2): Վզի միջին մասից դեպի վեր ցցված ակոսադարձ կանթերը հանդուս են անոթի ուսերի վրա: Սրվակը պատրաստված է՝ կանաչավուն, իսկ պսակի եղրերը՝ կաթնավուն անթափանց ապակուց, ազատ փշման եղանակով:

Վերը նկարագրված անոթը ձևարարներն և պատրաստման տեխնիկայով հարում է տարիների ընթացքում Գառնիի դամբարանադաշտի սիդոնների շնորհիվ (մեկ սրվակը՝ Սևանի ավազանից) ձեռք բերված ուռուցիկ իրանով, ձևավոր կանթերով՝ կապտավուն, մանուշակագույն, կանաչավուն, մուգ դեղնավուն ապակուց պատրաստված նման անոթների խմբին³⁹: Վերջիններիս աղերսվում են Մինգեչաուրի և Ուրբնիսիի նմանօրինակ նյութերը⁴⁰: Այս խմբի անոթների մանրագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երանք արտադրվել են Իսրայելի միջերկրածովյան առափնյա կենտրոններում, հատկապես՝ Սիրիայի մ.թ. առաջին դարերի ապակեգործական արհեստանոցներում⁴¹:

Մյուս երկու միանման սրվակներից յուրաքանչյուրի կոր հատակից իրանն աստիճանարար նեղանալով սահուն անցումով փոխարկվում է փոված նուրբ շրթով, երկար, նեղ վզի (չափերն են. բերանի տր. 1,8 սմ, նստուկի տր. 3 սմ, բարձր. 8 սմ, վզի երկար. 3 սմ) (տախտ. XXV, 3—4): Անոթները պատրաստված են բաց կանաչավուն հաստ ապակուց, ազատ փշման եղանակով:

Նման անոթները իրենց բաղմամբիվ տարատեսակներով ունեն ուրույն

տեղ Հայաստանի մ.թ. 1—II դդ. ապակու մեջ: Սրանք ևս ուսումնասիրողների կողմից համարվում են ներմուծված Սիրիայից⁴²:

Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերի գամբարանագաղտերի պեղումներից ի հայտ եկած ձևաբանորեն նույն սրվակները ժամանակագրորեն ևս անշվում են վերոհիշյալ օրինակներին⁴³:

Այսպիսով, Վերին Արտաշատի սրվակները համարվում են մ.թ. I—II դդ. սիրիական արտադրանք, իսկ նույն կարասում հայտնաբերված I դ. անոթների շնորհիվ թվագրվում ավելի ստույգ՝ մ.թ. I դարով:

Մերձավորարևելյան ծագում ունեցող ապակե անոթների վերոհիշյալ փոքր հավաքածուն խրատ բնորոշ է քննվող ժամանակի Հայաստանի ապակեգործությանն ընդհանրապես: Հայաստանի I—II դդ. ապակու ստվար մասը ներմուծված է հենց Մերձավոր արևելքի ապակեգործական կենտրոններից և հատկապես՝ Սիրիայից (Սիզոն, Դուրա-Նվրոպոս)⁴⁴, Վերին Արտաշատի ապակյա անոթների խումբը արտացոլում է ժամանակի ապակեգործական տեխնոլոգիային համապատասխան աղատ և կողապարի մեջ փշման եղանակները: Այսպիսով, եթե այս անոթների ձևաբանական և տեխնոլոգիական քննությունը մեկ կողմից բացահայտում է մերձավորարևելյան, հատկապես սիրիական, ապակեգործական կենտրոնների արտադրանքի բնույթը, արտացոլելով առևտրատնտեսական և մշակութային առնչությունները այդ երկրների հետ, ապա մյուս կողմից՝ օգնում է սահմանադատել նաև տեղական նմուշները:

Ուշագրավ է, որ քննվող ապակե անոթների թվագրությունը համընկնում է բավական խաղաղ ժամանակներին, երբ երկու աշխարհակալ ունությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև քաղաքական պայքարը ստանում է առևտրատնտեսական բնույթ, նպաստելով Հայաստանը՝ մասնավորապես Արտաշատը, միջուղային տարանցիկ առևտրի կենտրոն դառնալուն՝ սկսած թերևս Տրդատ Առաջին Արշակունու գահակալության տարիներից: Ուստի սիրիական ապակու երևան գալը Դվինում պետք է համարել հենց Արտաշատի տոկարատնտեսական և մշակութային առնչությունների արգասիք:

Վերին Արաաշատի կուրասային թաղման մեջ ապակե սրվակների հետ հայտնաբերվել են նաև մատնեքավոր ուլունք և ծովային խեցի:

Մատնեքավոր, զնգաձև, թելի խոշոր անցքով ուլունքը պարաստված է այսպես կոչված «եգիպտական մածուկից»: Հին եգիպտական ծագում ունեցող նման ուլունքները՝ համարվելով արտասանման առարկա, լայն տարածում են ստանում աշխարհում: Հայաստանում երևան գալով մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերից հայտնաբերվում են ե՛ հելլենիստական, և՛ հռոմեական դարաշրջանի հուշարձաններում: Ուշագրավն այն է, որ Գառնիի գալուստի արտադրանքի թաղումների մեջ վերջիններս հաճախ հայտնաբերվում են մ.թ. I—II դդ. ներմուծված ապակե սրվակների հետ, ինչպես և տվյալ՝ Վերին Արտաշատի դեպքում⁴⁵:

Ուշագրավ են նաև Միջերկրական ծովի արևելյան ափերից բերված սագափե տափակ խեցու բեկորները: Նման, բայց վերամշակված ծովային խե-

ցի գտնվել է Գառնիի քարարկղայրն Բաղուսից՝ մերձավորարևելյան կենտրոններից ներմուծված ապակե անոթների հետ⁴⁵, ի դեպ, Գառնիի այս նույն դամբարանի կողքից, հողի միջից հայտնաբերվել է ևս մեկ ապակյա անոթ և մատնեքավոր ուլունք՝ նույնպես պատրաստված եգիպտական մածուկից: Գառնիի ծովային խեցին ծառայել է իրրե հերադարդ, եսկ Վերին Արաշատին՝ հավանաբար օգտագործվել անուշահոտ յուղերի համար:

Հռոմի կայսերական Օգոստոս Չկտավիանոսի (2), Գոմիտիանոսի (1), ինչպես նաև Բոսփորի թագավորության՝ Ռիսկուպորիդես II-ի (1) և Ռիսկուպորիդես VI-ի (1) դրամների ոչ մեծ հավաքածուն նույնպես առնչվում է Հայաստանի մեր թվականության առաջին դարերի առետրատնտեսական կյանքի հետ:

Օգոստոս Չկտավիանոսի (մ.թ.ա. 30—մ.թ. 14 թթ.) դենարների (լուգդունում, մ.թ.ա. 2—մ.թ. 11 թթ., I. տր. 17—18 մմ, կշ. 3,40 գ: II. տր. 18 մմ, կշ. 3,47 գ) ա. երեսին պատկերված է Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Չկտավիանոսի պսակադարդ գլուխը՝ ուղղված դեպի աջ և արձանագրություն՝ CAESAR AVGVSTVS DIVI F PAT [ER PATRIAE], իսկ հակառակ երեսին՝ նրա գույգ որդեգիրներ՝ Գայուսի և Լուցիոսի սխեմատիկ պատկերները հետևյալ արձանագրությամբ՝ [C.L.] CAESARE[S] AVGVSTI F. COS. DES IG [PRINC IVVENT]⁴⁷ (տախտ. XXVI, 5):

Գոմիտիանոսի (81—96 թթ.) դենարի (Հռոմ, 95 թ., տր. 18—19 մմ, կշ. 3,05 գ) ա. երեսին ղրոշմված է կայսեր պսակադարդ գլուխը՝ ուղղված դեպի աջ և արձանագրություն՝ IMP CAES DOMIT AVGV GERM PMTRPXIII, իսկ ր. կողմում՝ տղամարդու պատկեր՝ աջ ձեռքով հենված նիզակին և արձանագրություն՝ IMP XXII COS XVII CENS. PPP: Դրամի իրկու երեսն էլ եգերված է կետադարդ շրջանակով⁴⁸ (տախտ. XXVI, 5):

Դվինում ի հայտ եկած Օգոստոս Չկտավիանոսի ճիշտ նույն դենարների հոսքով մ.թ. I դ. Հայաստանում սկիզբ դրվեց դրամաշրջանառության նոր՝ կայսերական փուլին⁴⁹: Չկտավիանոսի քննվող դենարները փաստորեն, երկու հարյուրամյակ շարունակ հանդիսացան Հռոմի միջազգային առևտուրը խորհրդանշող դրամներ, ի տարբերություն, որոշակի նեղ քաղաքական նկատառումներ հետապնդող կայսերական շատ ւսյլ դրամների:

Բոսփորի թագավորության արքա Ռիսկուպորիդես II-ի (68—92 թթ.) սևստերցիայի* (տր. 24 մմ, կշ. 5,54 գ) ա. երեսին ղրոշմված են արքայի դեպի աջ ուղղված, իսկ ր. երեսին՝ Ափրոդիտեի կիսանդրին նույնպես դեպի աջ և արձանագրություն՝ K—[Δ]=24 միավորի (տախտ. XXVI, 9):

Բոսփորի թագավորության վերջին՝ Ռիսկուպորիդես VI-ի (318—332 թթ.) պղնձյա ստատերի (տր. 8 մմ, կշ. 7,65 գ) ա. երեսին ղրոշմված է արքայի կիսանդրին՝ գեպի աջ, իսկ ր. կողմում հռոմեական կայսեր կիսանդրին

* Դրամագետ ն. Ա. Յրյուզյան ուսումնասիրվող դրամը համարում է սևստերցիա:

նույնպես ուղղված աջ՝ հետևյալ արձանագրութեամբ. ΓΚ—X [= 623 թ. բոսփորյան թվականութեան]=մ.թ. 326 թ.⁵⁰ (տախտ. XXVI, 8):

Բոսփորի թագավորութեան գրամները բնորոշ չեն Հայաստանի գրամաշարձանութեանը ընդհանրապես. Միայն Կոտայքի նմուշներ են՝ այսինքն՝ Սավրոմատ I-ի (93—123 ՔՄ.) պղնձյա գրամը՝ հորվիրապից և Ռիսկուպորիգես III-ի (210/211—226/227 թթ.) էլեկտրապից գրամը՝ Երևանի ժայրամասից⁵¹:

Դվինի հիշյալ բոսփորյան գրամները արտացոլում են Բոսփորի թագավորութեան թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական առումներով րացարձակապես տարբեր ժամանակաշրջաններ:

Մ.թ. I դ. Հռոմեական կայսրությունը թեև իր գերիշխանութեան ենթարկեց Բոսփորի թագավորությունը, այսուհանդերձ, Ռիսկուպորիգես II-ին և նրա հաջորդներին հաջողվեց պահպանել շեղբութուն և զբվտգել ոսկյա և պղնձյա գրամներ: Վերջինիս, իհարկե, նպաստեց հեղինակութեան պահպանման և պետական զանձարանի լրացման նպատակով Հռոմի իսկ վարած Կոտայքի գիվանագիտական քաղաքականությունը⁵²: Մինչդեռ Ռիսկուպորիգես VI-ի օրոք Բոսփորի թագավորությունը կանգնած էր տնտեսական քայքայման շեմին, քնականաբար անկում էր ապրում նաև գրամների թողարկման գործը, որի հետևանքով գրամի զրկագումը իսպառ գազարեցվեց այսպիսով՝ բոսփորյան թվականութեան 629 թ. (=մ.թ. 332/33 թթ.)⁵³:

Բոսփորի թագավորութեան գրամների խումբը ուրվագծում է Հայաստանը առևարատնտեսական առնչությունների հյուսիսային ուղիները՝ նրշված գարեբում ծաղկում էր ապրում: Սև ծովի ափերից՝ Տանալիսից և թե Կողքիսից եկող առևտրակտն հայտնի այն մայրուղին, որն Արտաշատի վրայով անցնում էր դեպի հարավ, գուրս գալով Պարսից ծոց, տնտեսից էլ դեպի Ցելսոնի և Հնդկաստանի նավահանգիստները⁵⁴: Ուստի Բոսփորի թագավորութեան գրամների ներթափանցումը Արտաշատ, Դվին և նրանց շրջակայքը թերևս կարող էր իրականանալ հենց վերոհիշյալ ուղու միջոցով: Ուշագրավ է Բոսփորի թագավորութեան տսիական մայրաքաղաք՝ Ֆտնագորիայում Արտավազդ II-ի պատկերով բրոնզե մատանու հայտնաբերման փաստը⁵⁵:

Այս և վերը նշված հայանաբերումների շնորհիվ Հայաստանի և Բոսփորի թագավորութեան միջև կուտուր-պտտմական առնչությունների հնազորութեան մի նոր ասպսրեղ է լոցողում:

• • •

Այսպիսով, վերը հիշատակված մեր թվակտնութեան առաջին գտրերին պատկանող հնագիտական նյութերը տնտիկ հուշարձանի պատմութեան երկրորդ շրջափուլից պահպանված սոսկ տրևագանքներ են: Հետևարար, փաստացի նյութի այս աստիճան սակավութունը գեոևս հնարավորութուն չի ընձեռում կաղմել քննվող դարաշրջանի կյանքի ամրողչական հնագիտական պատկերը, իմաստավորել վերջինս գիտական պատշաճ մակարգակով՝ եղած պատմական վկայությունների լույսի ներքո:

Վ Ե Ր Զ Ա Ք Ա Ն

Դվինի անտիկ գտրաշրջանի հնագիտական շիրտի և նյութական մշակութի ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ սկսած մ.թ.ա. II դ. այստեղ գոյություն է ունեցել մի ամբողջական բնակավայր իր գամբարանադաշտով:

Պատմական տեսակետից դա խիստ բարենպաստ մի ժամանակաշրջան էր, երբ Հայաստանը Հռոմի կողմից Սելևկյան պետության պարտության շնորհիվ թոթափում է քաղաքական այն կաշկանդվածությունը, որն արգելակում էր տրդեն հելլենիստական քաղաքակրթությունը թևակոխած երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի լիարժեք զարգացումը: Քաղաքական և տնտեսական այս նպաստավոր իրողությունն արգյունքը դարձավ Արտաշատյան հարստության հիմնադիր՝ Արտաշես Առաջինի (մ.թ.ա 189—մոտ 160 թթ.) ուղղ գործունեությունը: Վերջինիս կողմից հայկական պետության սահմանների ընդարձակումը, որ զլիավորուպես ընթացավ հայկական հողերի միավորման նպատակով, պստկվեց հայ ժողովրդի կաղմավորման երկարատև և բարդ պրոցեսի ավարտմամբ: Ակնհայտ էր, որ երկրի սոցիալ-տնտեսական ամուր հիմքը միայն կարող էր իրակտնացնել և շարունակել արգեն ձևավորված յայնածավալ և անկախ հայկական պետության հետագա կյանքն ու ձգտումները: Բնականաբար երկրի ներքին կյանքը և նշանավորվեց մի շաբթ բարեփոխումներով՝ տնտեսական, վարչաքաղաքական, ռազմական, մշակութային բնագավառներում:

Ստրկտուրական հասարակարգի զարգացման նշանակալից դրսևորումներից էր Արտաշես Առաջինի կողմից իրագործվող հատկապես ծավալուն քաղաքաշինությունը, որի սկիզբը դրվել էր դեռևս մ.թ.ա. III դ.՝ Այգ տեսակետից նշանակալից երևույթ էր մայրաքաղաք Արտաշատի հիմնադրումը: Այն կառուցվեց Արաքս գետի միջին հոսանքի հովտում՝ Արարաայան գաղտավայրում: Ծիշտ և հմարեն ընտրված աշխարհագրական գիրքը հենց սկզբից ապահովեց թագավորանիստ քաղաքի բոլոր աճն ու զարգացումը, թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական առումներով, որը և շուտով նպաստեց նրա հոշակի տարածմանը առաջավորասիական նշանակալից քաղաքների շարքում:

Հավանաբար, ծավալուն շինարարության բոլոր զարգացման այս ժամանակաշրջանում, մասնավորապես Արաաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման

առնչութեամբ, իր արժանի տեղն ու գնահատումն է ունեցել նաև Դվինի բլուրը՝ աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ:

Ինքնին հասկանալի է, Արարատյան դաշտավայրի ընդհանուր հողերում Աղատ գետի ստեղծագործող ապահովում էր Դվինը թե՛ խմելու ջրով և թե՛ նրա հողերի ոռոգումը, որոնք մեծապես նպաստում էին նորաստեղծ բնակավայրի տնտեսական զարգացմանը: Բացի այդ, Դվինի բլուրը Արարատյան դաշտավայրի տվյալ հատվածում ամենաբարձր կետն էր և շրջակայքի նկատմամբ ունեւ իշխող դիրք: Ամրացված բնակավայրը շրջակա ընկերներին համար հարմար ապաստան էր և գիտակետ: Այն կարևոր դեր էր խաղում նորաստեղծ մայրաքաղաքը հյուսիս-արևելքից պաշտպանելու համար: Եվ, ի վերջո, Դվինի բլուրը գտնվելով Արտաշատի և Գառնի ամրոցի հանգուցակետում կարող էր մեծապես նպաստել արքայական այս երկու նրասավայրերի հաղորդակցմանը: Հարկ է, սակայն նշել, որ Դվինը իբրև բնակատեղի նոր չէր, այստեղ դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում բավական երկարաակ գոյություն է ունեցել ընդարձակ մի բնակավայր իր գամբարանադաշտով, իսկ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբում այն հղել է արհեստագործական և պաշամունքային նշանակալից կենտրոն: Ուստի չի բացառվում, որ անտիկ ժամանակաշրջանում բնակատեղին, թեև այնտեղ ընդհատված կյանքին, պահպանած լինեւ պաշտամունքային ավանդական նշանակությունը, մի հանդամանք, որն իր հերթին, բնականաբար, կնպաստեւ նորաստեղծ բնակավայրի հիմնադրմանը արդեն հնից հնդիակություն վայելող այդ բլրի վրա:

Եթե անդամ սոսկ տեսական դիրքերից նայենք Դվինի անտիկ բնակավայրի հիմնադրման խնդրին, ապա պատմական ժամանակաշրջանի ուսումով խիստ բնական է դառնում կենտրոնական իշխանության նստավայրի և մերձակա բնակավայրերի միջև դոյություն ունեցող փոխադարձ կապերի ամրապնդումը՝ նորաստեղծ մայրաքաղաքի անմիջապես թիկունքում և գրեթե միաժամանակ պաշտպանական և հաղորդակցման նոր հենակետերի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Հնագիտական ուսումնասիրությունները հավաստում են Արտաշատը հյուսիս-արևելքից օղակող բնակավայրերի բավական հզոր պաշտպանական գոտու գոյությունը: Դրանք անդադրված են ներկայիս Դիտակ, Նորաշեն, Քաղցրաշեն գյուղերի տարածքում: Դվինը ես, հավանաբար, իր կարևոր ուրույն տեղն է ունեցել հիշյալ պաշտպանական գոտում: Թերևս խորքը մերարեբրում է նաև այդ պաշտպանական գոտուն, երբ V դ. պատմիչ Նղիշեն գրում է՝ «Յայնմ ժամանակի դարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աւանաց, զոր ունէին Պարսիկքն ի տեղիս տեղիս. յամրոցս աշխարհին, տապալէին քանդէին գրեականութիւնս նոցա: Առաջին դմե՞ն Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովք. և առիուլն զանմասոյց ամուրսն՝ զԳառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտագերս և զաւանս իւրեանց. ...»: Մեկ այլ տեղ հիշատակվում է. «... զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն դեղս և զաւանս, որ շուրջ զնովաւ էին ...»:

Անտիկ Դվինի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության շնորհիվ ուրվագծվում է բնակավայրի տնտեսական և մշակութային կյանքի պատկերը:

Դվինի անտիկ բնակավայրը, գտնվելով Արարատյան գաղտավայրում՝ երկրագործական այդ խոշորագույն օջախում, բնականաբար աչքի է ընկել երկրագործության ղտրագացման ղգալի մակարդակով: Այն պայմանավորված էր առաջին հերթին ռոոգմտն ցանցի առկայութլամբ, որն իրականացվել է, ամենայն հավանականութլամբ, Աղատ գետի շնորհիվ Դվինում: Կայտնարեբրված երկրագործական հումքի վերամշակման հնագիտական նյութերը, մի կողմից րացահայտում են բնակավայրի երկրագործական բնույթը, մյուս կողմից՝ ուրվագծում տնտեսական գործունեութլամբ պատկերն ու մակարգակը: Պտրղվում է, որ բնակչութլունը ինքն է իր առաջին անհրամշտութլամբ տնտեսական պահանջները հոգացել:

Հացահատիկային կուլտուրաների մշտկման և վերամշակման նյութերն վկայութլուններն են Դվինից հայտնուբերված, ժտմանակաշրջանին բնորոշ ակահավոր աղորիքները, սանգերը, մեծ ու տարողունակ կարասները:

Այգեգործութլամբ, մասնավորապես խաղողագործութլամբ-գինեգործութլամբ անտարկելի ապացույցներն են տարապանների, ինչպես նաև մեծ կարասների առկայութլունը: Արարատյան գաղտավայրում խաղողի վերամշակումը տնտեսութլամբ կարևոր և եկամտարեր ճյուղերից մեկն է եղել գրեթե բոլոր գարաշրջաններում: Արտագրական նշանակութլուն ունեցող այգ ստլերը ապահովել են գինեգործութլամբ բարձր արտագրողականութլունը: Սրանց արտագրական նշանակութլունը փաստորեն կրկնապատկվում է. եթե նկատի առնենք, որ վերջիններս, ինչպես ընգունված է եղել անտիկ աշխարհում, օգտագործվել է նաև ձիթագործութլամբ բնագավառում: Հնագիտական և աղգագրական նյութերի տվյալներով չի բացառվում, որ տարապանները ճառայած իրենն նաև ձեթ ստանալու նպատակին: Ուտի, բնակչութլունը գրաղվել է ձիթագործական կուլտուրաների, մասնավորապես տիղկանեփի մշակումով, որի անհրաձեշտութլունը նշանակալից էր բնակչութլամբ համար և թե որպես ղեղամիջոց, և կենցաղային կարիքների նպատակով՝ բնակարանները լուսավորելու և այլն:

Գյուղատնտեսութլամբ մեջ ոչ պակաս կարևոր գեր է ունեցել նաև անասնապահութլունը: Դվինի հելլենիստական շերտում հաճախ հայտնարերվում են րաղմաթիվ մանր և խոշոր եղջերավոր կենգանիների ոսկորներ և անասնապահական մթերքների մշտկման ժամանակ օգտագործված խեցեղեն անոթներ (ժորակավոր կաթնամաններ, մեծ կոնքեր և այլն):

Պահպանվել են նաև արհեստագրծական բնույթի արտագրական գործունեութլամբ նյութերն վկայութլուններ:

Քննվող ժամանակաշրջանի ուրգի անիվների բացառիկ մուշները վկայում են խեցեգործութլամբ աճի և ղարգացման որողակի մակարակի մասին, որը բնութագրվում է տեղական խեցեղենի գանգվածային արտագրութլամբ: Հետևարար, բնակավայրը ունեցել է խեցեղենի իր սեփական արտագրութլունը և պահահտկան չէ, որ Դվինում հայտնարերված հնագիտ-

կան նյութերի մեջ խեցեզներ առաջնակարգ տեղ է գրավում: Թե՛ քանակապես և թե՛ որակով: Խեցեզործության զարգացման բարձր մակարդակի մասին են վկայում: ոչ միայն վարպետորեն պատրաստված տարբեր շափերի, բաղամալն և բազմապիսի անոթների առկայությունը, այլև գրանց գեղարվեստական գունազարգումը: Լյսպիտով, թե՛ ձևի կատարելության, թե՛ հարգարման հորինվածքային գեղարվեստական շուրջի շուրջի, շատ խեցեզներ կերտվածքներ արհեստագործական արտագրանքից վեր են ածվում արվեստի նմուշների: Դժվարագույն, ինչպես արդեն նշվել է, առատորեն հայտնաբերվող խեցեզներ հնագույնական այն անփոքարրնելի նյութն է, որ տրվյալ ղեպում աղերսվելով Հայաստանի և Հելլենիստական աշխարհի հուշարձանների նույնատիպ խեցեզներին, նախ՝ հանդիսանում է քննվող բնակավայրի թվագրման ամենակարևոր կովաններից մեկը և երկրորդ՝ բացահայտում հուշարձանի հելլենիստական կերպարտները: Հատկապես այս բնագավառում են հանդես գալիս այն սերտ աղերսները Արտաշատի խեցեզործական արտադրանքի հետ, որոնք մի կողմից բացահայտում են ավյալ ժամանակի, տվյալ ասրածքի նույնությունից ըստղ արտադրանքի ընդհանրությունը ու բնույթը, մյուս կողմից՝ ընդգծում քննվող բնակավայրին՝ Դվինին բնորոշ արտադրանքի ինքնուրույնությունը:

Բնակավայրի նյութական մշակույթի տարրեր բնագավառներում իր ուրույն տեղն է ունեցել քարի մշակումը: Քարը լայնորեն օգտագործվել է տնտեսության և կենցաղի, շինարարության, ինչպես նաև արվեստի մեջ: Օգտագործվել են՝ որձաքար (բաղալտ), օձաքար, տուֆ, սպիտակ ավաղաքար:

Հայտնաբերվել են վարպետորեն կերտված, գարաշրջանի շինարարական տեխնիկային և տրվեստին բնորոշ սյան՝ տորտձև և «ատտիկական» տիպի բաղամալի իարիսիններ, որոնցից մի քանիսի ստորուսների տրամագծերի մեծությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ վերջիններիս վրա հենվել են սյան, քարե գլաններ (ի գեպ հայտնաբերվել է նաև տուֆե մատենքավոր գլանի վերնամաս): Խման մանրամասներով զորեղ կառույցը, բնականարար կպահանջեր և քտրե ծածկ: Ընդ որում, տյստեղ առկա է նաև նման ծածկի բաղալտի սալ, որ սերտորեն աղերսվում է. հատկապես Գառնիի հեթանոսական տաճարի ծածկասալերին: Փաստորեն ճարտարտպետական այս մանրամասները կենգանի արձագտնքներն են ժամանակի ոգով կառուցված հասարակական-պաշտամունքային քնույթի՝ երրեմնի շքեղ կառույցների:

Քանգակագործության զարգացման յուրահատուկ գրեկորումներից մեկն է Դվինի մերձակայքում հայտնաբերված տեղական ըտղտլտից՝ հոռմետկան նմանատիպ կոթողների արվեստով և ոճով կերտված Միթրայի պաշտամունքին նվիրված զոհասեղանը, [ր սրտահայտիչ պատկերաքանդակներով:

Քարը ներթափանցել է նաև կիրառական արվեստի բնագավառը: Կարասային թաղումներից հայտնաբերված կիսաթանկարժեք քարե ուլունքների մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվել է տեղում, տեղական

հումքից, քանի որ մերձերեանյան խայտարղէտ շերտախումբը, որը ձգվում է Զրվեժ գյուղից մինչև Վեգի, պարոնակում է և խալկեոն, և հասպիս. գուցե և սարգիոն: Քարե ուլունքների տարատեսակութունը և բաղմաձեւութունը, գրանց շափաղուսը և փայլեցումը վկայում է բարի մշակման բարձր տեխնիկայի մասին: Վերջինիս վկայութուններից են թերես կնիքները, հատկապես սարգիոն, ց պատրաստված բաղմունիստ կնիքը՝ հեծյալի և հետիոտնի մենամարտի պատկերով:

Հայտնաբերվել են նաև բաղմաթիվ պերճանքի սուարկաներ, պատրաստված մետաղից և յապակու մածուկից:

Դվինի բուռն տնտեսական կյանքով ապրող բնակավայրը իր մերձակայքով, դտնվելով միջազգային առևտրի կարևորագույն խաչմերուկում*, ինչ-որ չափով ներգրավված պիտք է լիներ այդ առևտրի ոլորտը: Այգ են վկայում Դվին քաղաքի տարածքից հայտնաբերված ժամանակի գրամաշրջանառությունը ընդլայնող՝ Փիլիպոս III Արիդայոսի, Տիգրան Բ-ի, Օգոստոս Ոկտավիանոսի, Դոմիտիանոսի դրամները: Իսկ ինչ վերաբերում է Ռիսկուպորիզես II-ի և Ռիսկուպորիզես VI-ի դրամներին, որոնք բնորոշ չեն Հայաստանի դրամաշրջանառությանը, այժմ արդեն Բոսփորի թագավորության վերը հիշատակված մյուս երկու՝ Սավրոմատ I-ի և Ռիսկուպորիզես III-ի դրամների հետ միասին թերես նոր առևտրություններ են բացահայտում, կապված հյուսիսային առևտրական ուղիների հետ:

Արտաշատի՝ արևելամիջերկրածովյան ապակեգործական կենտրոնների հետ ունեցած առևտրատնտեսական աղերսների արտացոլումը պիտք է համարել Վերին Արտաշատից հայտնաբերված կարասային թաղումը՝ սիդոնյան ապակյա սրվակներով:

Դրամների, ինչպես նաև այս ապակե սրվակների հայտնաբերման փաստը ցույց է տալիս, որ իրոք Դվինը ինչ-որ չափով ներառնված է եղել Արտաշատի առևտրատնտեսական ոլորտի մեջ:

Արժեքավոր արդյունքներ է տալիս նաև Դվինի գամբարանադաշտի ուսումնասիրությունը: Դվինի և Արտաշատի հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասային թաղումներից ձեռքբերված և ընդհանրապես տնտեսության և նյութական մշակույթի տարբեր ընդլայնումները ներկայացնող հնագիտական նյութերի միասնական վերլուծությունը հավաստում է, որ դրանք բոլորը պատկանում են մի դարաշրջանի՝ արտացոլելով ժամանակին բնորոշ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ընդհանրություններ և աղերսներ, բացահայտում հասարակական հարաբերությունները դարգացման մակարդակի նույնությունը: Այս բոլորը բացատրում է նաև հիշյալ հուշարձանների, արձանների և տնտեսաքաղաքական միևնույն ուղիների մեջ մտնելու փաս-

* Դվինը անսակ դարաշրջանում, հավանաբար, կարևոր դեր է կատարել Արտաշատից, Սևանա լճից հյուսիս՝ Դիլիջան, Իջևան, Խրամի գետ, Մցխեթա ուղիով տարվող առևտրի մեջ (Еремян С. Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Tab.lla Peutingeriana, —ВДИ, 1939, № 1, с. 79—97. Ахопян Г. П. Древняя Армения в торговле Запада с Востоком (первые века нашей эры), —СА, 1984, № 2, с. 74.

տով: Արտաշատը իր քաղաքային շրջակայքով տվյալ դեպքում ի դեմս Դվինի կազմում է մի ամբողջություն: Այս երևույթը շատ դիպուկ նշում է Կ. Մալքսը. «Անտիկ աշխարհում քաղաքը իրեն սլատկանող հողերով հանդիսանում է տնտեսական մի ամբողջություն»⁴:

59 թ. գաղնանը հռոմեացի ղորավար Կորբուլոնը ավերելով Արտաշատը⁵ նույն ճակատագրին է ենթարկում նաև շեն ու ծաղկուն Դվինը, որ ապացուցվում է այդ ժամանակաշրջանի հրդեհված հնագիտական շերտով:

Քաղաքական այս դեպքերով էլ ավարտվում է Դվինի անախի բնակավայրի կյանքի առաջին փուլը. որ, ըստ հնագիտական նյութերի, ընդգրկում է մ.թ.ա. II դ. սկսած մինչև մ.թ. I դ. կեսը:

Անտիկ Դվինի կյանքի երկրորդ փուլը պետք է, որ ընդգրկած լինի վերջինիս վերականգնումից մ.թ. IV դ., երբ խուրով Կոտակը արքունիքը Արտաշատից տեղափոխում է Դվին:

Ասկավաթիվ, բայց ուշադրության արժանի են Դվին ըրրի մերձակայքից հայտնաբերված մեր թվականության առաջին դարերին պատկանող հնագիտական նյութերը: Դրանք սյան խարիսխներն են, սյան մատնեքավոր գլանի վերնամասը, որը մասնադետ-ճարտարապետները հակված են համարելու ուշ անտիկ գարաշրջանի ճարտարապետական մտքի տեղական յուրօրինակ արտահայտություն: Հիշատակենք տեղական բաղալտից կերաված Միթրայի պաշամունքին նվիրված՝ մ.թ. I—II դդ. գոհասեղանը և նույն բաղալտից՝ քարե ծածկասուլը (նման Գառնիի հեթանոսական տաճարի սալերին): Վերին Արտաշատում հայտնաբերված կարսասային թաղումը պատկանում է մ.թ. I դ., որի թվագրումը ճշտվում է այստեղ ի հայտ եկած Միդոնյան ապակե սրվակներով: Հռոմեական կայսրների (Օգոստոս Օկտավիանոս, Դոմիտիանոս) և Բոսփորի թագավորության արքաների (Ռիսկուպորիզես II, Ռիսկուպորիզես VI) դրամները ևս առնչվում են քննվող գարաշրջանի առետրատնտեսական կյանքին:

Եվ ի վերջո հայտնի է, որ Տրդատ Առաջին Արշակունին Հռոմում թագադրվելուց հետո մ.թ. 66 թ. վերադառնում է Հայաստան արդեն որպես «մեծ թագավոր հայրց մեծաց»: Նա ներոնից «նվեր» ստացած 50 միլիոն դենարի և Հռոմից բերած շինարար վարպետների օգնությամբ երկրում ծավալում է մեծ շինարարություն, տասնամյա պատերազմից ավերված երկիրը վերականգնելու նպատակով: Կասկածից վեր է, երրեմնի քաղաքային ավանը շէր կարող աչքսթող արմել և մնալ հրդեհված և ավերված վիճակում այն գեպքում, երբ նույն Արտաշատը վերականգնումից հետո գառնում է ավելի փարթամ ու շքեղ քաղաք:

Հետեւաբար, պատահական չպետք է համարել, որ հենց Արշակունյաց հիմնադրի՝ Տրդատ Առաջինի գործունեության հետ է կապվում «Դվին-Ասասիկ» սրբավայրի ծագումը:

Այսուհանգերձ, հնագիտական նյութերի առկա վիճակը գեոևս հնարավորություն չի բնձնում պատշաճ գիտական հիմնավորում տալ Դվինի կյանքի երկրորդ շրջափուլին վերս բերող արծարծվող հարցերին:

Այս ամենից հանդուժ ենք հետևյալ պատմական ընդհանուր եզրակացութիւն:

Դժին բնականադիում կլանքը սկզբը է առել տակաւին մ.թ.ա. III հազարամյակում, իսկ X—VIII դդ. այն վեր է ածվել արհեստագործական և պաշտամունքային կարևոր կենտրոնի: Մ.թ.ա. VIII դ. ժամանակավորապէս ընդհատված կլանքը նորից հասնել է Հելլենիստական ժամանակաշրջանում ավելի որոշ՝ մ.թ.ա. II դ., Արտաշատ մայրաքաղաքի և Գառնի արքայական ամրոց-ամառանոցի հիմնարկելու հետ միաժամանակ:

Մայրաքաղաք Արտաշատից տրքայական ամրոց-ամառանոց Գառնի ասնող ճանապարհին՝ Դժին բնակավայրի գտնվելու իրողութիւնը ինչնի՛ն հուշում է այդ երկու անտիկ հուշարձանների հետ ունեցած ընդհանուր ճակատագրի մասին: Մ.թ. I դ. կեսին հռոմեական ղորքերի կողմից ավերված Արտաշատի և Գառնիի հետ, ամենայն հուշանականութեամբ, կլանքը վերականգնվում է նաև Դժինում, եթև անգամ ոչ բլրի վրա, ապա վերջինիս շրջակայքում:

Դժինը լավագոյն օրինակն է Հայաստանի պատմամշակութային այն նշանավոր և հնամենի կենտրոնների, որ սկսած իսոր հնագրից մինչև ուշ ժամանակները գոյատևել են գրեթև անընդմեջ և իրենց հնագիտական շերտերի մեջ զրոշմված պահել տարբեր դարաշրջանների պատմութեան և մշակութի ընտրող գծերը, ապացուցելով Հայկական լեոնաշխտրհում կուլտուրական կլանքի երկարատև և անխզելի զարգացումը:

ДВИН В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

(Резюме)

Работа посвящена исследованию материальной культуры поселения Двина в античную эпоху. Важность данного изучения обусловлена актуальностью современных задач развития античной археологии Армении. Сегодня, когда исследуются важнейшие центры этой эпохи—Армавир, Арташат, Гарни—особое значение приобретают археологические раскопки Ширакавана, Карчахбюра, Мохраблур, Шамирама, Авана, Двина и других поселений. Благодаря раскопкам выявляется характер указанных поселений, их роль в социально-экономической, культурной и политической жизни, что в свою очередь, способствует глубокому и всестороннему исследованию жизни страны в изучаемый период.

* * *

Развалины Двина—средневековой столицы Армении—находятся в Арташатском районе совр. Армении. Работы по выявлению стратегической картины памятника, проводимые в течение длительного времени, между слоями, относящимися к средневековью (IV—XIII вв.) и периоду раннего железа (X—VIII вв. до н. э.), четко выделили эллинистический слой, насыщенный золой, обгоревшими кирпичами, черепками расписной керамики, а также строительными остатками и архитектурными фрагментами.

Эллинистический слой на вершине холма (здесь расположена цитадель средневекового города), где выявлен большой строительный комплекс, занимающий территорию в 300 м², достигает 1,5 м мощности. В центре рассматриваемого комплекса находится колонный зал, где *in situ* сохранились торовидные базы колонн, высеченные из белого песчаника. К последнему с востока и с запада примыкали другие постройки, о чем свидетельствуют сохранившиеся каменные фундаменты и нижние части стен, а также торовидные базы колонн. Представляемое сооружение не оставляет целостного впечатления, так как его основная часть заходит непосредственно под раннесредневековый базиличный зал. Однако планировочная композиция его отдельных частей, базы колонн, гладкотесанные плиты из белого песчаника, а также богатая расписная керамика свидетельствуют о существовании во II—I вв. до н. э. на вершине холма важного сооружения, вероятно общественного значения. В работе специально рассматривается

вопрос хронологии и культурно-исторической принадлежности торонидных баз, обнаруженных на территории холма и его окрестностей. Армения представляет собой одно из важнейших звеньев того обширного региона Малой и Центральной Азии, в котором данный тип баз получил широкое распространение. Будучи в постоянных политических и культурно-исторических контактах с различными странами, Армения воспринимала характерные для того времени архитектурные формы и часто перерабатывала их, придавая местные самобытные черты. Наличие таких архитектурных фрагментов на территории Двина («аттические» базы колонн ионического ордера, каннелированный фуст, каменный солен), свидетельствуют о существовании здесь построек, характерных строительному искусству и технике античной эпохи.

Представление о Двине античной эпохи дополняется результатами исследования центрального квартала, (непосредственно примыкавшего холма с запада), — культового центра средневекового города. Раскопки и стратиграфические наблюдения на этой территории подтвердили существование некрополя эллинистической эпохи. Некрополь Двина состоит исключительно из карасных погребений, изучение которых выявляет тесные связи с однотипными синхронными погребениями Арташата и Гарни. Для карасных погребений Двина характерно: скорченное положение покойника, обкладывание караса камнями, обязательно закрытое каменной плитой или каким-либо сосудом горлышко караса, наличие толстого слоя золы, богатого костями животных, что свидетельствует о тождестве религиозного мировоззрения, верований и погребальных обрядов жителей поселения с таковыми в Арташате и Гарни. Примечательно также сходство погребального инвентаря (разнообразные коллекции украшений, керамические изделия) во всех трех некрополях. Археологическое изучение последних отражает характерные для своего времени социально-экономические общности и связи. Это объясняется тем, что упомянутые памятники как в территориальном, так и в экономическом и политическом отношении представляли один и тот же регион.

Явные следы заселения в античную эпоху обнаруживаются также в окрестностях холма и в близлежащих селах (Норашен, Верхний Арташат, Верхний Двин, Нижний Двин, Гнаберд, Кахцрашен и др.). Однако важнейшая роль принадлежала, конечно, поселению на Двинском холме.

Как свидетельствуют результаты изучения археологического слоя, вероятно, в период развернутого градостроительства и, в частности, в связи с основанием столицы Арташат во II в. до н. э. был по достоинству оценен и холм Двина, занимающий в этом районе Араратской долины господствующее географическое положение. Учитывая особенности рассматриваемого исторического периода, представляется вполне естественной необходимостью создания опорных пунктов обороны и сообщения в непосредственном тылу новой столицы и упрочения взаимосвязей между ними и царской резиденцией. Археологические исследования показывают, что на северо-востоке Арташат был окружен довольно мощным поясом поселений оборонительного назначения, которые были размещены на территории современных сел Дитак, Норашен, Кахцрашен.

* * *

Изучение археологических материалов позволяет воссоздать картину экономической и культурной жизни античного поселения Двина.

Обнаруженные в Двине материалы, связанные с сельскохозяйственным производством (зернотерки, ступки, тарапаны, большие и емкие карасы, сосуды со сливным носиком для молока, большие чаны) позволяют предположить о земледельческом характере поселения.

Сохранились также материальные свидетельства ремесленного производства. Уникальные образцы гончарных кругов свидетельствуют о росте и определенном уровне развития керамического производства, что обусловило массовое производство в Двине местной высококачественной керамики.

Изучение керамики осуществляется на основе анализа двух наиболее существенных ее признаков—формы и орнамента. Выделены следующие группы керамических сосудов: карасы, горшки, кувшины, сосуды со сливным носиком, фляги, чаны, миски, чашп-фиалы, блюда, светильники. Все виды керамики представлены также и расписными образцами. Орнаментальные мотивы расписной керамики по характеру можно разделить на три основные группы: геометрические, растительные и зооморфные. Для рассматриваемой коллекции особенно характерны орнаменты геометрического характера—волнистые пояски, представленные как в простом, так и сложном вариантах. При украшении керамических сосудов использовались как гармоничные, так и контрастные сочетания светлых и темных цветовых оттенков. Особенно часто встречается красная и черная роспись на оранжевом фоне. Благодаря детальному анализу формы и орнаментации каждый сосуд предстает в неразрывном единстве формы, орнамента, цветовой гаммы и прикладного значения. Керамические сосуды Двина в единстве именно этих признаков соотносятся с керамикой эллинистической эпохи Армении, составляя органическую часть последней, что предоставляет возможность выявить общие черты и с аналогичной расписной керамикой эллинистического мира.

В карасных погребениях некрополя Двина обнаружены бронзовые браслеты, кольца, серьги, булавки, пуговицы, а также бусы (сердолик, халцедон, яшма, гагат, стекло) и геммы.

Заслуживают особого внимания каменные многогранники. Сюжеты поединка между всадником и пешим воином, изображенные на них, построены на бинарной оппозиции. Гордая осанка всадника, поза коня с широко раскрытой пастью не оставляют сомнения в победе всадника. По всей вероятности, в этом сюжете отражен ставший эпическим мотив древней легенды, согласно которой герой, сидящий верхом на коне, а иногда и в сопровождении собаки (что еще более подчеркивает его преимущество) выступает как справедливый и правый защитник родной земли. По мнению специалистов, в близких сюжетах «греко-персидских» гемм всадник олицетворяет героя-перса, а пеший воин—чужеземца (грека, скифа, ликийца). Следовательно, идеологическая основа данного сюжета оформилась, по всей вероятности, в персидской среде или же в странах, находившихся под культурно-политическим влиянием Персии. Однако «греко-персидские» геммы V—IV вв. до н. э. (т. е. ахеменидского периода), созданные в

«смешанном» стиле, в отличие от двинских гемм, во-первых, изготовлены особым способом (с помощью круглого сверла-рундперля), во-вторых, несут отпечаток определенных этнографических особенностей (герои изображены в восточном персидском одеянии, кони—с завязанными в узел хвостами, большей частью с вытянутыми в галопе крупами). Между тем, на двинских геммах изображение воинов и животных сильно стилизованы, абстрактны, здесь даны лишь их общие контуры. В этих изображениях подчеркнут и выделен лишь какой-либо один элемент, существенный для данного сюжета, к примеру, неестественно широко раскрытая пасть лошади, столь же неестественные острые бородки и длинные носы воинов, бесформенные головы, тела, изображенные без обозначения одежды. Здесь фактически получают свое выражение местные художественные принципы. Примечательно, что сюжеты этих гемм разработаны согласно тем стилистическим принципам, которые отражены в более обобщенном и схематичном виде также и на некоторых геммах европейских коллекций. Их изучение (в совокупности с хронологическими и географическими факторами) привело английского ученого Дж. Бордмана к выводу о принадлежности гемм к группе «греко-персидских», но выполненных в стиле, относящемся к последующему в хронологическом отношении. Этот стиль, согласно Бордману, испытал на себе незначительное греческое влияние и особенно характерен для многогранных гемм восточного региона. Таким образом, он считает рассматриваемый стиль постахеменидским, перешедшим, вероятно, и в македонскую эпоху. Действительно, те же типажи могли по традиции использоваться и в хронологически более поздний период, но в такой обобщенной, схематической и условной реконструкции стиля, как это мы наблюдаем в вышеупомянутых европейских и найденных в Двине геммах. Это обстоятельство, равно как археологические аргументации, позволяющие отнести наши находки к более позднему периоду, а также особенности и аналогии, выявленные при анализе стилей ахеменидских и двинских гемм, дают основание датировать найденные в Двине геммы эллинистическим периодом. Фактически в постахеменидских геммах европейской коллекции и геммах из Двина продолжают действовать «греко-персидские» традиции. Однако, названные геммы выступают как явление, порожденное выразительными принципами последующей эпохи и соответствующей географической среды.

Среди археологических материалов выделяется, обнаруженный на территории города, бакальтовый четырехгранный алтарь. По форме и по размерам он близок к широко распространенным на обширной территории Римской империи аналогичным памятникам. Тщательный анализ рельефных изображений алтаря (на одной стороне изображен выпуклый диск с круглой выемкой в центре; на обратной стороне—птица на пьедестале; на третьей стороне—голова быка с рогами в виде полумесяца; на четвертой—скорпион с *testiculo* в шупальцах) приводит к выводу, что он посвящен богу Митре и относится к римской эпохе. То обстоятельство, что в Двине обнаружен алтарь, созданный по подобию римских аналогов, свидетельствует о существовании здесь святилища, посвященного культу Митры. Известно, что в этот период алтари рассматриваемого типа были, в основном, передвижными, что делалось в целях удовлетворения рели-

гиозно-культурных потребностей войск. Представляется вероятным, что в период правления императора Траяна (98—117 гг.), когда Армения была провозглашена римской провинцией (114 г. н. э.) и в Арташате стояли вонны I Италийского и IV Скифского легионов, Двин, занимавший господствующее стратегическое положение в этом районе, несомненно, привлек к себе особое внимание. Вероятно, в Двине располагался сторожевой пункт одного из римских легионов, в святилище которого и был установлен алтарь, посвященный Митре. Обнаружение алтаря, посвященного Митре и созданного по типу римских аналогов, открывает новые пути в области исследования армяно-римских культурно-исторических взаимосвязей.

Поселение Двина, находясь в перекрестке международных торговых путей, должно было хоть в какой-то мере быть вовлеченным в сферу этой торговли. Об этом свидетельствуют обнаруженные монеты (Филиппа III Аррндя, Тиграна II Августа, Домициана, а также Рискупорда II и Рискупорида VI), отражающие картину денежного обращения в рассматриваемое время, а также стеклянные флаконы, импортированные из центров стеклоделия Восточного Средиземноморья.

* * *

Весной 59 г. Арташат был разрушен римским полководцем Корбулоном. Та же судьба была уготовлена процветающему и благоустроенному Двину, доказательством чего служит наличие археологического слоя этого периода со следами больших пожаров. Этими политическими событиями и завершается первый этап жизни античного поселения Двина, который согласно археологическим данным охватывает период со II в. до н. э. до середины I в. н. э.

Второй этап жизни античного Двина должен охватывать период с момента его восстановления (по-видимому, I в. н. э.) до IV в. н. э., когда царь Хосров Котак (332—338 гг.) перенес свой двор из Арташата в Двин. Тиридат I (63—88 гг.), развернувший активную деятельность по восстановлению Арташата, превратившегося в еще более великолепный и роскошный город, и благоустройству Гарни, не мог обойти вниманием и тесно связанное с Арташатом полностью сожженное и разрушенное поселение Двина, которое выступало к тому же как связующее звено между двумя царскими резиденциями. В этой связи не случайно, что именно с деятельностью основателя династии Аршакидов—Трдата I связывается вопрос о происхождении святилища Двип-Асаак. К сожалению, недостаток фактического—археологического материала пока что не позволяет яснее осветить вопросы, касающиеся второго этапа жизни поселения Двина.

Вышесказанное приводит нас к следующему общему заключению.

Начало заселения территории Двина относится к III тысячелетию до н. э. В X—VIII вв. до н. э. здесь существует важный культовый и ремесленный центр. Временно прерванная в VIII в. до н. э. жизнь вновь возродилась в эллинистический период, точнее, во II в. до н. э., одновременно с основанием столицы Арташат и крепости Гарни—летней резиденции армянских царей.

То обстоятельство, что поселение Двина было расположено на

пути, ведущем из столицы Арташат в летнюю резиденцию Гарни, уже само по себе наводит на мысль об общей политической судьбе поселения с этими двумя античными памятниками. По всей вероятности, одновременно с восстановлением Арташата и Гарни, которые в I в. н. э. были разрушены римлянами, возрождается жизнь и в Двине.

Двин является одним из тех выдающихся древнейших культурно-исторических центров Армении, которые функционировали почти непрерывно, начиная с глубокой древности и до поздних времен; археологические слои этих памятников сохранили признаки, характерные для истории и культуры каждой эпохи, что подтверждает факт длительного и непрерывного развития культурной жизни на Армянском нагорье.

DVIN IN THE AGE OF ANTIQUITY (Summary)

The work is dedicated to investigation of material culture of Dvin settlement in the age of antiquity. The importance of this investigation depends on actuality of present problems of ancient Armenian archaeology development. Today, when the most important centres (Armavir, Artashat, Garni) of that age are being investigated, archaeological excavations of Shirakavan, Kartchakhpiur, Mokhrablur, Shamiram, Avan, Dvin and other settlements gain special importance. Thanks to excavations the nature of mentioned settlements, their role in social-economic, cultural and political life are revealed. That, in its turn, helps to investigate in deep and thorough mode in the life of the country in the period that is the point of interest.

* * *

The ruins of Dvin—the medieval capital of Armenia—are situated in Artashat region, in Armenia. The work on revealing the stratigraphical picture of the monument ran in a long course of time between strata of medieval centuries (IV—XIII A. D.) and the period of early Iron (X—XIII centuries B. C.) clearly marked out the Hellenistic stratum sated with ashes, scorched bricks, crocks of painted ceramics as well as construction lavings and architectural fragments.

The Hellenistic stratum on the top of the hill (the citadel of the medieval town was situated there) where a big construction complex occupying a territory of 300 m² was revealed mount to thickness of 1.5 m. There is a pillared hall in the centre of the complex, where toroidal bases of columns carved of white sandstone have been preserved. Other buildings adjoined to the latter from East and West; preserved stone foundations and ground parts of walls as well as toroidal bases of columns testify that. The represented building cannot produce an integral impression, because the main part of it is placed under a big basilic hall of early Middle Ages. However the planning composition of

separate parts of it, the bases or columns, smoothly trimmed slabs made of white sandstone as well as rich painted ceramics are evidence of existence of an important building probably of community importance on the top of the hill in II—I centuries B. C. The problem of chronology and cultural-historical belonging of toroidal bases found on the territory of the hill and nearby is specially examined in the work. Armenia represents one of the most important links of the vast region in (Asia Minor and Central Asia, where the given type of bases was widely spread. Being in permanent political and cultural-historical contacts with different countries Armenia apprehended typical for that period architectural forms and often remade them giving local original features.

The presence on the territory of Dvin of such architectural fragments (Attic bases of columns with Ionic order, fluted pillars, stone-made solen) are evidence of existence of buildings here that are typical for construction art and technics of age of antiquity.

Notions about Dvin in age of antiquity are supplemented with results of investigations of central quarter which abjoins the hill from the West and was the religious centre of the medieval town. Excavations and stratigraphic observations on this territory confirm the existence of a necropolis of Hellenistic age. The Dvin necropolis consists exclusively of jar burials and the investigation of them reveals close connections with synchronous burials of the same type in Artashat and Garni. Writted posture of the deceased, stones put round the jar, neck of the jar compulsory closed with a stone slab or a vessel, presence of a thick ash layer, full with bones of animals—all this is typical for the Dvin jar burials. This is also an evidence of identity of religious outlook, belief and burial ceremonies of this settlement inhabitants with those in Artashat and Garni. Notable is the likeness of the burial equipment (various collections of adornments, ceramic goods) in all three necropolises. Archaeological research of the latter reflects social-economical communities and connections typical for that time. It could be explained by noticing that named monuments represent the same region in both territorial, economical and political aspects.

Obvious tracks of being populated in age of antiquity are found also in surroundings of the hill and in villages nearby (Norashen, Verin Artashat, Verin Dvin, Nerkin Dvin, Hnaberd, K(h)akhtsrashen and others). However the most important role belonged of course to the settlement on the Dvin hill.

The results of investigating the archaeological strata are evidence that, probably, in the period of wide spread town-planning and, partly, in connection with the foundation of Artashat capital in II century B. C. the Dvin hill occupying dominating geographical situation was also ap-

preciated at its true value. Taking into consideration the peculiarity of the historical period under review, the necessity of creating strong points of defence and communication in firsthand rear of the new capital, as well as strengthening of connections between them and king's residence seem quite natural. As archaeological research shows Artashat was surrounded by a quite powerful zone of defending purposes from North-East that were situated on the territory of modern villages Ditak, Norasher, K(h)akh'srashen.

* * *

Investigation of archaeological materials allows to recreate the picture of economical and cultural life of ancient settlement of Dvin.

The materials connected with agriculture (grain graters, mortars, tarapans, big and capacious jars, vessels with discharge spout for milk, big vats) that were found in Dvin allow to suppose that the settlement had agricultural nature.

Material illustrations of trade production were also preserved. Unique patterns of potter's wheels are evidence of growth and certain level of ceramic production which called forth mass production of local ceramics of high quality in Dvin.

The investigation of ceramics is realized on basis of analysing its two most important signs—form and ornament. Following groups of ceramic vessels were marked out: jars, pots, jugs, vessels with discharge spout, flasks, vats, bowls, cup-phials, dishes, lamps. All kinds of ceramics are represented by painted patterns too. Ornamental motifs of painted ceramics could be divided in three main groups by their nature: geometrical, vegetable and zoomorph. Ornaments of geometrical nature are especially typical for examined collection: wavy belts, represented in simple and complicated variants. While decorating ceramic vessels both harmonic and contrast combinations of light and dark colour tints were used. Red and black painting on orange background is particularly often found. Due to detailed analyze of form and ornamentation every vessel is represented as a unity of form, ornament, colour scale and applied meaning. The ceramic vessels of Dvin correlate with ceramics of Hellenistic age of Armenia in unity of exactly these signs forming an integral part of the latter. This gives an opportunity of finding out common signs with similar painted ceramics of the Hellenistic world.

In jars burials of Dvin nekropolis bronze bracelets, rings, earrings, pins, buttons, beads (cornelian, chalcedony, jasper, jet, glass) and gems were found.

Stone-made tabloid gems merit special attention. Subjects of combat between a horseman and an unmounted soldier painted on them are

constructed on binary opposition. The proud bearing of the horseman, the pose of the horse with wide-opened mouth leave no doubts that the horseman must win. Probably, a motif or an ancient legend that became epic, had been reflected in this subject. According to that legend the hero sitting on a horseback sometimes accompanied with a dog (which emphasizes his advantage) appears as a just and right defender of native land. As specialists think, in closely connected subjects on „Greek-Persian“ gems the horseman personifies a hero Persian, while the unmounted soldier—a stranger (Greek, Scythian, Lykian). Therefore the ideological basis of the given subject was formed, probably, amidst Persians or in countries that were under cultural and political influence of Persia. However „Greek-Persian“ gems of V—IV centuries B. C. (i. e. of Achaemenides period) created in mixed style in contrast to Dvin gems, first: are made in a special way (with the help of round drill); second: bear the mark of definite ethnographic peculiarity (the heroes are painted in oriental Persian clothes, the horses—with knotted tails, mostly with stretched galloping croups). Meanwhile paintings of soldiers and animals on Dvin gems are strongly stylized, abstract, only general contours are given. Only one of the elements important for given subject on these pictures is emphasized, for example, unnaturally wide opened mouth of the horse, so much unnaturally sharp little beards and long noses of the soldiers, formless heads, bodies painted without mentioning clothes. In fact, local artistic principles are expressed here. It is notable that the stylistic principles that in a more generalized and schematized way have been reflected also on some gems in European collections. Their investigation (joint with chronological and geographic factors) brought an English scientist J. Boardman to a conclusion that gems belong to the group of „Greek-Persian“, but are realized in style which is the following in chronology. According to Boardman this style was very slightly influenced by Greeks and is especially typical for tabloid gems of Eastern region. Thus he considers this style to be post-Achaemenide. It came, probably, to Macedonian age too. Really, the same types could be used, according to tradition, in later chronological period, but in such generalized, schematized and relative reconstruction of the style that one can see on mentioned above European gems and those found in Dvin. Both this circumstance and archaeological argumentations that allow to attribute our finds to later period, as well as peculiarities and analogues that were revealed while analyzing the styles of Achaemenides and Dvin gems give reason to date gems found in Dvin from Hellenistic period. The „Greek-Persian“ traditions, in fact, last in post-Achaemenide gems of European collections and gems from Dvin.

But the mentioned gems appear as a phenomenon, brought to life

by expressive principles of the next age and appropriate geographical environment.

A basalt four-edge altar found on the territory of the town is notable among archaeological materials. It is close to similar monuments that were widespread on the vast territories of Roman Empire. Thorough analysis of the altar relief paintings (a salient disk with a circle groove in the centre is painted on one side; a bird on a pedestal—on the opposite; a bull's head with halfmoon horns—on the third side and a scorpion with testiculo in tentacles—on the fourth) brings to conclusion that it was dedicated to god Mithra and is dated from Roman age. The circumstance that an altar created in likeness to Rome analogues was found in Dvin is an evidence of existence of a sanctuary dedicated to Mithra cult. It is well known that altars of examined type were in that period mostly mobile which was done to satisfy the religious needs of the army. Seems possible that in the period of governing of Trajanus the Emperor (98—117), when Armenia was declared a Roman province (114 A. D.) and soldiers of I Italica and IV Scythica legions were situated in Artashat. Dvin that occupied dominating strategic position in this region attracted special attention. Possibly, a sentry point of one of Roman legiones was situated in Dvin and in its sanctuary was the dedicated to Mithra altar placed. The discovery of the altar that was dedicated to Mithra and created in likeness to Rome analogues opens new ways in field of investigating Armenian-Roman cultural-historical intercommunications.

The settlement of Dvin being at the crossroads of international trade roads had to be involved in that trade. The evidence of that are both discovered coins (of Philippus III Arrideus, Tigranes II, Augustus, Domitianus, as well as of Riscuporidus II and Riscuporidus IV) that reflect the picture of coin circulation in examined period, and glass bottles imported from glass production centres in East Mediterranean

* * *

Artashat was ruined by Roman commander Corbulo in spring 59. The same fate was waiting for Dvin that lived in prosperity and comfort. The presence of archaeological stratus of that period with tracks of big fire proves that. The first period of life of ancient settlement of Dvin is ended with this political events, which according to archaeological information covered the period from II century B. C. to the midst of I century A. D.

The second period of life has to cover the period from rebuilding of Dvin (apparently I century A. D.) until IV century A. D., when Khosrow Kotak (332—338), the King, transferred his court to

Dvin from Artashat. Tiridates I (63—88) developed activities rebuilding Artashat, which became much more magnificent and luxurious, as well as Garni, couldn't leave without attention to the completely burned and ruined settlement of Dvin that was also closely connected with Artashat. In addition it was the important link between two king's residences. In this connection it is no coincidence that the problem of origin of Dvin-Asaak sanctuary is tied together with activities of Tiridates I the inventor of Arshakides dynasty. Unfortunately, lack of actual-archaeological material prevents yet from more clear interpretation of problems of Dvin settlement life during the second period.

All mentioned above leads us to the following general conclusion.

The beginning of Dvin territory settling dates from III millennium B. C. An important religious and trade centre existed here in X—VIII centuries B. C. Life temporarily broken in VIII century B. C. revived in Hellenistic period, more precise—in II century B. C., simultaneously with the foundation of Artashat capital and Garni fortress—the summer residence of Armenian kings.

The circumstance by itself that Dvin settlement was placed on the way from Artashat capital to the summer residence Garni suggests the idea of political late common for the settlement and the two ancient monuments. Probably, the life in Dvin is being revived simultaneously with rebuilding of Artashat and Garni which were ruined by Romans in I century A. D.

Dvin is one of the outstanding ancient cultural-historical centres of Armenia that functioned almost uninterruptedly, beginning from deep antiquity up to later time; the archaeological strata of those monuments preserve signs typical for history and culture of all periods. That confirms the fact of long and uninterrupted development of cultural life on Armenian plateau.

Մ Ա Ն Ո Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Նեցածուրյուն

1. Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, ք. ը. էջ 28:
2. Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, դ. ը. էջ 265:
3. *Saint-Martin M. J.* Mémoires historique et géographique sur l'Arménie. Paris, 1818, t. 1, p. 119.
4. *Адоку Н.* Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, с. 222. Ղաֆաղարյան Կ. Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1952, էջ 11:
5. Զահուլյան Գ. Բ., Ստուգարանութիւններ, ՊՐԸ, 1963, № 4, էջ 96:
6. *Minor sky M. V.* Le nome de Dvin. — Revue des Etudes Arméniennes, 1930, t. X, fasc. 1, p. 117—120.
7. Դանիելյան Է. Լ., Իսիդոր Քարակացու «Պարթեական կայանները», ՊՐԸ, 1971, № 4, էջ 174:
8. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Երևան, 1971, էջ 761:
9. *Marquart J.* Erdnshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Berlin, 1901, S 82—84.
10. Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1909, էջ 404:
11. Ալիշան Ղ., Հին հայաստան կամ հիմնադրական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 138:
12. «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», էջ 826:
13. Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և ..., էջ 59, 82:
14. Նույն տեղում, էջ 90—95: Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին, ՊՐԸ, 1966, № 2, էջ 45—48:
15. Թորամանյան Բ., Նյութեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, հ. 1, Իրև. վան, 1942, էջ 214:
16. Բալանթարյան Ա. Ա., Դվինի 1980 թ. պեղումների հիմնական արդյունքները, ԼՀԳ, 1982, № 12, էջ 93:
17. Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և .... հ. 1, էջ 91: Նույնի, Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և ..., էջ 46—47:
18. Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 12:
19. Զենորայ Գլակայ Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 35: Սահինյան Ա. Ա., Քասաղի բաղնիքայի ճարտարապետութիւնը, Երևան, 1955, էջ 230—231:
20. Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և .... էջ 41—45:
21. Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Թարգմանեաց ի Հայ Յուսիկ արքեպիսկոպոս, Վաղարշապատ, 1911, էջ 72:
22. Զենորայ Գլակայ Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 24:
23. Ուխտանէն Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1877, էջ 100:
24. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին», կաղմեց՝ Լ. Մ. Միխայիլով, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 170—172:
25. Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և ..., հ. 1, էջ 254:

26. *Тирацян Г. А.* Материальная культура Армении первых веков н. э. по данным некрополя и бани в Гари: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1956, с. 6.
27. *Мартirosян А. А.* Город Тейшебаини (по раскопкам 1947—1958 гг.). Ереван, 1961, с. 83—84.
28. Առաքելյան Բ. Ն., Հայագրապատկերաբանողական 4—7-րդ դարերում. Երևան, 1948, էջ 23—24, նույնի. Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում (6-րդ դ. ս.թ.ա—3-րդ դ. մ.թ.), ՊՐԸ, 1968, № 1, էջ 58—59.
29. Արևշյան Գ. Ս., Հին Շամիրաթի առեղծվածները, Գիտություն և ակնհայտ. 1980. № 4, էջ 40—41.
30. *Тер-Мартirosян Ф. И.* Раскопки античного Ширакавана. АО 1979 г., М., 1980, с. 424—425. Նույնի Традиционизм и инновация в эллинистической Армении (по материалам раскопок античного Ширакавана).—В кн.: Всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке: Тез. докл. Ереван, 1980, с. 78—80.
31. Հարությունյան Վ. Մ., Գլխի 5—7-րդ դարերի նարտրապետական փոփոխությունը. Երևան, 1950.
32. *Мушегян Х. А.* Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962.
33. Ղաֆադարյան Կ. Գ., Գլխի քաղաքը և նրա պեղումները. Հ. 2, Երևան, 1982.
34. Քալանթարյան Ա. Ա., Գլխի նյութական մշակույթը 4—8-րդ դարերում, Երևան, 1970.
35. Նույնի, Գլխի 1. Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964—1970 թթ., Երևան, 1976.
36. *Кушнарёва К. Х.* Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977.
37. *Тирацян Г. А.* ԽՂԿ աշխ., էջ 12, Նույնի, О торговых связях Армении с Сирией в античное время. — Палестинский сб., 1959, вып. 4(67), с. 74. Խաչատրյան Ժ. Գ., Հին Հայաստանի ապակու մասին, ԼՀԳ, 1987, № 1, էջ 83—88, Առաքելյան Բ. Ն., Տիրացույան Գ. Ա., Խաչատրյանի Ժ. Գ., Հին Հայաստանի ապակին (1—4-րդ դդ.), Երևան, 1988, էջ 33, 42—43, 54—55.
38. Խաչատրյան Ժ. Գ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմախառն կնիքները, ՊՐԸ, 1965, № 1, էջ 273—274.
39. Քոչարյան Գ. Ն., Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Գլխում, ՊՐԸ, 1980, № 2, էջ 277—285.
40. Խաչատրյան Ժ. Գ., Իրանա-հայկական ղեկավարական աղերսների հարցի չորրորդ, ԼՀԳ, 1981, № 2, էջ 59—62.

I. Գլխի հելլենիստական դարաշրջանի բնակավայրը և դամբարանադաշտը

1. Отчет археологической комиссии за 1899 г., СПб., 1902, с. 90—94.
2. «Արարատ», 1907, էջ 526, 658—660; «Արարատ», 1909, էջ 173—178.
3. *Кушнарёва К. Х.* ԽՂԿ աշխ., էջ 5—40; Քոչարյան Գ. Ն., Գլխի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենը, ԼՀԳ, 1974, № 5, էջ 82—87.
4. Եռաշաղկապ օրագրեր, Ղաֆադարյան Կ., 1938, 1947, 1948, 1949, 1950, 1959, 1969 թթ., Քոչարյան Գ., 1947, 1948 թթ., Վահանյան Մ., 1947, 1948, 1960 թթ., Կարապետյան Լ., 1949, 1963 թթ., Ջանփոլադյան Հ., 1954, 1959 թթ., Մալսարյան Ս., 1966 թ., Ժամկոչյան Ա., 1966, 1967 թթ., Խարայան Յ., 1967, 1972, 1973 թթ., Բուշետյոզյան Կ., 1967, 1970, 1971 թթ.: Սրանք պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:
5. Ղաֆադարյան Կ. Գ., Գլխի քաղաքը և ..., Հ. 2, էջ 96.
6. Քոչարյան Գ. Ն., Նոր նյութեր Գլխի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, «Հայկական ՍՍՀ-ում 1981—1982 թթ. գիտության հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի ակտիվումների թեզիսներ», Երևան, 1983, էջ 25—26; Նույնի, Նոր նյութեր Գլխի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, «Հայկական ՍՍՀ-ում

- 1983—1984 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գրողական նստաշրջանի զեկուցումների լեզիաներ», Երևան, 1985, էջ 35—39:
7. Тирацян Г. А. Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований: Вопросы генезиса, топографии, градостроительной структуры, архитектурного облика. — ВДИ, 1979, № 2, с. 165—175
  8. Օհանյան Հ. Ա., անտիկ ճարտարապետական կառույցներ Շամիրամի քաղաքային շրջանում, Հայաստանի մշակութային և արվեստի պորթալներին նվիրված հանրագիտական հինգերորդ գիտական կոնֆերանս, Չեկուցումների լեզիաներ, Երևան, 1982, էջ 217—218
  9. Քոչարյան Գ. Գ., Երևան անտիկ ճարտարապետություն, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 272—275:
  10. Առաքելյան Բ. Ն., Հատիկներ էրզնանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքի, ՊԲՀ, 1967, № 4, էջ 302—305, նկ. 3: Առաքելյան Բ. Ն., Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970—1973 гг. — ИРЖ, 1974, № 4, с. 48, рис. 1.
  11. Առաքելյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Հ., Հայագիտական կենտրոնի 1977—78 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1979, № 2, էջ 207, նկ. 2:
  12. Караханян Г. О., Тер-Мартirosов Ф. И. Раскопки у с. Ширакаван. АО 1977 г., М., 1978, с. 506—507; Демирханян А. Р. Эллинистическое поселение на территории г. Еревана. АО 1980 г., М., 1981, с. 424—426.
  13. Халилов Д. А. Раскопки на городище Хынысли, памятнике древней Кавказской Албании. — СА, 1962, № 1, с. 210, рис. 1, 31; Казиев С. Н. Историко-археологическое обследование городища Кабалы. — Материальная культура Азербайджана, 1964, т. 5, с. 22—23, табл. I; Нессен А. А. Из истории исторического прошлого Мильско-Карабахской степи. — МИА, 1965, № 125, с. 33—34, рис. 15, 16; Халилов Дж. А., Бабаев И. А. О городах древней Кавказской Албании. — СА, 1974, № 4, с. 104; Бабаев И. А. Исследования общественного здания второй половины I в. до н. э.—I в. н. э. на городище Кабала. — СА, 1977, № 4, с. 220, рис. 2.
  14. Апакидзе А. Города древней Грузии. Тбилиси, 1968, с. 39, рис. 5.
  15. Döbner F. K., Gocll Th. Argamela am Nymphaios. Berlin, 1963. Taf. 39 B, 41 A, 42 A, Abb. 21 AB, Anm. 56.
  16. Пугаченкова Г. А. Архитектурные памятники Нисы. — Тр. ЮТАКЭ, 1949, т. I, с. 213—214. Նույնի. Храм и некрополь в Парфянской Нисе. — ВДИ, 1953, № 3, с. 159—167. Նույնի. Пути развития Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. — Тр. ЮТАКЭ, 1958, т. 6, с. 62—63, рис. 71. Նույնի, Халчаян: К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966, с. 48, рис. 25; с. 62 рис. 37; 3; с. 132, рис. 79. Նույնի, Из истории античной культуры Узбекистана. Ташкент, 1973, с. 87—89.
  17. Schmidt E. F. Persopolis Chicago, 1953, v. I, рр. 145, 149, 153, pl. 122.
  18. Пичикян И. Р. Торовидные базы (происхождение, хронология). — В кн.: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979, с. 57—61.
  19. Մեացախանյան Ս. Խ., Ջվարթիոցր և նույնանից հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 242: Քալանթարյան Ա. Ա., Դվիթի կենտրոնական թաղամասի 1971—1973 թթ. պեղումները, ԼԶ, 1975, № 7, էջ 97, նկ. 2, 3:
  20. Նույն տեղում, էջ 89—92:
  21. Кушнарёва К. X., ԵՂՂ աշխ., էջ 36:
  22. Ղաֆաղադյան Կ. Գ., Երևան քաղաքի և ..., հ. 1, էջ 59, 82: Քոչարյան Գ. Գ., Հիլիկիտական ճարտարապետական համալսարանի 1971—1973 թթ. պեղումները, Դաշտային օրագրեր,

- Ղափաղոյան Կ., 1935, 1945, 1946, 1950 թթ., Քաղսիայի Գ., 1947, 1949, 1950, 1951 յ.,
Վանանյան Մ., 1947, 1948 թթ., Ֆոտոսնկագրիկներ, նախնական նյութերի գրանցման
մասինները՝ Սրանք պատկեր են Հայաստանի պատմության պետական Գանձարանում:
23. *Хачатрян Ж. Д.* Гарни V: Античный некрополь (результаты раскопок 1956—1972 гг.). Ереван, 1979. Նույնի. Արտաշատ II. Անտիկ դարաբանագիտություն (971 — 1977 թթ. պեղումները, Երևան, 1971.
  24. *Кочеленко Г. А.* Культура Парфии. М., 1966. с. 114, 116.
  25. *Тер-Мартirosов Ф. И.* Античные печи из раскопок Арташата. — ВОН, 1975, № 7, с. 72. Նույնի. Раскопки античного Шир кав. н., с. 424—425 Նախարարյան Ժ. Գ. Արտաշատ II. ..., էջ 2:
  26. *Мушегян Х. А.*, 27. էջ 10—11, 107, 108.
  27. Բաշադյան Գ. Գ., Գլխինից հայտնաբերված արտադրական նշանակությամբ սայլ, ՀԳ, 1978, № 2, էջ 95—98:
  28. Ղափաղոյան Կ. Գ., Գլխինի քաղաքը և ..., հ. 1, էջ 251—254: Ղափաղոյան Կ. Գ., Քաղաքաբանության և Ա. Ա., Գլխինի 1975—1976 թթ. պեղումները, ՀԳ, 1976, № 2, էջ 170. տարիտ. 3-րդ:
  29. *Мушегян Х. А.*, 24. էջ 10—11, 107—108.
  30. Բաշադյան Գ. Գ., Գլխինից հայտնաբերված ... սայլ, էջ 95—98:
  31. Հարությունյան Վ. Մ., 24. էջ 97:
  32. Ղափաղոյան Կ. Գ., Գլխինի քաղաքի հիմնադրման ժամանակ և ..., էջ 44: Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանտոսությունը Հայաստանում, «Հանդես Ամսօրեայ», 1975, № 10—12, էջ 431: Բաշադյան Գ. Գ., Անտիկ դարաբանության գիտնական Գլխինից, ՊՐՀ, 1977, № 2, էջ 280—286, Նույնի, Գլխինի տնտիկ դարաբանում, էջ 272—275:
- II Հելլենիստական դարաբանների Գլխինի անակոթություններ
1. *Есаян С. А.* Древняя культура племен северо-восточной Армении (III—I тыс. до н. э.) Ереван, 1976, с. 201, табл. 138, рис. 1.
  2. Առաքելյան Բ. Ն., Հին Արտաշատ, Երևան, 1975, էջ 25—26: Տիրացյան Գ. Ա., Արմավիրի պեղումները, ՀԳ, 1972, № 2, էջ 41 Նույնի. Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ՀԳ, 1973, № 5, էջ 99, նկ. 4: Նախարարյան Ժ. Գ., Երկանի տաղանթաբանության Գանձարանի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի, ՊՐՀ, 1964, № 1, էջ 264—274:
  3. Նույնի, Արտաշատ II. ..., էջ 69: *Аракелян Б. Н.* Арташат I: Основные результаты раскопок 1970—1977 гг., Ереван, 1982, с. 32, табл. XXXVII, XXXVIII.
  4. *Блаватский В. Д.* Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961. с. 37, рис. 9.
  5. Բաշադյան Գ. Գ., Գլխինից հայտնաբերված ... սայլ, էջ 95—98:
  6. *Гайдукевич В. Ф.* Виноделие на Боспоре. — МИА, 1958, № 8, с. 385, рис. 29—31.
  7. *Пиотровский Б. Б.* Ванское царство: Урарту. М., 1959, с. 142—147.
  8. Առաքելյան Բ. Ն., Կարախանյան Գ. Հ., Գանձարան III. 1949—1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962, էջ 38:
  9. *Гайдукевич В. Ф.*, 24. էջ 358—360:
  10. *Печенкин Н. Н.* Археологические разведки в местности Страбоновского старого Херсонеса. — ИАК, 1911, вып. 42, с. 111, рис. 1: *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство. М.—Л., 1949, с. 169, рис. 29. Նույնի. Виноделие на Боспоре, с. 358, рис. 4; с. 375, рис. 2, 3; с. 377, рис. 20, с. 378, рис. 21.
  11. Նույնի տեղում, էջ 389—390:
  12. Նույնի տեղում, էջ 380, նկ. 38: Народы Кавказа (Под ред. Гарданова Г. А. и др. М., 1962. т. 2, с. 242—246.
  13. Տիրացյան Գ. Ա., Կարախանյան Բ. Ա., Արմավիրի 1972—1978 թթ. պեղումները, ՊՐՀ, 1979, № 4, էջ 251—254:

14. Սեանյան Հ. Ա., Անտիկ բնակավայր Շամիրամի վաղերկաթեդարյան քաղաքառնդիի տարածքում, Հայկական ՍՍՀ-ում 1931—1932 թթ. դաշտային նեոգիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուլցումների թեզիսները, Երևան, 1933, էջ 32:
15. Гайдукевич В. Ф. Виноделие на Боспоре, с. 356—357.
16. Քոչարյան Գ. Գ., Անտրզ դարաշրջանի դուրդի անիվներ, ԼՀԳ, 1950, № 9, էջ 79—82:
17. Блаватский В. Д. История античной расписной керамики. М., 1953, с. 20; Бобринский А. А., Мельникозская О. Н. Гончарный круг у населения Юхновской культуры. — СА, 1977, № 2, с. 180.
18. Խաչատրյան Փ. Գ., Արտաշատի 7-րդ բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, ԼՀԳ, 1978, № 8, էջ 63, տախտ. 1, 1:
19. Առաքելյան Բ. Ն., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հ. 1, Երևան, 1958, էջ 214: Խեկիկյան Օ. Ս., Արհեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1977, էջ 57—60:
20. Пиотровскии Б. Б. Кармир блур II: Результаты раскопок 1949—1950 гг. Ереван, 1952, с. 85, рис. 46; Мартиросян А. А. Аргштихинили, Ереван, 1974, с. 115: Խաչատրյան Մ. Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմությունը (ըստ արձանագրական և նեոգիտական տվյալների), Երևան, 1971, աղ. 3V:
21. Վախաճուրյան Կ. Գ., Դվինի քաղաքը և ..., հ. 1, էջ 135, նկ. 219: Քալանթարյան Ա. Ա., Դվինի նյութական մշակույթը ..., աղ. XXII, 6—7:
22. Саркисян Е. С. Гончарное искусство Армении. Ереван, 1978, с. 44, рис. 5.
23. Քաչարյան Գ. Գ., Դվինի ... խեցեղենը, էջ 82—97:
24. Տիրացյան Գ. Ս., Արտավիրը պեղումները, նկ. 7: Խաչատրյան Փ. Գ., Կանեցյան Ա. Կ., Արտաշատի 8-րդ բլրի շերտագրությունը, ԼՀԳ, 1974, № 9, էջ 78—80:
25. Гагошидзе Ю. М. Самадло (археологические раскопки). Тбилиси, 1979, табл. 1, 2, 4.
26. Plutarch's Lives. London, 1959, v. II, p. 548.
27. Խաչյան Ե., Վասպուրական, Վեդադարյան Հանդես, 1917, հ. 26, էջ 210:
28. Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Երևան, 1931, էջ 180: Մելիք-Փալայան Կ. Վ., Անահիտ դրցությունը պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 101, նկ. 14:
29. Кушкарева К. Х., и др. а з т е, էջ 9, նկ. 23, 80:
30. Тирация Г. А. Древнеармянская керамика из раскопок Армавира (опыт классификации и датировки). — ИФЖ, 1971, № 1, с. 217—218: Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., табл. IV. Նույնի Արտաշատ II., էջ 90: Есаян С. А., Калантарян А. А. Античный некрополь Ошакана. — ВОН, 1976, № 12, с. 30.
31. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 33.
32. Лосева И. М. Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А. С. Пушкина на холме Арин-Берд. — СА, 1958, № 2, с. 187, рис. 103; Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944, с. 180, рис. 42; Мартиросян А. А. Аргштихинили, с. 96, рис. 61.
33. Cook R. M. Greek painted pottery. London, 1960, p. 216—229. Տիրացյան Գ. Ս., Արտավիրի պեղումները, ԼՀԳ, 1974, № 12, էջ 61:
34. Тирация Г. А. Древнеармянская керамика ..., с. 216—217, табл. 1, 4. Խաչատրյան Փ. Գ., Արտաշատ II., ..., էջ 44, նկ. 11, 1:
35. Мартиросян А. А. Аргштихинили, рис. 23а.
36. Тирация Г. А. Древнеармянская керамика ..., с. 222, табл. I, 13; III, 10; Мнацаканян А. О., Тирация Г. А. Новые данные о материальной культуре древней Армении. — Изв. АН АрмССР, 1961, № 8, с. 75; Аракелян Б. Н. О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира. — ИФЖ, 1969, № 4, с. 168, табл. I, рис. 4; табл. III, рис. 2. Տիրացյան Գ. Ս., Կարապետյան Ի. Ա., Նշվ. աշխ., էջ 249, 254—255, Կարապետյան Ի. Ա., Կարճադրյունի պեղումները (1975—

- 1978), 982, 1979, № 3, էջ 274—275, աղ. 2-րդ. Արեշյան Գ. և ուրիշներ, Հայագիտական կենտրոնի... աշխատանքները, աղ. I, նկ. 4, Խաչատրյան Ժ. Գ., Կոնկրետի Բ. Կ., Նշվ. աղ., էջ 80, աղ. 1-ին.
37. Տերազյան Կ. Ա. Հայագիտական սմբուրի պեղումները. ԳՊՏ. 1963, № 12, էջ 105, Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատի 7-րդ գրի... արդյունքները, էջ 71; Կարապետյան Ի. Ա., Նշվ. աղ., էջ 264, աղ. 2-րդ, 11; Սեհյուն Է. և րիշներ, Հայագիտական կենտրոնի... աշխատանքները, էջ 208; Խաչատրյան Ժ. Գ., Մարտիրոսյան Խ. Ա., Մարտիրոս և Հարդհինիսի շրջանների անտիկ և միջնադարյան հուշարձանները. ԱԳ, 1972, № 1, էջ 58, աղ. 1-ին. նկ. 2; *Тирацян Г. А.* О расписной керамике древней Армени (V в. до н. э. — III в. н. э.) — ИФЖ, 1965, № 3, с. 257, табл. II, 4, 5; *Аракелян Б. Н.* О неко орых резул татих... табл. II; *Мартirosян А. А.* Аргиштихинили. с. 67; *Есаян С. А., Калинцарян А. А.* Նշվ. աղ., էջ 31, աղ. II, 1, 2 *Демирхачян А. Р.* Նշվ. աղ.:
38. *Тер-Мартirosов Ф. И.* Фляги как торговая тара. — В кн.: Проблемы античной истории и культуры: докл. XIV международной конференции античников соц. стран «Эйрене». Ереван, 1979, с. 409—414.
39. Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատ II. ..., էջ 123:
40. *Раев А. И.* Художественные особенности керамических фляг Кавказской Албании. — ДАН АзССР, 1961, т. XVII, № 8, с. 760—761. Նույնի, Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н. э.—I в. н. э.). Баку, 1964, с. 38; *Воробьева М. Г.* Керамика Хорезма античного периода — Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. IV, М., 1959, рис. 4, 5, 12, 13, 26, 27; *Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках в Ольвии в 1920—1921 гг. — Изв. ГАИМК 1931, т. X, вып. 5, рис. 20; *Белов Г. Д.* Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг. Херсонес, 1938, рис. 74. Նույնի, Эллинистический дом в Херсонесе. — Тр. ГЭ, 1962, т. 7, рис. 20; *Карасев А. Н.* Раскопки городища у санатория «Чайка», близ Евпатории в 1963 г. — КСИА 1965, вып. 103, рис. 48, 6; *Тирацян Г. А.* О расписной керамике ..., с. 277—278. Խաչատրյան Ժ. Գ. Հայագիտական կենտրոնի գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ, ԳՊՏ, 1976, № 1, էջ 253—254.
41. *Тирацян Г. А.* О расписной керамике ..., с. 266, табл. 1, 3. նույնի, Древнеармянская керамика ... с. 221, табл. II, 6.
42. *Мартirosян А. А.* Аргиштихинили, с. 147, рис. 65—68; *Есаян С. А.* Древняя культура ..., с. 197—199; *Тирацян Г. А.* Древнеармянская керамика ..., табл. I, 6, 7, 8; II, 4, 5. Կարապետյան Ի. Ա., Նորաշենի վաղ հայագիտական սմբուրը, ԳՊՏ, 1974, № 3, էջ 287, նույնի. Կարապետյանի պեղումները էջ 274, Խաչատրյան Ժ. Գ. Արտաշատ II. ..., էջ 100—104.
43. Խաչատրյան Ժ. Գ., Կոնկրետի Բ. Կ., Նշվ. աղ., էջ 80, տախ. 1-ին. 4; Կարապետյան Ի. Ա., Կարապետյանի պեղումները, էջ 273; *Хачатрян Ж. Л.* Гарни V., с. 37.
44. *Мартirosян А. А.* Аргиштихинили, с. 144, рис. 53—54.
45. Խաչատրյան Ժ. Գ., Արտաշատ II. ..., էջ 132; Քալանթարյան Խ. Ա., Գլխի ելուստական մշակույթը ..., աղ. XXVI, 9, XXXVI, 5.
46. Տիրազյան Կ. Ա., Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, նկ. 3—4; Զագրարյան Խ. Ա., Հայկենիտական ավանդույթները և Հայաստանի տեղական խեցեղենի արտադրությունը, սՀայկական ՍՍՀ-ում 1975—1976 թթ. դաշտային հնագիտական տարածանքների արդյունքներին նվիրված գեկուլտուրների թվարկներ, Երևան, 1977, էջ 27—28.
47. *Кругликова И. Т.* Ремесленное производство простой керамики в Пантикапее в VI—III вв. до н. э.—МИА, 1957, № 56, с. 130—131; *Зевест И. Б.* Пантикапейская керамика сарматского времени. — МИА, 1957, № 56, с. 151.

48. *Гюстровский Б. Б.* История и культура Урарту. С. 183; *Мартirosян А. А.* Аргистихяниля, рис. 21, 25а-б. Տիրացուի Գ. Ա. *Սարգսյանի Գրքերի Գրադարանի Գրքերի Կրթական Իրաւեր, ԳՐԸ, 1974, № 2, ադ. 1-ին, 1.*
49. *Scmidt E. F.* Pe-sepols. Chicago, 1957, p. 68, 1: 89, 8.
50. *Мнацаканян А. О., Тирацян Г. А.,* նշվ. աշխ. էջ 77, ադ. 1; *Мартirosян А. А.* Գործ Թեյշեբանի, с. 144, рис. 68. Նույնի, Արցախահայկական պատմության համալիր, Երևան, 1974, № 1, 1-ին, 1; *Тирацян Г. А.* О расписной керамике ..., с. 266; *Есаян С. А.* Могильник раннеармянского времени в поселке Берд Шамшадинского района. — ИФЖ. 1969, № 4, с. 286. Նույնի, Древняя культура ..., с. 199; *Есаян С. А., Կалантарян А. А.,* նշվ. աշխ. էջ 32, հաշտացուի Գ. Գ., *Հայաստանի Ժ. Թ. ա. 7—1-ին դարերի խեցեղենի քննարկումը* Ժ 24, ԳՐԸ, 1970, № 2, էջ 269—278; Նույնի, *Արտաշատ II. ...*, էջ 98; *Կարապետյան Բ. Ա., Նորաշենի ... ամրոցը, էջ 283, Նույնի, Կարապետյանի պեղումները, էջ 278, ադ. 1-ին, 7, 9.*
51. *Курфтин Б. А.* Археологические раскопки в Трналети: Опыт периодизации памятников. Тбилиси, 1941, с. 46; *Гагошидзе Ю. М.* К датировке могильника Нерон—Дереси—Мацне. Сер. истории, археологии, этнографии и истории искусства, 1975, № 2, с. 98; *Гуммель Я. И.* Археологические очерки. Баку, 1940, с. 149; *Пассек Т. С.* Джафарханский могильник. — ВДИ, 1946, № 2, с. 177. *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре: Альбом кувшинных погребений. Баку, 1960, с. 21, табл. XI.
52. *Կարապետյան Գ. Գ., Արտաշատ II. ...*, էջ 58.
53. *Аракелян Б. Н.* Гарни I: Результаты раскопок 1949—1950 гг. Ереван, 1951, с. 41, рис. 28.
54. *Կարապետյան Գ. Գ., Կապույտյան Ա. Գ.,* նշվ. աշխ., էջ 82—83, տախտ. 2-րդ, 10, 12; *Կարապետյան Գ. Գ., Արտաշատ II. ...*, էջ 110.
55. *Кругликова И. Т.* Ремесленное производство ..., 1957, с. 128, рис. 7, 10.
56. *Քարապետյան Գ. Գ., Դվինի ... խեցեղենը, էջ 91—92.*
57. *Քարապետյան Ա. Ա., Դվինի նյութական մշակույթը ...*, ադ. XXXIII.
58. *Տիրացուի Գ. Ա., Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, էջ 99.*
59. *Хачутайшвили Д. А.* Уплисцихе: Результаты археологических изысканий 1957—1963 гг. Тбилиси, 1964, табл. XXXI, 6, 9; XXXII, 6, 10; XLII, 13, 14; *Пассек Т. С.* Джафарханский могильник, с. 185, рис. 27; *Нессен А. А.,* նշվ. աշխ. II, 8, 9, 10; *Блаватский В. Д.* История античной расписной керамики, с. 277. Տիրացուի Գ. Ա. *Հայաստանի ամրոցի 1982 թ. պեղումները, էջ 106—108,* Goldman H. Excavations at Gözli-Küfe: Tarsus. Princeton (N. J.), 1950, v. 1, pp. 226, 228, № 189, 219, 220.
60. *Քարապետյան Ա. Ա.,* նշվ. աշխ. Նույնի, *Հնվենիտական ներմուծված խեցեղենի նորահայտ մի խումբ, «Հավական ՍՍՀ-ում 1977—1979 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գեկուցումների թեզիսներ», Երևան, 1979, էջ 24—25.*
61. *Аракелян Б. Н.* Арташат I: ..., с. 39, рис. 5а, б; 6а, б.
62. *Քարապետյան Գ. Գ., Հնվենիտական դարաշրջանի դամբարանադաշտի Դվինում, էջ 277—285.*
63. *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре: ... табл. XXXVII.
64. *Акопян Н. Г.* Художественный металл средневековой Армении IX—XIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ереван, 1977, с. 18.
65. *Хачатрян Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 87. Նույնի, *Արտաշատ II. ...*, էջ 74; *Есаян С. А., Կалантарян А. А.,* նշվ. աշխ., էջ 33.
66. *Хачатрян Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 97; *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингечауре: ..., табл. XXXIX, 2; *Голубкина И. Т.* Археологические обследования и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г. — Изв. АН АзССР, сер. общ. наук, 1959, № 1, табл. II, 6.

67. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., рис. 109.
68. Նույն տեղում. Լ. 103, նկ. 15, 2, 46, 3: *Есаян С. А., Калантарян А. А.,* նշմ. աշխ., էջ 36—37, աղ. 3-րդ, 4-րդ; *Иващенко М. М.* Кувшинный могильник Западной Грузии. — СА, 1950. т. 10, с. 326, рис. 8; *Кизурадзе Н.* Дапнарский могильник. Тбилиси, 1976, табл. XI.VII; *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингегауре, табл. XXXIX.
69. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 94, рис. 35, 3; с. 102. Նույնի. Արտաշատ II. ..., էջ 90, նկ. 10, 10, 11, էջ 89.
70. Халилов Д. А., նշմ. աշխ. էջ 211, նկ. 2, 6, 8.
71. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 106.
72. Гагошидзе Ю. М. К датировке могильника Нерон-Дереси, с. 102, рис. 11.
73. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 109—112; *Есаян С. А., Калантарян А. А.,* նշմ. աշխ., էջ 37; *Казиев С. М.* Археологические раскопки в Мингегауре, табл. XLI—XLIII; *Куфтин Б. А.* Материалы к археологии Колхиды. Тбилиси, 1950, т. II, с. 50—51; *Иващенко М. Н.,* նշմ. աշխ., էջ 326—327; *Кизурадзе Н.,* նշմ. աշխ. էջ 55; *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ, вып. 11—12, М., 1975, табл. 12, 15. Նույնի, Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ, вып. 11—12, М., 1978, табл. 27, 30, 33.
74. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 107, рис. 46, 1.
75. *Алексеева Е. М.* Античные бусы ..., 1978, с. 40.
76. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 109—110. Նույնի, Արտաշատ II. ..., էջ 57.
77. *Качалов Н. Н.* Стекло. М., 1959, с. 88.
78. *Алексеева Е. М.* Античные бусы ..., 1978, с. 27—32, табл. 26.
79. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 93—94. Նույնի, Արտաշատ II. ..., էջ 81—85.
80. *Furtwängler A.* Die Antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum. Leipzig-Berlin, 1900, Bd. III, S. 116—124.
81. Նույն տեղում: *Richter G. M.* Catalogue of engraved gems Greek, Etruscan and Roman. Rome, 1956, p. 32—34; *Павлов В. В.* К вопросу о малоазийской глиптике. — В кн.: Древний Мир. М., 1962, с. 327—335; *Книпович Т. Н.* Греко-персидские резные камни Эрмитажа. — Сб. ГЭ, 1926, т. 3, с. 41—58.
82. *Zwilerlein-Diehl E.* Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Antikenabteilung. Berlin—München, 1969, Bd. II, S. 82—83.
83. *Никулина Н. М.* К вопросу о «восточно-греческом» и «греко-персидском» искусстве (по материалам глиптики V—IV вв. до н. э.). — ВДИ, 1969, № 3, с. 114—120.
84. Չարահանյան Դ. Հ., Սաֆյան Պ. Կ., *Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, նկ. 36, 39, 331 հատված:* Իսրայելյան Հ. Ռ., *Երկվորյակների պաշամոտների հետքերը Հին Հայաստանում, ՊՐՀ, 1980, № 3, էջ 216—228:*
85. Սառնա ծոբը լքեղհ. խմբագր. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1936, էջ 882—885 (պատուի Ի, 6, էջ 11, ԺԱ, 11):
86. *Maximova M. E.* Griechisch-persische Kleinkunst in Kleinasien nach den Perserkriegen. — Archäologischer Anzeiger 3..4, 1928, S 650, Abb. 2; S. 658, Abb. 15. Richter G. M., նշմ. աշխ., էջ 34, 134, առխտ. XXII. Boardman J. Greek gems and finger rings (early bronze age to late classical). London, 1970, pl 881, 883, fig. 291.
87. *Zwilerlein-Diehl E.,* նշմ. աշխ., առխտ. 41, №. 189. Boardman J., նշմ. աշխ., առխտ. 974, 349, ֆիգ. 310.
88. Նույն տեղում, էջ 320—322, 326:

89. Խաչատրյան ժ. Գ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմաթիվ կերպերը, էջ 276. Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 430.
90. Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 127—131; Есаян С. А., Калантарян А. А., Եջ. աշխ., էջ 37—38; Գոշարյան Գ. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Գվինում, էջ 283.
91. Гагошидзе Ю. М. К датировке могильника Нерон-Дереса, с. 90—103.
92. Бабаев И. А. О трех стеклянных многогранных печатях, найденных в Минге-чауре. — В кн.: Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965, с. 128—133, рис. 1—3.
93. Կոչարյան Գ. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Գվինում, էջ 283.
94. Խաչատրյան ժ. Գ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմաթիվ կերպերը, էջ 273—274.
95. Դաֆադարյան Կ. Գ., Դարս քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և ..., էջ 44, նույնի. Գվին քաղաքը և ..., հ. 2, էջ 137.
96. Тиранян Г. А. Армянская тнара (опыт культурно-исторической интерпретации). — ВДИ, 1982, № 2, с. 90.
97. Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 431.
98. Зограф А. Н. Античные монеты. — МИА, 1951, № 16, М.—Л., с. 70—71.
99. Մուշեղյան Խ. Ա., Հելլենիստական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 430.
100. Պատվեան Չ., Արտաշեսեան Տարստոթեան դրամները. Վիեննա, 1869, էջ 32.

III. Գրիեր մեր թվականության առաջին զարեում

1. Հաղորդության Վ. Մ., Եջ աշխ., էջ 94—95, նկ 37, 38.
2. Тревер К. В. Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.—IV в. н. э.). М.—Л., 1953, с. 40, табл. 21.
3. Пугаченкова Г. А. Архитектурные памятники Нисы, с. 211—213. Пути развития Южного Туркменистана ..., с. 98—99. Նույնի. Халчаян: ..., с. 132—133, рис. 79. Նույնի. Из истории античной культуры Узбекистана, с. 87—90; Дьяконов М. Н. Археологические работы в нижнем течении реки Кафиригана (Кобаднан) (1950—1951 гг.). — МИА, 1953, № 37, с. 262, рис. 7; Литвинский Б. А. Зеймаль М. Н. Каменные базы колонн из Вахшской долины. — Изв. отд-ния общ. наук АН ТаджССР, 1960, вып. 1(22), с. 77, рис. 2.
4. Воронина В. Л. Конструкции и художественный образ в архитектуре Востока. М., 1977, с. 62, рис. 51, 9, 10.
5. Пичикян И. Р., Եջ աշխ., էջ 59.
6. Маркузон В. Ф. Архитектура арханческой эпохи (750—480 гг. до н. э.). — В кн.: Всеобщая история архитектуры / под ред. В. Ф. Маркузона и др. М., 1973, с. 40.
7. Կոչարյան Գ. Գ., Ստեփի քարի սալ Գվինից, ԼԶԳ, 1974, № 11, էջ 102—105.
8. Սահիբյան Ա. Ա., Անտիկ դարաշրջանի քարակերտ թաղ Գանինում, ՊԲԶ, 1976, № 1, էջ 169—186.
9. Канецян А. Г. Античные черепицы из раскопок Аргашата — СА, 1984, № 1, с. 185—187.
10. Бабаев И. А. Античная черепица Кавказской Албании. — СА, 1974, № 2, с. 50—51, 54, рис. 5; Гайдукевич В. Ф. Строительные керамические материалы Боспора: Боспорские черепицы. — Изв. ГАИМК, 1935, вып. 104, с. 222—227; Мерперт Н. Я. Фанагорийские черепицы из раскопок 1938 г. — МИА, 1951, № 19, с. 227—235; Блаватский В. Д. Античная археология ... с. 50—53; Зеест И. Б. Строительные керамические материалы. — САИ, 1966, вып. Г1—20, с. 51—61, табл. 40, 41.

11. Գաշադյան Գ. Գ., Անտիկ դարաշրջանի զոհասեղան Դվինից. էջ 230—250.
12. Ростовцев М. Н. Святылище Фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре. — ИАК, 1911, вып. 40, с. 1—42, рис. 5, 6; Соломоник Э. Н. Алтарь Немесиды из Херсонеса. — ВДИ, 1960, № 2, с. 133—139, рис. 1. Cumont Fr. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, 1911, S. 128, Fig. 6. Campbell L. A. Mithraic iconography and ideology. Leiden 1968, p. XXIX, XXXI. Lane E. Corpus monumentorum religionis die mentis. Leiden. 1971, t. 1, Fig. 121, 125. Vanden Berghe L. Archeologie de l'Iran ancien. Leiden 1959, p. 15, id. 15.
13. Plutarch's Lives, p. 175.
14. Vermaasere M. J. Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithraicae. The Hague, v. I, 1956; v. II. 1960. Նույնի, Mithriaci II: The Mithraeum at Ponza. Leiden, 1974.
15. Cumont Fr., նշվ. աշխ., էջ 120—123.
16. Campbell L. A., նշվ. աշխ., էջ 22—25, տախա. VII, 181: XIII, 435; XV, 650; XXIX, 1496.
17. Նույն տեղում, էջ 135, 139, տախա. 11, 37, V, 75, XI, 321, XII, 390, XIII, 435.
18. Նույն տեղում, էջ 136, 139, տախա. XI, 321, XVII, 693, XX, 1128, XXV, 1263, XXVI, 1292, XXXIII, 1727.
19. Նույն տեղում, էջ 25—26, տախա. V, 75, XI, 321, XII, 390, XIII, 435, XV, 650, XXXIII, 1727.
20. Նույն տեղում էջ 15—22, 26—28.
21. Աղաթանգեղյալ Պատմություն հայոց, էջ 411—412.
22. Cumont Fr., նշվ. աշխ., տե՛ս բարտեղը:
23. Тревер К. В., նշվ. աշխ., էջ 77—95, Մանինյան Ա. Ա., Դառնիի և Գեղարդի հարուստ քաղաքական հուշարձանները, Երևան, 1969, էջ 18.
24. Գոշադյան Գ. Գ., Մածկի բարև սալ Դվինից, էջ 102—105.
25. Cass. Dio., LXIII, 5 (1—3); Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, Ինն հռոմեական ազգյուրների Ա՛թարդմ. բնագրից հրկյաշարյան Ս Մ., Երևան, 1976.
26. Cumont Fr., նշվ. աշխ., էջ 31—34.
27. Cass. Dio., LXIII, 6,7. Քալանքարյան Ա. Ա., Դվինի նյութական մշակույթը... էջ 10.
28. Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972, с. 213.
29. Արեղյան Ա., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 555.
30. Սասնա ծոեր յվատումների գրառումները և բնագրի պատրաստումը Ա. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 636—639. Սասունցի Դավիթի Հայ ժողովրդակ. և հերոսավեպ, Երևան, 1981, էջ X—XI.
31. Ավդալբեգյան Բ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 13—79.
32. Խաչատրյան ժ. Գ., Իրանա-հայկական դիցարանական աղբյուրների հարցի շուրջ, էջ 54—73.
33. Cass., Dio., LXVIII, 21.
34. Առաքելյան Բ. Ն., Լաֆիներեն արձանագրություններ ..., էջ 309.
35. Ростовцев М. Н., նշվ. աշխ., էջ 6—8. Щеглов А. Н. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. — В кн.: Древние Фракияцы в Северном Причерноморье. М., 1969, с. 155—156.
36. Cumont Fr., նշվ. աշխ., էջ 36.
37. Аракелян Б. Н. Гарни I: ..., с. 46.
38. Առաքելյան Բ. Ն., Տիրացյան Գ. Ա., Խաչատրյան ժ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 54—55.
39. Լալայան Ի., Դամբարանների պեղումները և որհրգային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 200, նկ. 201; Аракелян Б. Н. Гарни I: ..., рис. 33, табл. 25. Նույնի, Гарни II: ..., рис. 33, 16, табл. XV; Тирацин Г. А. Матерьяльная культура Армении..., с. 11; Хачатрян Ж. Д. Гарни V: ..., с. 63—64.

40. *Асланов Г. М.* Из истории материальной культуры Кавказской Албании, I—IV вв. — В кн.: Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962, с. 129, рис. 7; *Чилашвили Л. А.* Городище Урбнис. Тбилиси, 1964, с. 167, рис. 33, 4.
41. Ասլախյան Բ. Ն., Տրցաշյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., *Եջմ. աշխ.*, էջ 42—43:
42. *Նույն տեղում*, էջ 33:
43. *Гайдукевич В. Ф.* Некрополи некоторых боспорских городов. (по материалам раскопок 1930-х годов). — МИА, 1959. № 69, с. 187, рис. 62, 2; *Сорокина Н. П.* Тузлинский некрополь. — Памятники культуры, вып. 26, М., 1957, табл. 12, 2.
44. Ասլախյան Բ. Ն., Տրցաշյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., *Եջմ. աշխ.*, էջ 13—14:
45. *Аракелян Б. Н.*, Гарни I: ..., с. 55; *Хачатрян Ж. Д.* Гарни V: ..., с. 112.
46. *Аракелян Б. Н.* Гарни I: ..., с. 48.
47. *Мушегян Х. А.* Денежное обращение Двина ..., с. 107. Mattingly F. Coins of the Roman Empire in the British Museum. London, 1955, v. I, p. 89, 90, № 52, 533.
48. *Мушегян Х. А.* Денежное обращение Двина ..., с. 107. Mattingly F. Coins of the Roman Empire in the British Museum. London, 196, v. II, p. 341—342, № 223.
49. Ասլախյան Բ. Ա., *Հրա Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից (ս.թ.տ. V դարի վերջերից մինչև մ.թ. III դարի սկիզբը)*. ՊԲՀ. 1970, № 3, էջ 78—79:
50. *Мушегян Х. А.* Денежное обращение Двина ... с. 108.
51. *Зограф А. Н.* Распространение находок античных монет на Кавказе. — Тр. отд. нумизматики ГЭ, 1945, т. I, с. 53, № 11.
52. *Фролова Н. А.* Монетное дело Рискупорида II. — Нумизматика и эпиграфика, 1968, т. 7, с. 43—68.
53. *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство. М.—Л., с. 51—79.
54. *Манандян Я. А.* О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.). Ереван, 1954, с. 96.
55. *Марченко И. Д.* Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950—1951 гг. — МИА, 1956, № 57, с. 119, рис. 4; *Неверов О. Я.* Бронзовый перстень с портретом армянского царя из Фанагории. — В кн.: Всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке, тез. докл. Ереван, 1980, с. 54.

ՉԵՐՏՐՄԻՆ

1. *Հայ ժողովրդի պատմություն*. էջ 534—542:
2. *Նույն տեղում*, էջ 516—520:
3. *Եղիշի Վանի վարդապետի և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, պր. 3-րդ, էջ 68, 79:*
4. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. 2-е изд., т. 46, ч. I, с. 171.
5. Тас., Апп., XLI; *Տակիրտոս Կ., Օտար ազդյունները Հայերի մասին, լատինական ազդյուններ. № 3, քաղեց և լատիններենը թարգմանեց Պ. Ստեփկյան, Երևան, 1941:*

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՎՈՏ—Տեղեկագիր Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի (Հաս. գիտ.)

ԱԶԳ—Իրարևր Հասարակական գիտությունների

ՁԲՀ—Գտտմա-բունասիրական հանդես

ԱՕ—Археологические открытия

ВДИ—Вестник древней истории

ВОН—Вестник общественных наук АН АрмССР

ГАИМК—Государственная Академия истории материальной культуры

ГМИИ—Государственный музей изобразительных искусств

ԴՅ—Государственный Эрмитаж

ИАК—Известия Археологической комиссии

ИФЖ—Историко-филологический журнал АН АрмССР

КСИА—Краткие сообщения Института археологии АН СССР

МИА—Материалы и исследования по археологии СССР

СА—Советская археология

ՏԱԻ—Свод археологических источников

ЮТАКЭ—Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция

ՏԱԽՏԱԿՆԵՐԻ ՏԱՆԿ

Տախտակ I.

1. Դվինի բլուրը. ընդհանուր տեսարան:

Տախտակ II.

1. Քիակա կոչված պեղավայրը միջնաբերդում:
2. Հում աղյուսե պատ կոկնակի քարե հիշարարարի սրվ:

Տախտակ III.

1. Միջնաբերդի դառաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի հատակագիծը հարակից վաղ միջնադարյան կառույցներով:
Չափազրույթուն Կ. Կ. Ղաֆազարյանը.

Տախտակ IV.

1. Միջնաբերդի դառաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի սյունազարդ դահլիճը:
2. Միջնաբերդի դառաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի արևմտյան թաղ միջնորմների մնացորդներով:

Տախտակ V.

1. Շերտագրական հանգույց. հելլենիստական ժամանակի կառույցի քարե պատը մտնում է վաղ միջնադարյան բազիլիկ սրահի հյուսիսային հիմնասյան տակ:

Տախտակ VI.

1. Միջնաբերդի դառաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի և հարակից վաղ միջնադարյան կառույցների շերտագրական կտրվածքը:
Չափազրույթուն Կ. Կ. Ղաֆազարյանի:

Տախտակ VII.

1—4. Սյան տորածե խարխուհներ հայտնաբերված միջնաբերդի դառաթի հելլենիստական դարաշրջանի շինարարական համալիրի արևմտյան հատվածում:
5—6. Սյան տորածե խարխուհներ:

Տախտակ VIII.

- 1—2. Սյան աստիկական խարխուհներ:
3. Ն, Ն, Ծ. Սյան տորածե խարխուհներ:
4. Մատենաբանի սյան վերնամաս:

Տախտակ IX.

1. Սյան տորածե խարխուհներ հայտնաբերված միջնաբերդի հյուսիսարևմտյան հատվածում:
- 2—9. Սյան տորածե խարխուհներ:
Չափազրույթուն Ա. Գ. Կանեցյանի:
7. Մատենաբանի սյան վերնամաս:
Չափազրույթուն Ու. Գ. Կանեցյանի:
8—9. Սյան աստիկական խարխուհներ:
Չափազրույթուն Վ. Մ. Հարությունյանի:

Տախտակ X.

1. Ապխուսի ավագաբարի սահմանափակումը առաջացած 4—5-րդ դդ. բնական շերտի մի համակարգի կենտրոնական թաղանթում:
  2. Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանազանի տեղագրության պլանը կենտրոնական թաղանթի ընդհանուր հատակագծի վրա:
- Ձախագրությունը Գր. Քլյունի:
3. Կարասային թաղում N° 10. կաթողիկե համայնքի արավարենիյան անկյունում:

Տախտակ XI.

1. Կարասային թաղում N° 7. միանավ առճարի արենիյան մասում:
- 2—3. Կարասային թաղում N° 15. կաթողիկե եկեղեցու հոս արտիդից հարավ:
4. Կարասային թաղում N° 1. կաթողիկոսական պալատի հարավային սենյակներից մեկում:
5. Կարասային թաղում N° 8. միանավ տաճարի արենիյան մասում:
6. Կարասային թաղում N° 10. կաթողիկե եկեղեցու արավարենիյան անկյունում:

Տախտակ XII.

- 1, 3. Դուրդի անիվ (տուֆ):
- 2, 4. Դուրդի անիվ (կավ):
- 5, 7. Աղորիքներ (չեչոտ որձաքար):
- 6, 8. Տարապաններ (որձաքար, տուֆ):
9. Սանդ (չեչոտ որձաքար):

Տախտակ XIII.

- 1—2. Գունազարդ տափաշներ:
3. Գնդակ տափաշից N° 12 կարասային թաղումից:
4. Գունազարդ տափաշի բեկոր բոլորովն թունազարդ գոտիով:
- 5—6. Գունազարդ տափաշների բեկորներ:

Տախտակ XIV.

- 1—2. Քասեր ներս հակված շրթնամասով:
3. Քաս-քրեղան ձևավորված վերնամասով:
4. Գունազարդ թաս-քրեղանի բեկոր:
5. Կարասի բեկոր փոփոխված պատմով:
- 6, 8. Չևսածեփ կնուճներ N° 13 և N° 14 կարասային թաղումներից:
7. Գունազարդ կնուճի բեկոր խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոճավորված պատկերներով:

Տախտակ XV.

- 1, 14. Գունազարդ խեցանոթների բեկորներ բուսական ընդլիժի զարդանկարով:
- 2, 4—6, 8—12. Գունազարդ ծորակավոր անոթի բեկորներ:
- 3, 7, 13, 17. Գունազարդ կարասի բեկորներ:
- 15—16. Գունազարդ բմպանտիկի բեկորներ:

Տախտակ XVI.

1. Գունազարդ կարասի զյազուլի կանթ:
2. Խեղանոթի գունազարդ զյազուլի կանթ:
3. Ծորակավոր սափորի բեկոր:
4. Խոր տաշտի բեկոր:
5. Լայնարիբան առշտ (կարասային թաղում N° 15):
8. Ողակալար ուր-նասուկով գունազարդ սկուտեղի բեկոր:

Տախտակ XVII.

1. Կարաս զյազուլի կանթով:
2. Գունազարդ կարաս:

3. Խեցանոթի ցլազուխ կանթ:
4. Ճրագ:
5. Կճուռ զգասար բուրված նեղ ախոսագծերով:
6. Կարաս փոխած, դանգվածեղ պսակով:

Տախտակ XVIII.

1. Խաչազարդ թաս-բրեղան:
  2. Կարաս դուրս չակված, կտրավուն շրթնամասով:
  3. Թաս ներս չափած շրթնամասով:
  4. Կարաս գնդաձև իրանով:
- Ճ—6 Ծարմանդ (բար), ուլունք (ապակի) № 16 կարասս յին թաղումից

Տախտակ XIX.

1. Խոր տաշտ ուղղաճաշ առ զողերով:
- 2.—3. Լայնաբերան տաշտեր:
4. Բասեր ներս չակված շրթնամասով:
5. Ափս, փոխած պսակով:

Տախտակ XX.

1. Օյնախոյա:
2. Սափոր:
3. Ասփոր ծորակով:
4. Խեցանոթ զլանաձև ծորակով:
5. Գունազարդ անոթ ծորակով:

Տախտակ XXI.

- 1, 3. Թաս-բրեղաններ:
- 2, 6. Ըմպանակներ (6-րդը դունազարդ):
4. Թաս-բրեղան դուրս ցցված պսակով:
5. Թաս-բրեղան թևթևակի ներս չակված պսակով:
7. Կանգնի րեկոր բուսական բնութի զարդանկարով:
8. Գունազարդ թաս-բրեղան:

Տախտակ XXII.

1. Սկուտեղ օղակավոր ոտք-նստուկով:
- 2, 6, 7. Կճուճներ գնդաձև իրանով (7-րդը դունազարդ):
3. Թաս ներս չակված շրթնամասով:
4. Թաս-բրեղան դուրս չափած շրթնամասով:
5. Կճուճ ձղված, երկարավուն իրանով:
6. Գունազարդ կճուճ:
9. Երկկանթ կճուճ:

Տախտակ XXIII.

- № 7 կարասս յին թաղումից.
- 1, 2, 7 ուլունքներ (սարդիոն, խալկեդոն, ապակի):
  3. արծաթյա բունքի օղ ազաթե կախիկով:
  4. բրոնզե շքասեղ:
  - 5, 6. քարե կնիքներ:

Տախտակ XXIV.

- № 8 կարասս յին թաղումից.
- 1, 3, 6, 7. ուլունքներ (սարդիոն, խալկեդոն, ապակի, մետաղ):
  2. բրոնզյա շքասեղ:
  - 4, 5. արծաթյա բունքի օղ ազաթե կախիկով:

СПИСОК ТАБЛИЦ

Таблица I.

1. Общий вид двинского холма.

Таблица II.

1. Раскоп «двор» в цитадели на вершине холма.
2. Стена с сырцовою кладкой с двойным каменным фундаментом.

Таблица III.

1. Строительный комплекс эллинистической эпохи с примыкающими раннесредневековыми постройками в цитадели на вершине холма.

Обмер К. К. Кафадаряна.

Таблица IV.

1. Колонный зал строительного комплекса эллинистической эпохи в цитадели.
2. Вид на западную часть строительного комплекса с остатками каменных фундаментов стен.

Таблица V.

1. Стратиграфический узел; каменный фундамент и нижняя часть стены эллинистической постройки, проходящие под северным фундаментом раннесредневекового большого базиликального зала.

Таблица VI.

1. Стратиграфический разрез строительного комплекса эллинистической эпохи с примыкающими раннесредневековыми постройками в цитадели на вершине холма.

Обмер К. К. Кафадаряна.

Таблица VII.

- 1—4. Торовидные базы колонн, обнаруженные в западной части строительного комплекса эллинистической эпохи.
- 5—6. Торовидные базы колонн.

Таблица VIII.

- 1—2. «Аттические» базы колонн.
- 3, 5, 6. Торовидные базы колонн.
4. Фуст каннелированной колонны.

Таблица IX.

1. Торовидные базы колонн, обнаруженные в раскопе северо-западной части цитадели.
- 2—6. Торовидные базы колонн.

Обмер А. Г. Канецяна.

7. Фуст каннелированной колонны.

Обмер А. Г. Канеяна.

8—9. «Аттические» базы колонн.

Обмер В. М. Арутюняна.

Таблица X.

1, 7. Слой строительных остатков (щебенки белого песчаника) в «центральном квартале».

2. План некрополя в «центральном квартале».

Обмер Гр. Кочояна.

3. Карасие погребение № 10 в юго-восточном углу кафедрального собора.

Таблица XI.

1. Погребение № 7 в восточной части однонефной церкви.

2—3. Погребение № 15 в южной части кафедрального собора.

4. Погребение № I в южной части двора католикоса.

5. Погребение № 8 в восточной части однонефной церкви.

6. Погребение № 10 в юго-восточном углу кафедрального собора.

Таблица XII.

1, 3. Фрагмент диска гончарного круга (туф).

2, 4. Фрагмент диска гончарного круга (глина).

5, 7. Зернотерки из пористого базальта.

6, 9. Тараканы (базальт, туф).

8. Ступка из пористого базальта.

Таблица XIII.

1—2. Расписные фляги.

3. Шаровидная фляга из красного погребения № 12.

4. Фрагмент расписной фляги с изображениями птиц.

5—6. Фрагменты расписных фляг.

Таблица XIV.

1—2. Миски с вогнутым венчиком.

3. Миска с профилированным венчиком.

4. Фрагмент расписной миски.

5. Фрагмент караса с уплощенным венчиком.

6, 8. Лепные горшки из карасных погребений (№ № 13, 14).

7. Фрагмент горшка с росписью зооморфного характера.

Таблица XV.

1, 14. Фрагменты расписных сосудов с растительным орнаментом.

2, 4—6, 8—12. Фрагменты расписного сосуда со сливным носиком.

3, 7, 13, 17. Фрагменты расписного караса.

15—16. Фрагменты расписной фиалы.

Таблица XVI.

1. Фрагмент расписного караса—ручка в виде головы быка.

2. «Бычьеголовая» расписная ручка сосуда.

3. Фрагмент кувшина со сливным носиком.

4. Фрагмент глубокого чана.

5. Чан, прикрывавший дно погребального караса (№ 15).

6. Фрагмент расписного блюда на кольцевом поддоне.

Таблица XVII.

1. Карас с ручкой в виде головы быка.
2. Расписной карас.
3. «Бычьеголовая» ручка сосуда.
4. Свечильник.
5. Горшок с горловиной, украшенной врезными линиями.
6. Карас с широким уплощенным венчиком.

Таблица XVIII.

1. Миска с крестовидным орнаментом.
2. Карас с округлым венчиком.
3. Миска с вогнутым венчиком.
4. Карас с шаровидным туловом.
- 5—6. Инвентарь погребения № 16: стеклянная бусина, застежка-пуговица.

Таблица XIX.

1. Глубокий чан с вертикальными бортами.
- 2—3. Чаны с расширяющимися стенками.
4. Миски с вогнутым венчиком.
5. Тарелка с широким раскинутым венчиком.

Таблица XX.

1. Ойнохойа.
2. Кувшин.
3. Кувшин со сливом.
4. Расписной сосуд с трубчатым носиком.
5. Расписной сосуд со сливным носиком.

Таблица XXI.

- 1, 3. Миски.
- 2, 6. Чаши—фиалы (6—с росписью).
4. Миска с раскинутым венчиком.
5. Миска с отогнутым венчиком.
7. Фрагмент тарелки с растительным орнаментом.
8. Расписная миска.

Таблица XXII.

1. Блюдо на кольцевом поддоне.
- 2, 6, 7 Горшки с шаровидным туловом (7—с росписью).
3. Миска с вогнутым венчиком.
4. Миска с отогнутым венчиком.
5. Горшок с вытянутым туловом.
8. Расписной горшок.
9. Горшок с двумя ручками.

Таблица XXIII.

Инвентарь карасного погребения № 7:

- 1, 2, 7. Бусы из сердолика, халцедона, стекла.
3. Серебряная височная серьга с агатовой подвеской.
4. Бронзовая булава.
- 5, 6. Резные камни из яшмы и сердолика.

Таблица XXIV.

Инвентарь карасного погребения № 8:

- 1, 3, 6, 7. Бусы из сердолика, халцедона, стекла, металла.
2. Бронзовая булавка.
- 4, 5. Серебряные височные серьги с агатовыми подвесками.

Таблица XXV.

- 1—4. Стекланные флаконы из карасного погребения (с. Верхний Арташат).
- 5, 8, 11, 14. Инвентарь погребения № 3: браслет, серьга, головка булавки (бронза), бусы из агата, стекла.
7. Бронзовый браслет со змеиними головками из карасного погребения (с. Норашен).
12. Инвентарь погребения № 4: серьги, кольцо (бронза).
13. Инвентарь погребения № 9: стекланные бусы.

Таблица XXVI.

1. Сердоликовая многогранная гемма с изображением поединка всадника с пешим воином.
2. Каменная многогранная гемма с изображением поединка всадника с пешим воином.
3. Сердоликовый скарабеид с изображением поединка двух пеших воинов.
4. Тетрадрахма Филипа III Арридея.
5. Денарий Августа.
Денарий Доминиана.
7. Драхма Тиграна II.
8. Статер Рискупорида VI.
9. Сестерций Рискупорида II.

Таблица XXVII.

Алтарь, посвященный богу Митре (базальт):

- 1—3, 5. Рельефные изображения головы быка, птицы, солнечного диска и скорпиона.
4. Сцена поединка Митры с быком на рельефе II в. н. э. из Рима.

Таблица XXVIII.

1. Голова мужской каменной статуи.
2. Каменный солен из Двина.
3. Каменные солены и калиптер языческого храма Гарни.

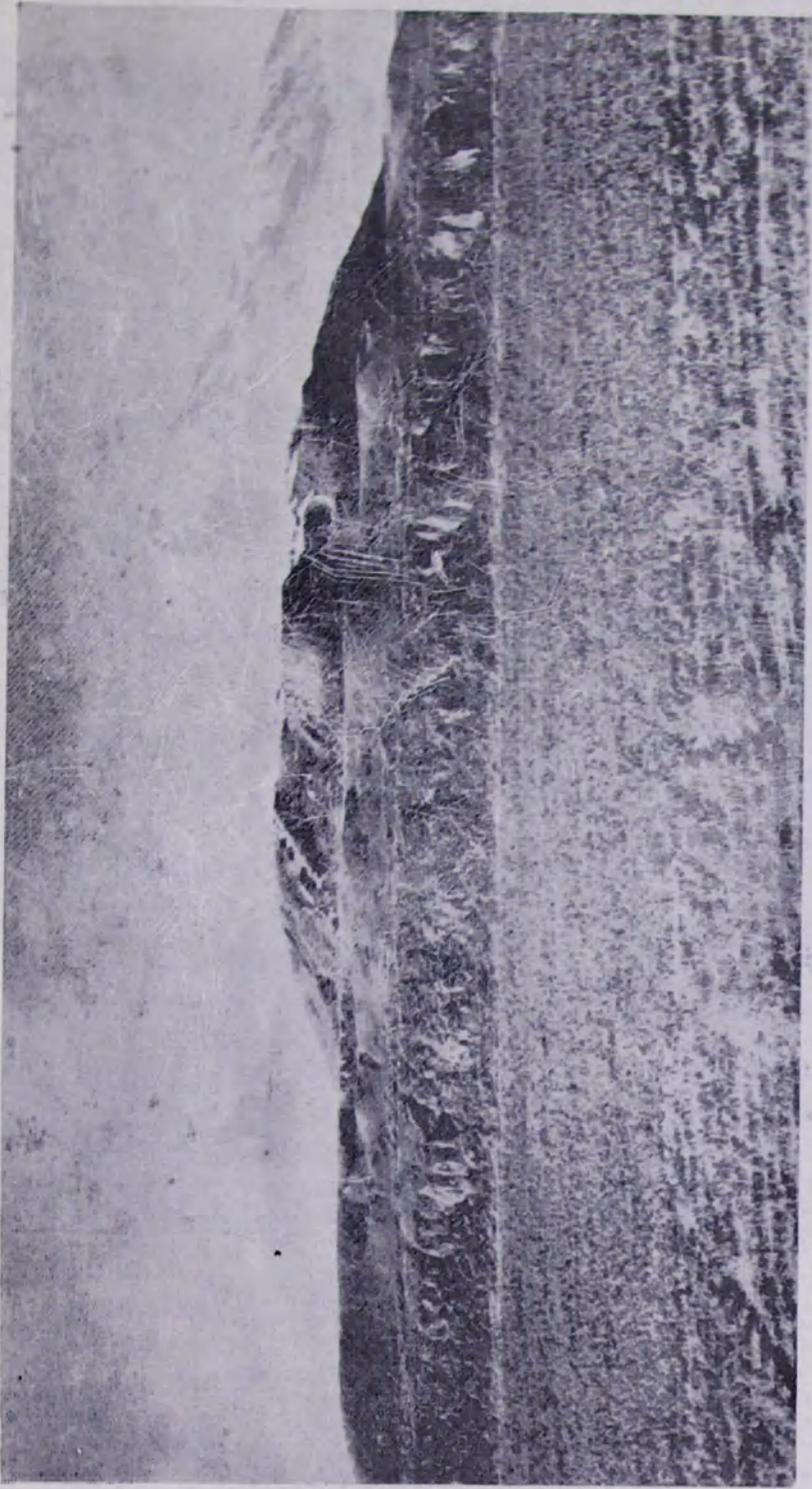
Таблица XXIX.

Микроструктура и химический состав материала алтаря (1) и солена (2) из Двина.

ՏԱԽՏԱԿՆԵՐ

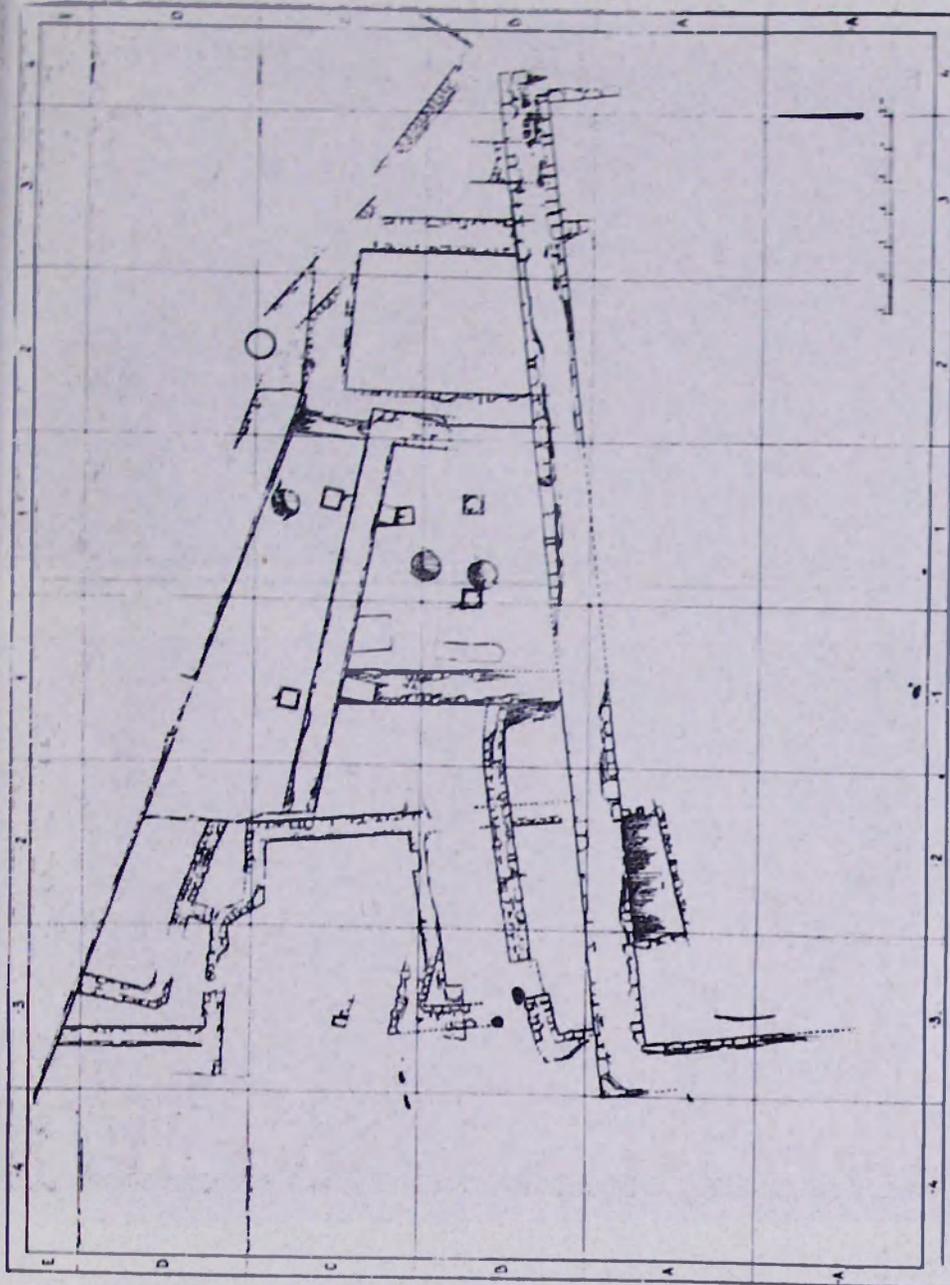

SUBSU 1.

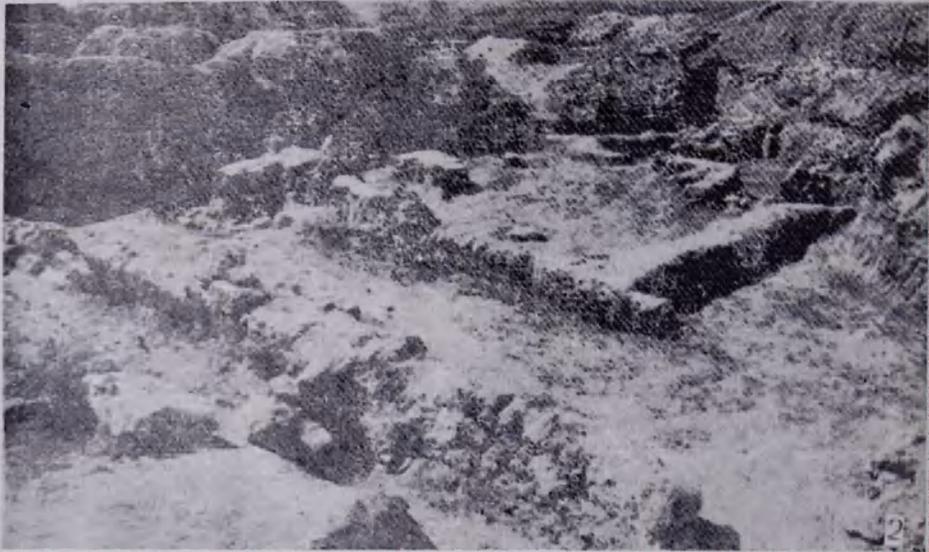

ՏԱԽՏԱԿ II.

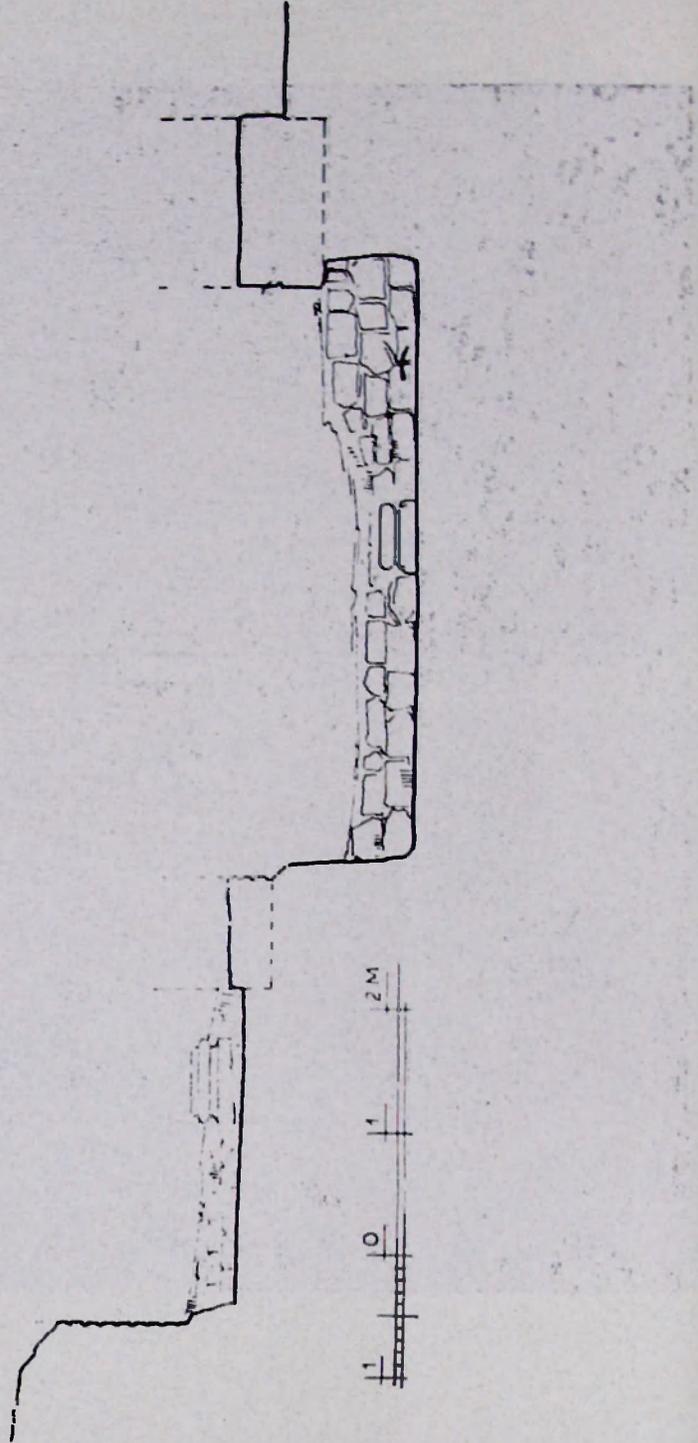

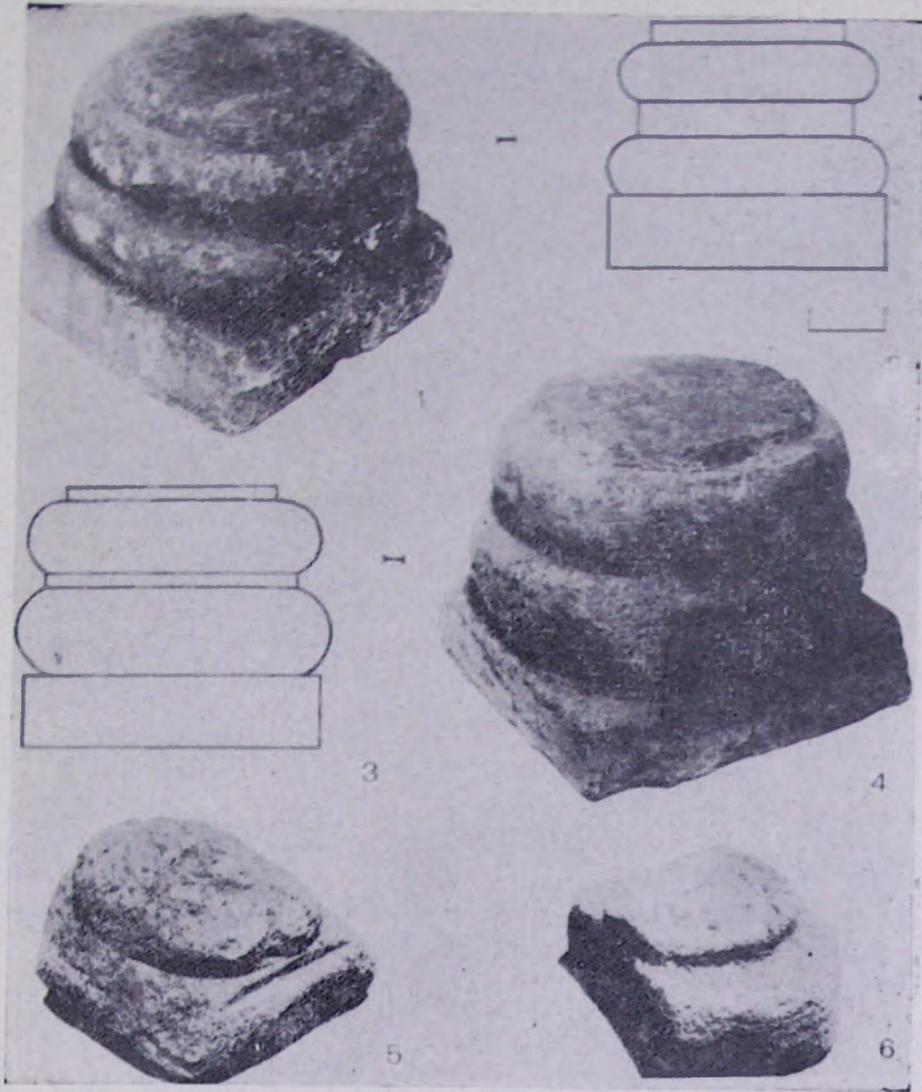
САНСУЧ IV.

50054 V.

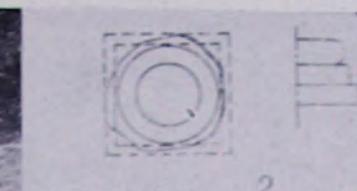

ՏԱԽՏԱԿ VIII.

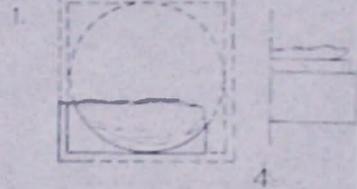

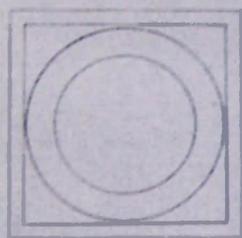
2

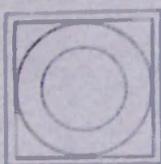
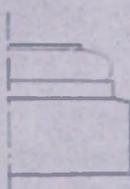
3

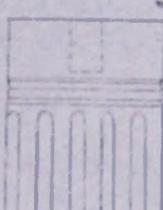
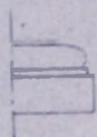
4

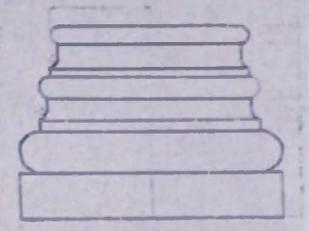
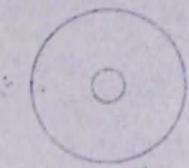
5

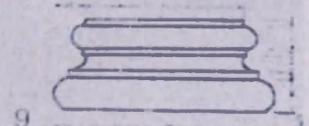
6

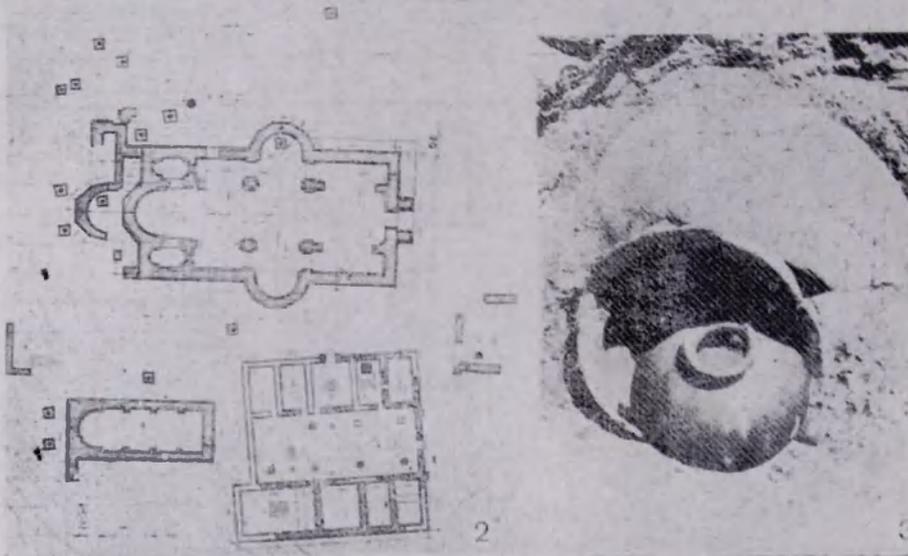
7

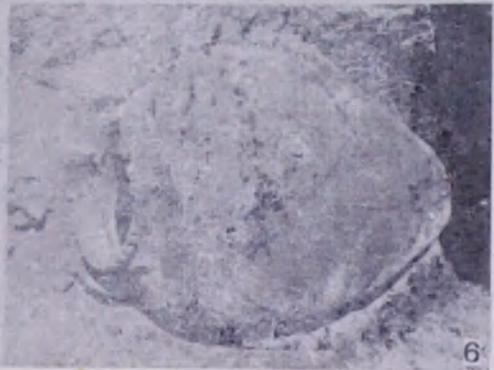
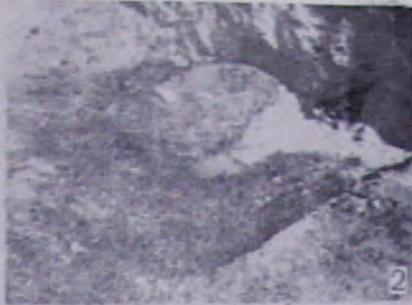

8

9

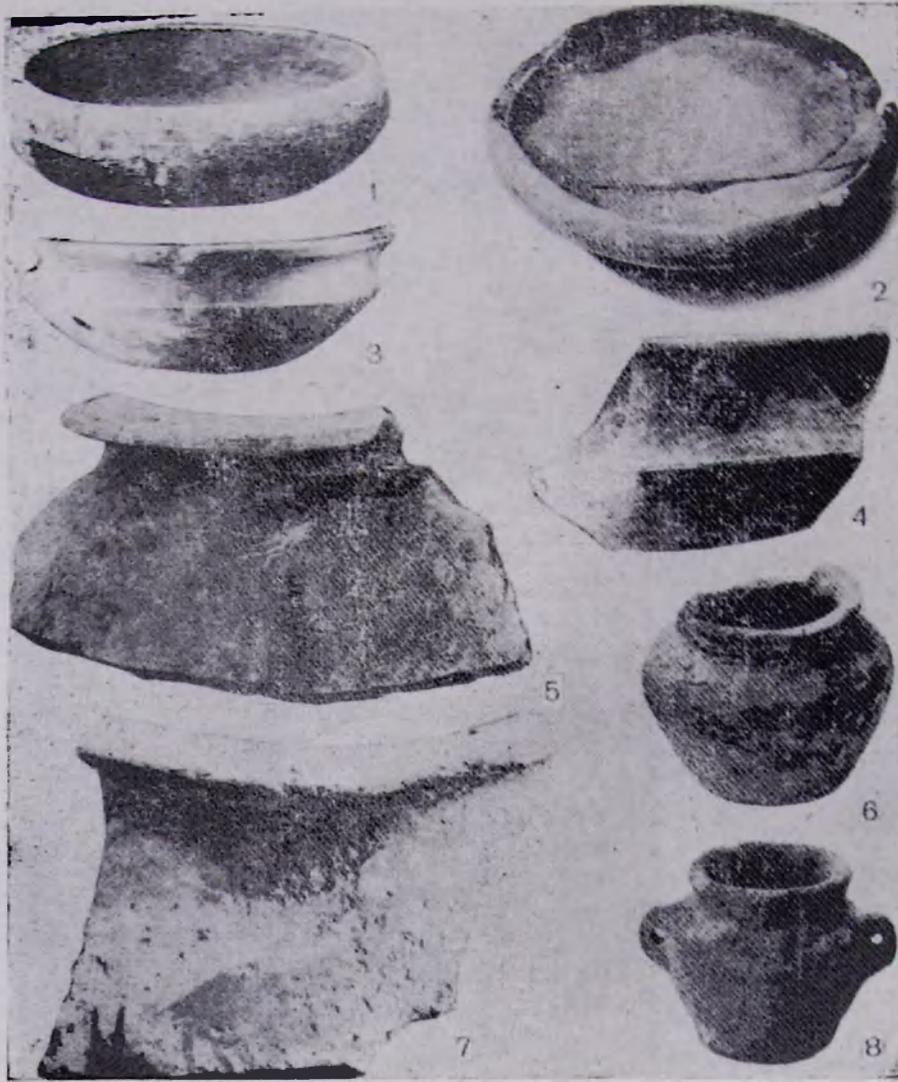

СУБСТА XI.

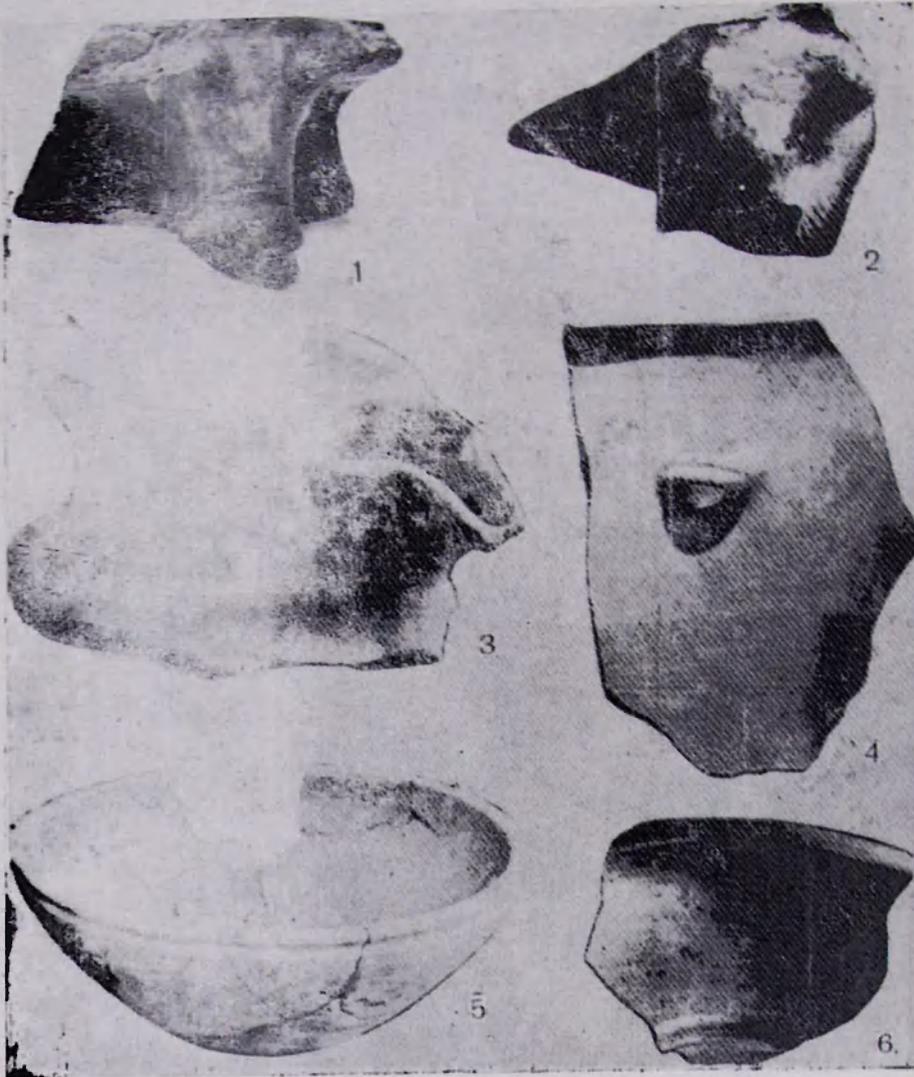

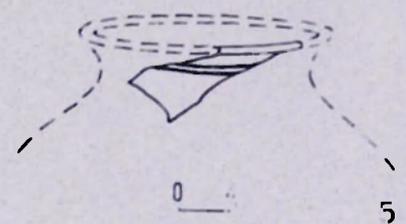
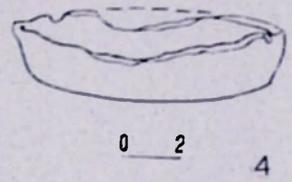
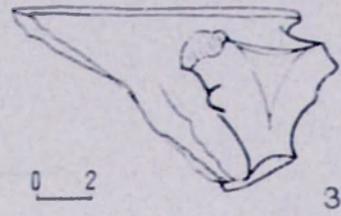
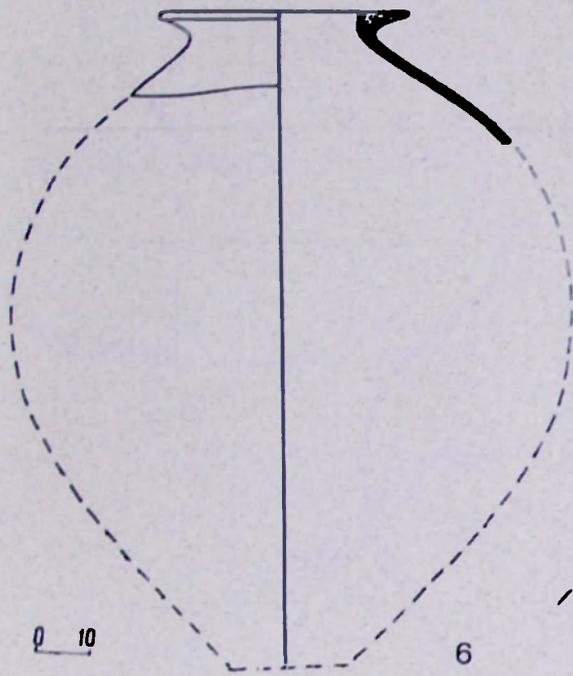
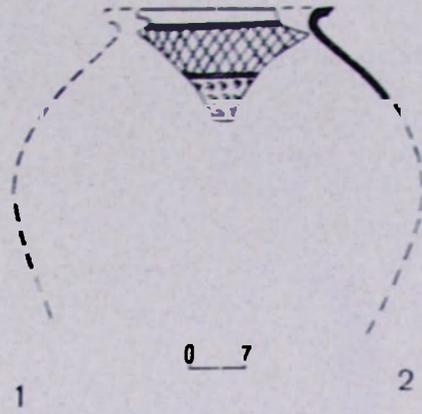
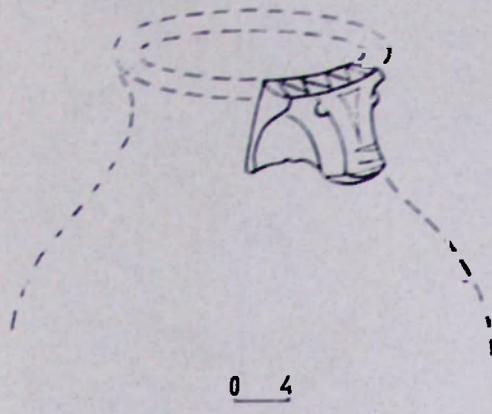

ՏԱԽՏԱԿ XIV.

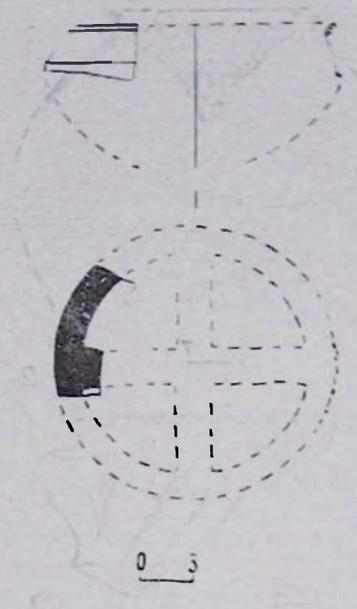

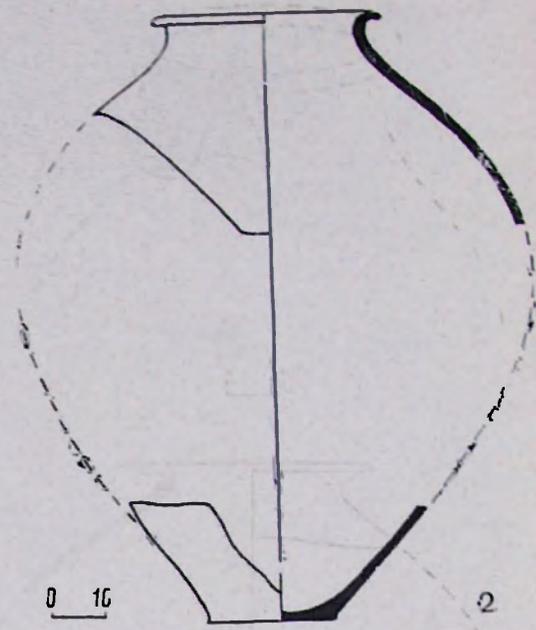

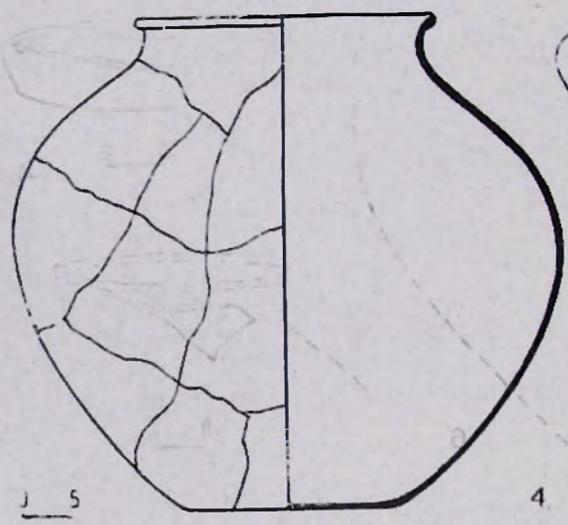
СІЛІСІЯ XVIII.

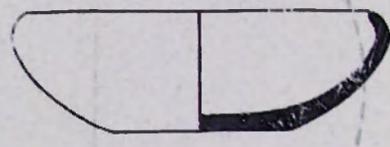
1

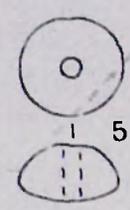
2

4

0 2

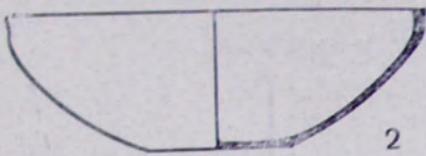
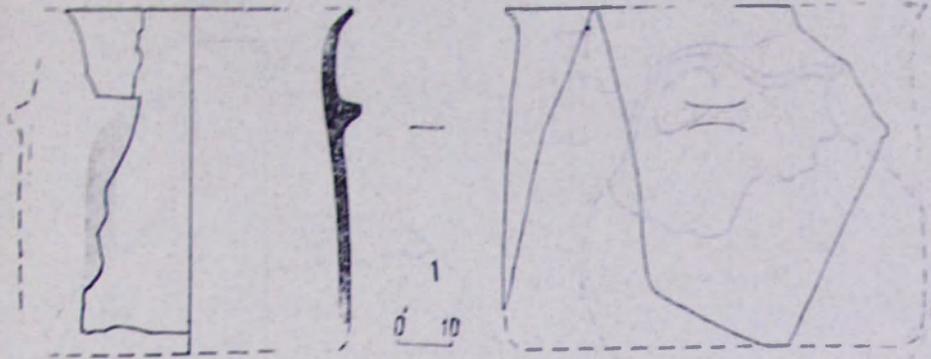

5

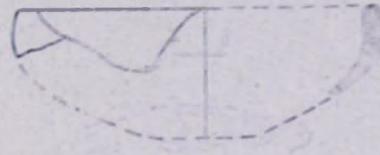

6

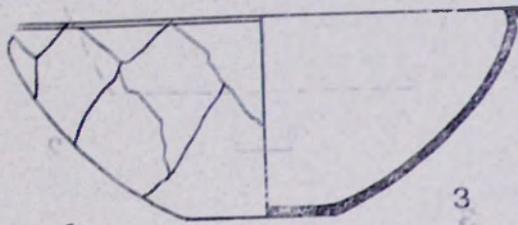
SHSUN XIX

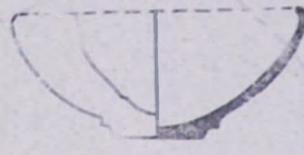
0 7

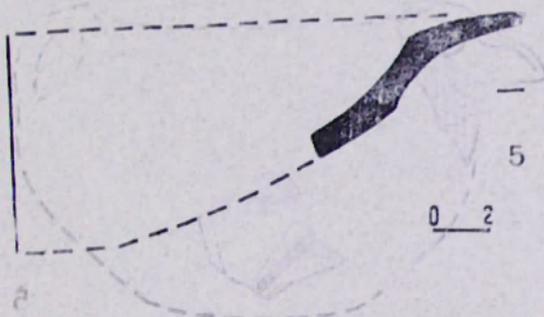
0 2

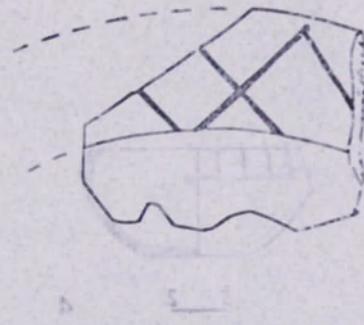
0 5

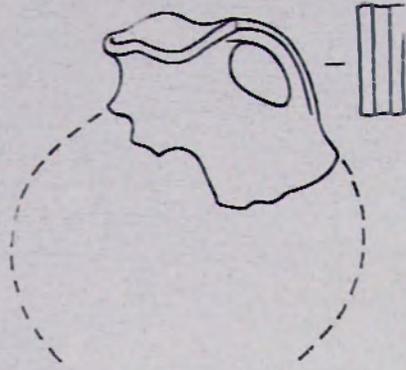
0 3

0 2

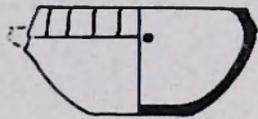
0 2

0 4

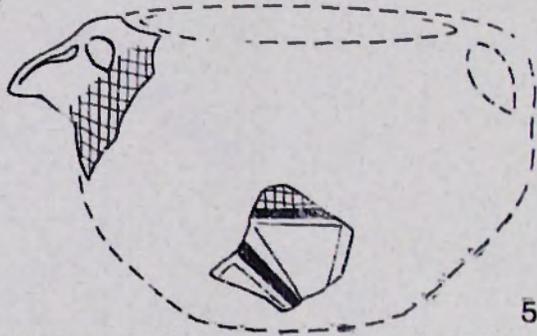

3

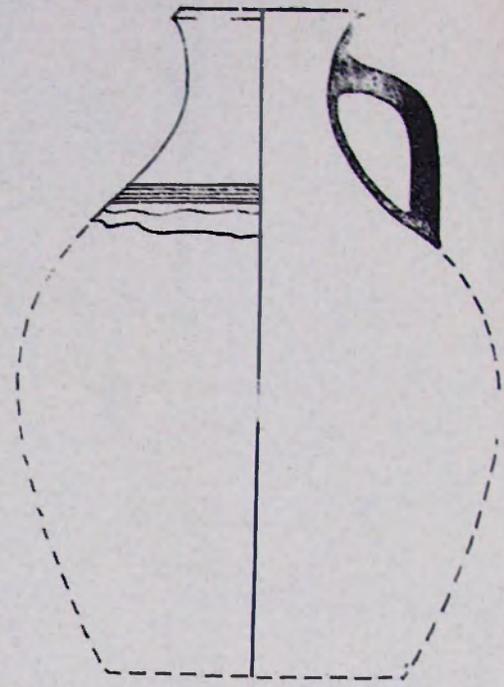

0 2

4

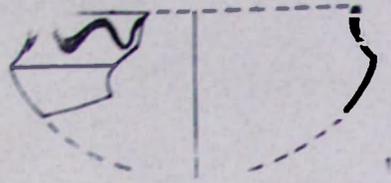

5

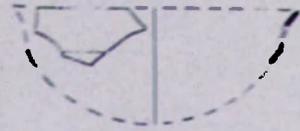

0 3

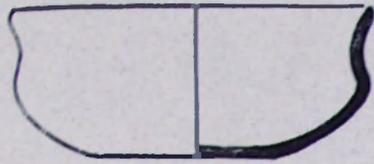
2

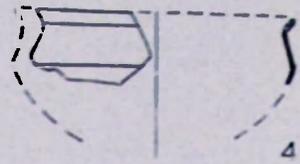
0 4

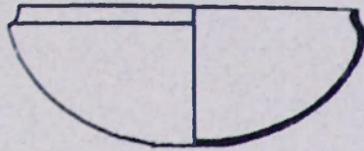
0 5

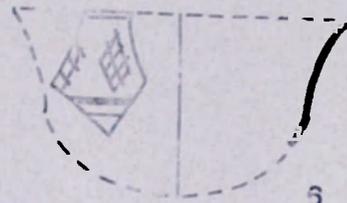
0 4

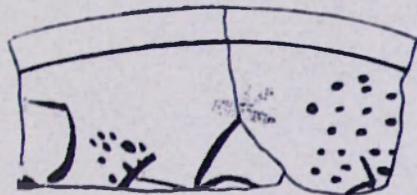
0 4

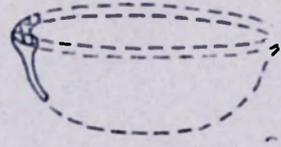
0 4

0 2

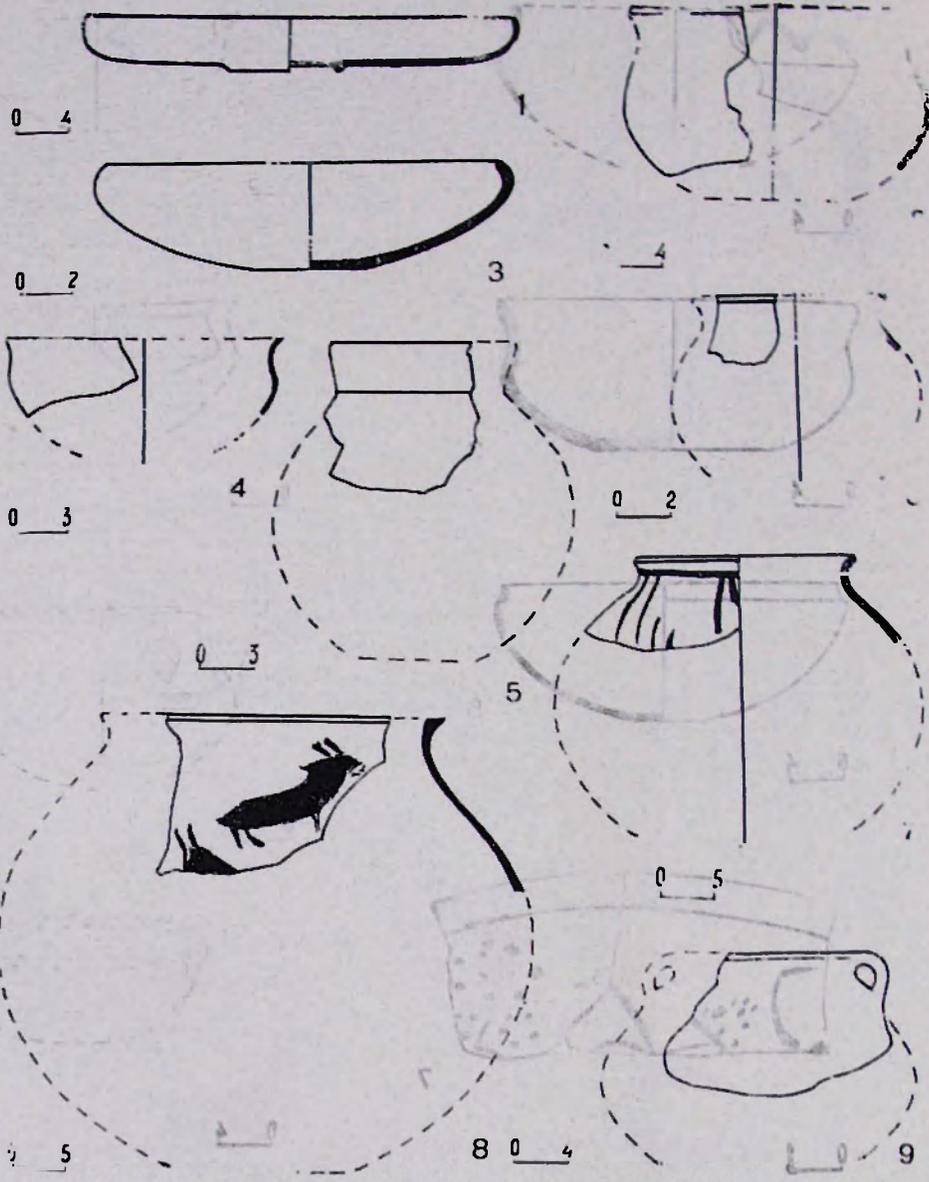

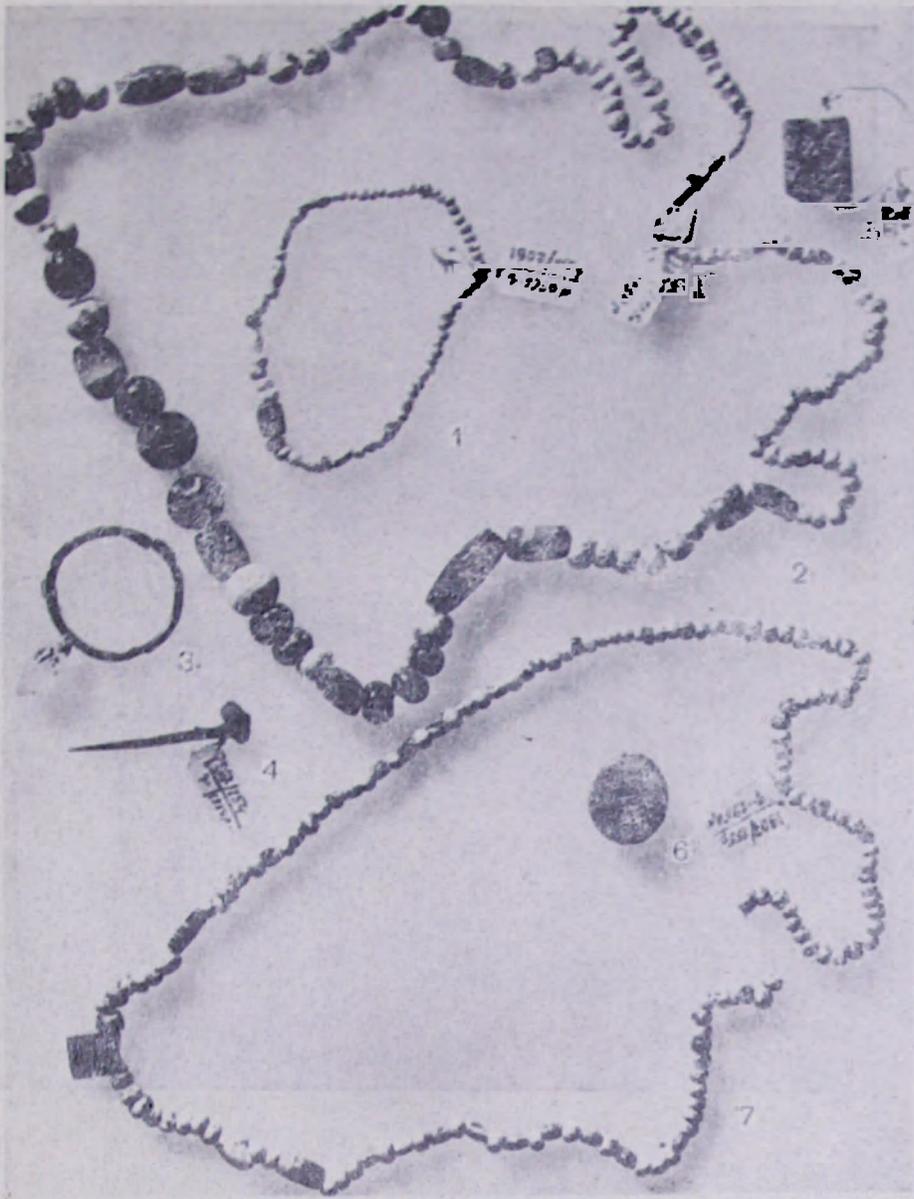
0 1

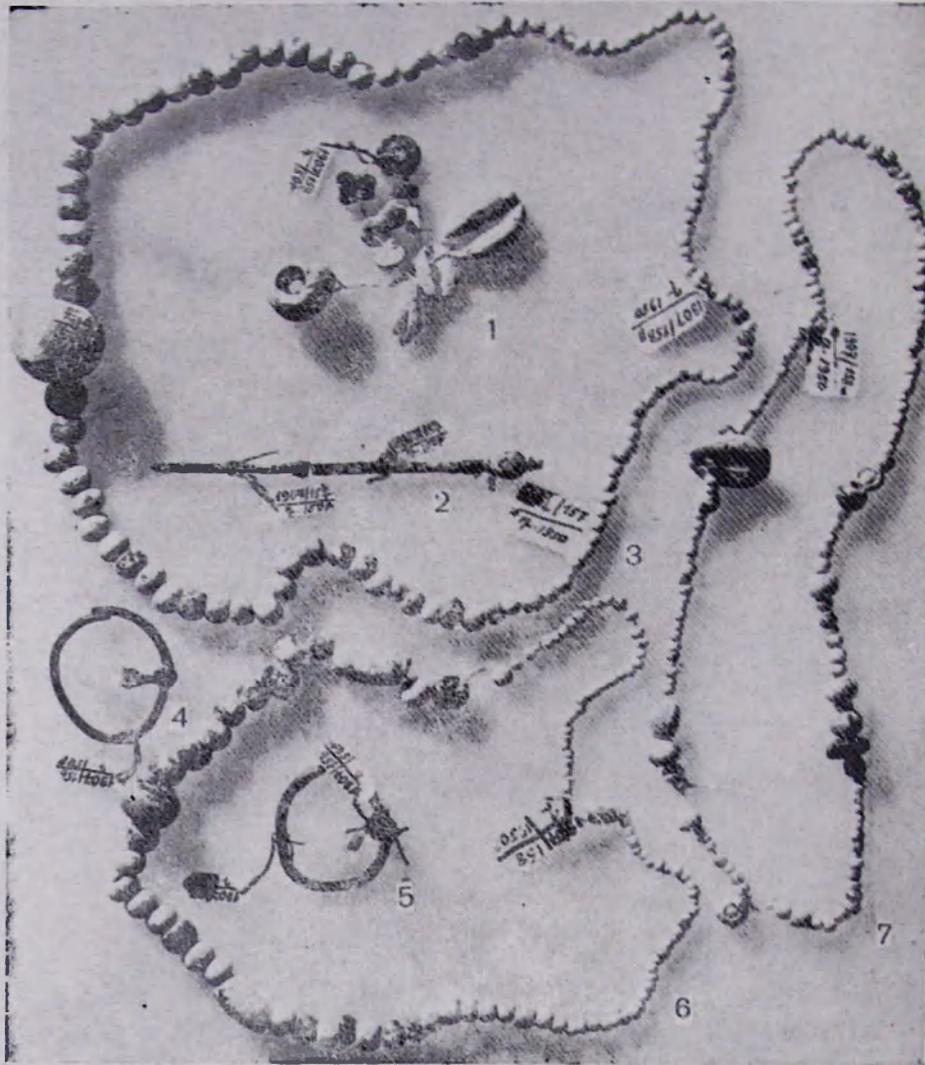

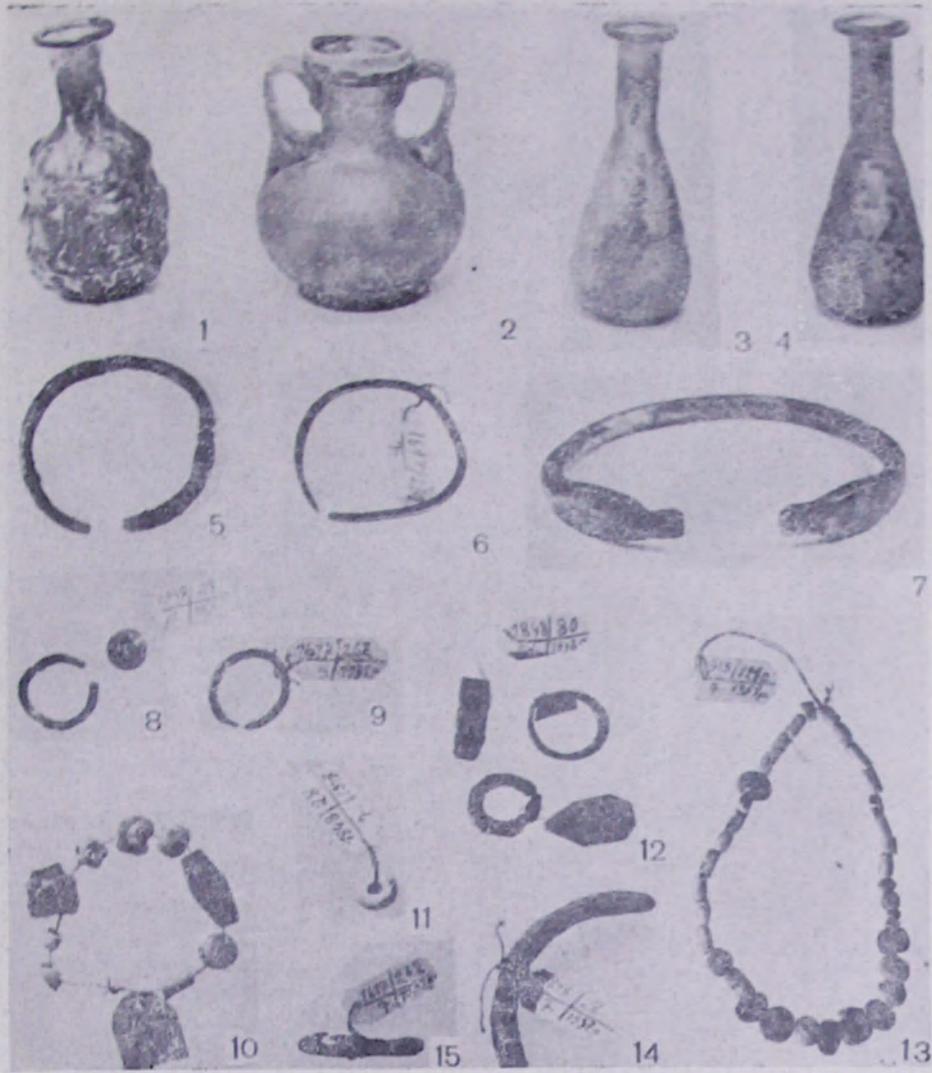
0 4

СУДСУУ XXII.

1

2

3

8

4

5

6

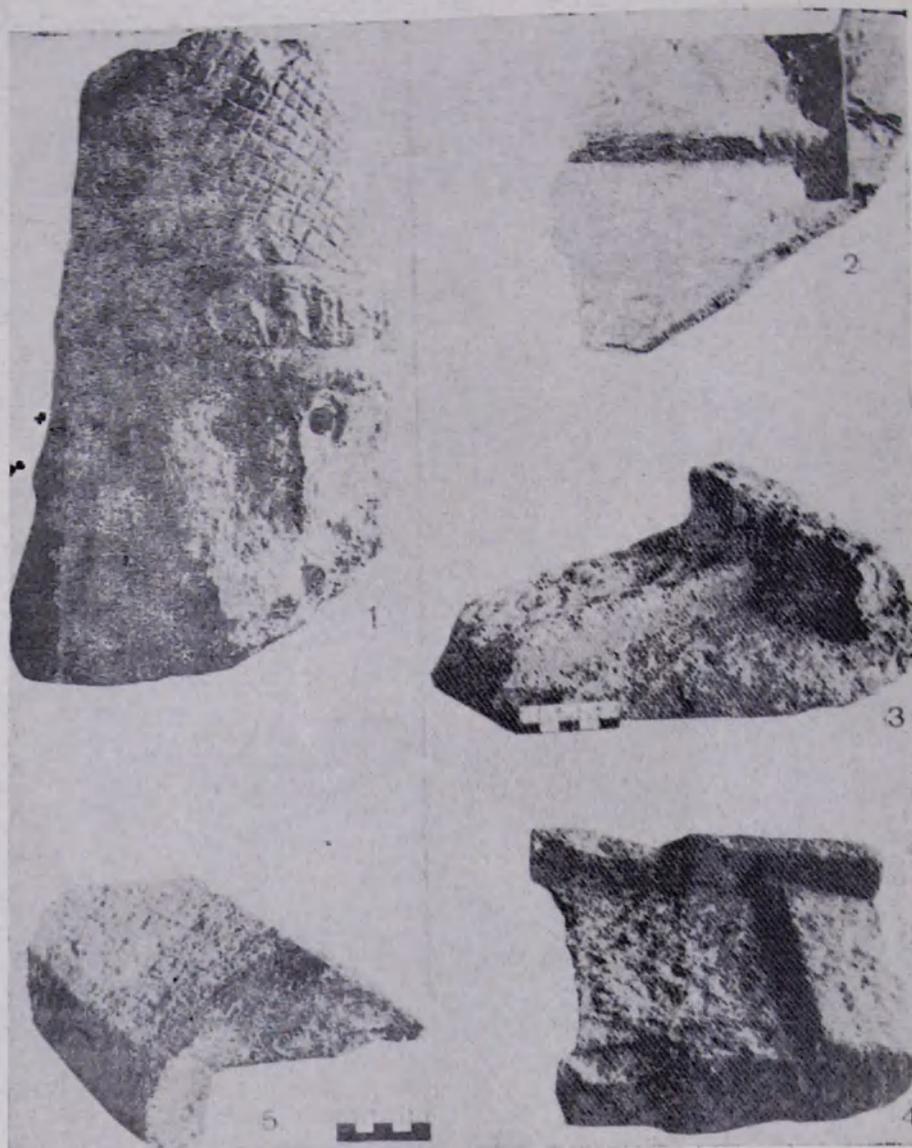
7

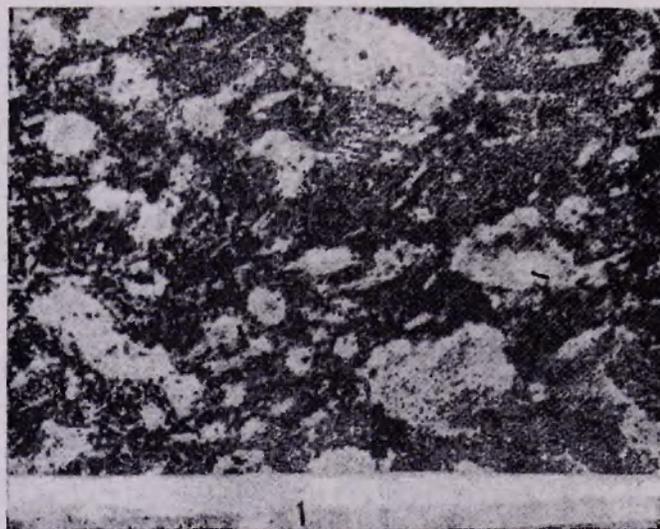

9

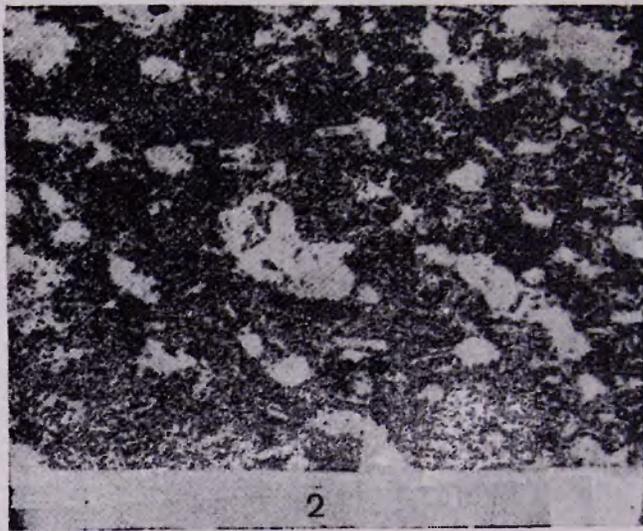

	SiO ₂	TiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	FeO	MnO	MgO
1.	56,09	0,03	19,49	2,03	4,87	0,07	3,80
2.	55,70	0,10	20,10	2,34	3,75	0,11	4,06

CaO	MgO	K ₂ O	H ₂ O	P ₂ O ₅	M
7,62	3,77	1,40	1,10	0,25	100,00
7,92	3,85	1,54	1,0	0,2	99,48

XIXX h n S a n S

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ն Լ ր ա ժ ու Թ յ ու ն	3
1. Երեսնամյակի շնորհիվ զարաշրջանի բնակավայրը և դամբարանադաշտը	15
II. Հնունդասական դարաշրջանի Դվինի տեսնությունը	24
1. Աշխատանքային գործընթացներ	34
2. Խեցեղեն	40
3. Չարդեր, կնիքներ, դրամներ	52
III. Դվինը մեր բնակատարածության առաջին դարերում	62
Վ Ի ր ջ ա ր ա ն	73
Ամսփոս (ոտանքներ)	82
Էմֆոս (անգլերեն)	88
Մանրագրություններ	94
Համառոտագրություններ	105
Տ ա խ տ ա կ ն Ե ր թ ի ց ա ն Ե	106
С П И С О К Т А Б Л И Ц	110
Տ ա խ տ ա կ ն Ե ր	115

Հ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Պ Ե Դ ՈՒ Մ Ն Ե Ի Ը Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն ՈՒ Մ

№ 22

Դ Վ Ի Ե III

Դվինը անտիկ դարաշրջանում
Գ Ա Յ Ա Ն Ե Գ Ի Գ ՈՐ Ի Ք Ո Ջ Ա Մ Յ Ա Ն

Հոստ. խմբագիր Փ. Հ. Մաղանյան
 Կազմը Կ. Կ. Ղաթարյանի
 Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գաթալյան
 Տեխ. խմբագիր Ջ. Հ. Մարգարյան
 Սրբագրիչներ Գ. Է. Կերովյան, Ս. Մ. Ասիֆյան

Լուսանկարները Ռ. Հակոբյանի
 Գծանկարները Ն. Խանգաղյանի

НБ 1513

Հանձնված է շարվածքի № 23.01.1990 թ. Ստորագրված է տպագրության 24.12.1990 թ. Չափը 70x100¹/₁₆ թուղթի ժամկետով, Տառատեսակ «Գրքի սովորական» բարձր տպագրություն, Պայմ. 11,7 մամուլ, տպագր. 7,9+2,0 ներ. մամուլ, Հրատ. չափարկ. 9,35 մամուլ, Տպարանակ 1200, Հրատ. № 7651, Պատվեր № 74, Գինը 2 ռ.:

Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН Армении, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 378310, ր. Էջմիածին:

Типография Издательства АН Армении, 378310, г. Эчмиадзин

